

1894. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

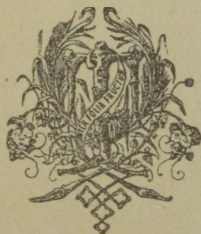
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENHETEDIK KÖTET

(505., 506., 507. SZÁM)

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1919

A M. KIS-ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

TARTALOM.

DV. SZÁM.

Lap

JÖVŐ GAZDASÁGI BERENDEZKEDÉSÜNK. — Rubinek Gyulátói	1
SZÖVETKEZETEINK ÉS A TÖBBTERMEELÉS. — Horváth Jánostól	11
ÚJ MAGYAR MEZŐGAZDASÁG. — Czettler Jenőtől	27
AZ ELSZAKADT HORVÁTORSZÁG. — Szücsi Józseftől	44
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Móricz Zsigmond: Szegény emberek.</i> — v.-től	
2. <i>Két új verskötet.</i> (Ambrozovics Dezső: <i>Szimfoniák.</i> — Har- sányi Lajos: <i>Toronyzene.</i>) — r. r.-től	
3. <i>Két költőnő.</i> (Szász Piroska <i>Lehullóban.</i> — Erdős Renée: <i>Sibyllák könyve.</i>) — s.-től	
4. <i>Csathó Kálmán elbeszélései.</i> (Csathó Kálmán: <i>Juliska néni.</i> — <i>A nők titka.</i>) — r. r.-től	59
5. <i>Egy új regény.</i> (Kádár Lehel: <i>A három galamb.</i>) — cs. r.-től	
6. <i>Elbeszélések a zene világából.</i> (Mariay Ödön: <i>Muzsikus-törté- netek.</i>) — cs.-től	

DVI. SZÁM.

HADIJOG. NÉPSZÖVETSÉG. TERÜLETI SÉRTHETETLEN- SÉG. — B. Wlassics Gyulától	81
MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK FEJLŐDÉSE A TÖRÖK URALOM MEGSZÜNTE ÓTA. — Kovács Alajostól	88
BÁRÓ EÖTVÖS LORÁND. — Mikola Sándortól	116
AZ ÚJABB MAGYAR MŰÉPÍTÉSZET. — Beöthy Zsolttól	123
CSEHEK ÉS TÓTOK. — Podhradszky Györgytől	129
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Hazánk területének védelme.</i> — (1. <i>A Magyar Tudo- mányos Akadémia szózata a művelt világ összes akadémiái- hoz.</i> — 2. <i>Magyarország függetlensége és területi épsége.</i> — A nagy- váradi jogakadémia felhívása. — 3. <i>Egy magyar ember nyílt levele</i> <i>Wilson elnök úrhoz Magyarország integritásáról.</i> — 4. <i>Buday</i> <i>László: Magyarország gazdasági egysége.</i>) — v.-től	
2. <i>Eötvös és Montalembert valláspolitikai eszméi.</i> (Concha Győző könyve.) — Barabási Kun Józseftől	141

	Lap
A MAGYAR FÖLDBIRTOK ÚJ RENDJÉHEZ. — Bernát Istvántól	161
AZ ARÁNYOS KÉPVISELETI VÁLASZTÓJOGRÓL. — Molnár Kálmántól	175
ÉDOUARD SAYOUS LEVELEZÉSE MAGYAR TUDÓSOKKAL. — Baranyai Zoltántól	199
A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN. (I.) — Ger- manus Gyulától	214
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Surányi Miklós új regénye.</i> (Surányi Miklós: <i>Kan- tate</i>). — r. r.-től.	
2. <i>Kiss Menyhért. (Tábortűz és talismán. — Boldog emberek.)</i> — v.-től	
3. <i>Olasz renaissance festmények Krakóban.</i> (Gerevich Tibor: <i>A krakói Czartoryski-képtár olasz mesterei.</i>) — D.-től	232

JÖVŐ GAZDASÁGI BERENDEZKEDÉSÜNK.

A világháború teljesen új helyzetet teremtett a vámpolitika terén. Megszűntek a régi összeköttetések, egészen újak keletkeztek a régiak helyén, a mi nem múló jelenség csak, hanem állandónak ígérkezik. Megváltoztak a termelési viszonyok, mert a háború a lakosság termelő részét pusztította el oly arányokban, a melyek hatását a háborús államok ipara s mezőgazdasága súlyosan megérzi.

A vámpolitika vezérlő állama Európában Németország volt, a mi vámpolitikánk állandóan ehhez alkalmazkodott, a minthogy kényszerű helyzetében, Németországra való ráutaltságunkban, egyebet nem is tehetett. Ma Franciaország és Anglia fogja megszabni az új irányt, a mire nézve máris megvan a készség náluk, mert összes kereskedelmi szerződéseiket felmondották. A békekötés alkalmával teljesen szabad kezet akarnak, hogy a világ vámpolitikáját új irányokba tereljék. Hogy mi lesz ez az új irány, erre nézve csak találgatásokba bocsátkozhatunk, de biztosat nem tudhatunk. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy az Egyesült-Államok a Lloyd George és Clemenceau-féle elzárkozó vámpolitika érvényesítését meg fogják gátolni.

A világgazdasági irányzaton kívül, a melyet a béketárgyalások fognak kifejezésre juttatni, a mi területi integritásunk kérdése is bizonyos mértékig befolyásolja jövő gazdasági politikánk alakulását. A forradalom eleinte még az ország egységéről álmodott s ezen reményében félre tette közjogi és területi egységünk leghatalmasabb symbolumát, a szent koronát. Ma azonban, sajnos, számolnunk kell más lehetőségekkel is. Számolnunk kell az elszakadás és elszakítás eshetőségeivel is. Természetes, hogy területi egységünk biztosítása esetén sokkal

szabadabban mozoghatunk azon kereteken belül, a melyeket majd a békeszerződés fog részünkre megszabni, mint akkor, hogyha darabokra hull e mindenképen egységes gazdasági terület. A széthulló részek egymásra utaltsága oly nyilvánvaló, hogy egymagában már ez a körülmény parancsolólag írja elő a jövő gazdasági politika irányát, a mely nem lehet más, mint egységes vámpolitika az elszakadt részekkel, illetve azokkal az államokkal együtt, a melyekhez az elszakadt részek tartozni fognak.

A teljes bizonytalanság mellett, a mely a mai helyzeten uralkodik, mégis két fix támpont van, a melyből kiindulhatunk. Az egyik Wilson 14 pontja, a mely a gazdasági politika irányát is megszabja, a másik az a socialis forradalom, a melynek vihara, vagy legalább szellője egész Európát érinti.

Wilson a politikai mellett a gazdasági békét is hirdeti. Mert mit ér a népek szövetsége, ha a gazdasági érdeellentétek tövisét el nem távolítjuk? Nem uralkodók, nem államférfiak idézik fel a világháborúkat, hanem az egyes országok között felmerülő gazdasági ellentétek. A ki ezeknek elejét veszi, az egyúttal a háború csíráját fojtotta meg.

Az Egyesült-Államok ma ugyanabban a helyzetben, vagy még kedvezőbbben van, mint volt Anglia 1860-ban. Anglia francia, holland és spanyol gyarmatok meghódításával biztosította a szigetország élelmezését, ipari nyersanyag-szükségletét s biztosította ipari feleslegeinek elhelyezését. E mellett a világ leghatalmasabb hadi flottája állott rendelkezésére, a mely a gyarmatokkal való összeköttetést minden körülmények között biztosította. Minden kockázat nélkül szakíthatott tehát a védvamos politikával és hirdethette a nyílt kapu politikáját.

Az Egyesült-Államok gazdaságilag még előnyösebb helyzetben van ma, mint volt Anglia 1860-ban. Mert gazdasági élete független a külföld termelésétől. Saját termelése teljesen kiegyenlített, azaz az Egyesült-Államok határain belül bőségesen termeli mindazt a nyersanyagot, a mire közélélmezésének s iparának szüksége van. Az Egyesült-Államok a világ egyetlen tökéletes egysége, mert még hadi flottára sincs szüksége, hogy ezt a gazdasági egységet megvédelmezze, a mennyiben a termelő terület összefüggő s a fogyasztó területtel egybevág. Száz

millió nagyigényű fogyasztó támogatja az Egyesült-Államok mezőgazdasági és ipari termelését s e mellett kereskedelmi mérlege a háborút megelőzőleg két és fél milliárd koronával gazdagította évenként az ország lakosságát kiviteli feleslegei révén. Hogy a háború micsoda mérhetetlen értékeket halmozott fel az Egyesült-Államokban, arról majd csak a béke idejében szerezhetünk fogalmat, ma csak annyit tudunk, hogy egész Európa az Egyesült-Államoknak adózik, hogy így ez állam a pénz és gazdagság kiapadhatatlan forrásává lett.

Ha most még figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy az Egyesült-Államok kezében tartja Európa éléskamrájának kulcsát és kezében tartja az európai ipar két igen fontos nyersanyagát: a gyapotot és gyapjút, akkor egyúttal fogalmat alkothatunk magunknak a mérhetetlen hatalomról, a melyet Európával szemben az Egyesült-Államok, illetve annak képviselője, Wilson személye jelent. Nincs elég kenyér, nincs hús, nincs gyapot, nincs gyapjú, nincs vas, nincs réz, nincs phosphát stb., hogy csak a fontosabbakat említsük, ha az Egyesült-Államok Európa elől elzárkózik. Az Egyesült-Államok a kivitelében gyökerező hatalmából folyólag akkor kényszerítheti térdre Nyugat-Európát, a mikor akarja.

Ezért a nagy tisztelet Wilson iránt, bár ma a győzelem mámorában az angol és francia kormányférfiak nyilatkozataiban a legszélsőbb imperialismus hóbortja és kegyetlensége nyilatkozik. Wilson sokat, mindent tehet, ha akar s mindent merhet, ha a nagy amerikai trustökkal meg tud bírkózni. Wilson a tengerek szabadságát követeli, akárcsak Anglia 1860-ban a nyílt kapu politikáját. Az Egyesült-Államok mérhetetlenül meggazdagodott és fejlődött ipara szabad tengert és nyílt kaput kíván. Hatalmasan megnövekedett kivitelét nem teheti függővé Anglia akaratától s azért követeli a tengerek szabadságát, a hadi leszereléssel kapcsolatosan, mert ha Anglia hadi flottáját fenntartja, sőt tovább is fejleszti, akkor a tengerek szabadsága csak írott malaszt marad.

Még annyiban is hasonlít az Egyesült-Államok mai helyzete Anglia 1860. évi helyzetéhez, hogy ép oly kevésbé önzetlenül híve a tengerek szabadságának és a leszerelésnek, mint a mint Anglia sem egész önzetlenül hirdette a nyílt kapu, illetve

a szabad kereskedelem politikáját. A tengerek szabadsága kétségtelenül a világ minden államának hasznára lesz, a gazdasági fejlődést hihetetlen fokra fogja emelni, ámde ennek hasznát, ha nem is kizárólag, de első sorban az Egyesült-Államok fogja élvezni. Az Egyesült-Államok ipara nemcsak nem szenvedett a háború alatt, hanem óriási tőkére tett szert, a melylyel üzemét tétszés szerint fejlesztheti, szén, vas, fa és fém hiánya ebben nem fogja megakasztani, de a munkáskéz hiánya sem, mert egészen bizonyos, hogy a békekötés után, a mint a szabad forgalom megindul, Európa minden részéből ezrével fog a munkásnép az Egyesült-Államokba özönlani az adók terhe alul is, az új Eldorádóba, a hol a gazdasági boldogulás lehetőségének ezer új alkalmá nyílik. És mire Európa ipara újból kivitelképes lesz, akkorra az Egyesült-Államok ipara már rég tért foglalt mindazokon a területeken, a melyeknek szükségletét eddig Európa ipara fedezte.

Az Egyesült-Államoknak nem kell Európa ipari versenyétől többé félnie, Európa ipari expansióját eltemette a világháború. Bátran eltörölheti a védvámokat, nem szorul a vámbevétel hasznára, mert neki adózik majd az egész világ. Igaz, hogy a nagy vámokat nem lesz könnyű megszüntetni. Wilsonnak hatalmas ellenfele van Roosewelt-ben, a ki ugyancsak nagy agitatót fejt ki Wilson programjával szemben s a ki az amerikai imperialismusnak a hive. Már pedig ha az Egyesült-Államok nem szakít a maga erősen védvámos irányzatával, akkor Európától sem követelhet más vámpolitikát s így már is kész az alap az összeütközésre, megvan a surlódás lehetősége, mert ha a már is eléggé hatalmas ipari trustöket védvámokkal továbbra is támogatja, akkor a belföldi fogyasztást kizsákmányoló ipara potom-áron dobhatja feleslegeit Európa piacára, úgy, hogy ezzel a tisztességtelen versenynyel az európai államoknak nemcsak ipari kivitelét akadályozhatja meg, hanem a belföldi szükségletre termelő ipart is minden védvám ellenére elpusztíthatja, nyomort és mérhetetlen arányú kivándorlást teremthet.

Az Egyesült-Államok érdeke tehát csodálatos módon találkozik az európai államok, illetve az egész világ érdekével, de főleg azon államokéval, a melyeknek kivitelre termelő iparuk van, mert igaz, hogy a tengerek szabadsága és a leszere-

lés az Egyesült-Államok iparának a világpiaczon vezető szerepet biztosít, de legalább nem zárja el más államok elől az ipari kivitel lehetőségét, míg a védvamos irány fenntartása esetén tisztességtelen versenyevel, a vámvédelemben rejlő kiviteli praemiumokkal a tönk szélere juttathatja Európa leghatalmasabb ipari államait is.

A másik fix pont, a melyből a jövő vámpolitikának irányára következtethetünk, a világ, illetve egyelőre Európa socialis átalakulása. Oroszország, Németország, Ausztria-Magyarország a vámvédelmi irányzat melegágyai voltak ép úgy, mint Franciaország és Olaszország is. A munkásosztály felfelé való törekvése és érvényesülése megdöntötte a védvamos irányzatot, hogy fért adjon a szabad kereskedelmi elvek érvényesülésének, a melyektől az államok között eddig fennálló gazdasági ellentéteknek ha nem is végleges megszüntetését, de ezen gazdasági ellentétek háborúra való kiélézése lehetőségének megszüntét várja.

Olaszország és Franciaország munkásságának befolyása is mindinkább tért nyer, ezek is socialis átalakulás előtt állanak, a mely szintén csak szabad kereskedelmi irányban képzelhető, tehát a wilsoni elvek figyelembe vételével. Jugoszlávia, német Ausztria és Csehország szabad kereskedelmi irányt óhajt követni. Romániáról mitsem tudunk, de ha valakinek, úgy ép e nyersterményeket bőségesen termelő államnak érdeke a szabad tenger, a leszerelés, illetve a szabad kereskedelmi irányzat érvényesülése. Egyszóval bizonyosnak látszik, hogy a wilsoni elvek Európa-szerte visszhangra találnak. A háború alatt kikoplalt Európa minden lakója olcsó és bő élelem után eseng. Ezt pedig ma csakis a szabad kereskedelmi irányzat biztosíthatja.

Bármily bizonytalan is a mai helyzet mind területi épségünk, mind gazdasági politikánk jövő irányelvei tekintetében, mégis a fent tárgyalt két fix pontra támaszkodva megállapíthatjuk, hogy Magyarország jövő gazdasági politikájára elhatározó befolyással lesznek a wilsoni elvek és az a socialis folyamat, a mely hazánk gazdasági politikájára is átalakító befolyást gyakorol. Közvetlenül érdekel ugyan bennünket a szomszédos területek gazdasági politikája is, de a hogy' a viszc-

nyok ma alakulnak, ezek szintén kénytelenek lesznek bekapcsolódni a Wilson által hirdetett világ gazdasági politikába, a minthogy elsőrangú gazdasági érdekük is a szabad forgalom, a szabad kereskedelem. A velünk szomszédos államoknak, Csehországot és Ausztriát kivéve, iparuk nincs, vagy alig számottevő. De a mint a szomszédos nyerstermelő államoknak érdeke a szabad forgalom, hogy nyerstermék-feleslegeiket a nyugati piacokon biztosan elhelyezhessék, úgy Csehországnak és Ausztriának is elsőrangú érdeke, hogy ipari feleslegeit a vele közvetlenül határos vagy könnyen hozzáférhető területeken helyezhesse el.

Magyarország gazdasági érdekei szempontjából mérlegelve a wilsoni elveket és a társadalom socializálódásának hatását, meg kell állapítanunk, hogy akár megcsonkított, akár épségben fenntartott államterülettel kell is számolnunk, egyaránt érdekünk a szabad kereskedelmi irányzat érvényesülése. Magyarország mindkét esetben jelentékeny mezőgazdasági feleslegekkel rendelkező állam lesz. Ezen feleslegekkel lesz lehető valutánk helyreállítása, külföldi tartozásaink törlesztése. Minél szabadabb lesz a mozgás, minél kevesebb akadály hárul ezen kivitelünk elé, annál gyorsabban és biztosabban bekövetkezik a kívánatos gazdasági egyensúly, pénzünk vásárló erejének emelkedése.

A mint nem szolgáltathattuk ki gazdasági érdekeinket egyoldalúlag Ausztria iparának s az ipari védvámok reánk nehezedő terhét egyenértékű agrárvámokkal kellett ellensúlyoznunk, ép úgy ma, a midőn ennek szüksége nem áll fenn, a midőn az agrárvámok mint erősen kiviteli államban nem is érvényesülhetnének, semmi értelme sincs, hogy fogyasztásunkat akár mezőgazdasági, akár ipari vámokkal terheljük. Szabad kereskedelem az érdekünk, a mely nem árt a mezőgazdaságnak sem, mert mire nagy versenytársaink termelése helyreáll, mire ezen versenytársak feleslegei az európai piacokon megjelennek, addig a mi termelésünk szedi a vámot, addigra fokozatosan átalakul, mert a socializálódás következményeképp megszorodott középvagyonok és középjövedelmek nagy belfogyasztást jelentenek és igényesebb fogyasztást is, így tehát a mezőgazdaság finomabb termények termelését is jövedelmezőleg folytathatja, de — a mi a legfontosabb — az igen magas szállí-

tási díjakban mezőgazdaságunk hosszú ideig nagy vámvédelmet fog élvezni.

Mezőgazdaságunk különösen az állattenyésztésből számíthat nagy jövedelemre, a minthogy a munkáshiány és a munkabérek emelkedése az állattenyésztés felé tereli a mezőgazdálkodást, a finomabb igényeket kielégítő zöldség és gyümölcs-termelés mellett. Nagy bevételi forrásunk lesz a vetőmagtermelés, a melyről megtanultuk, hogy nem örögi mesterség s a melyre a háború alatt berendezkedtünk és a mely termelésünk Oroszországban és a Balkánon biztos piacra fog találni.

Nincs oka félni a szabad kereskedelemtől iparunknak sem. Ennek is nagy védelmet biztosít a szállítási díjak magassága és az a körülmény, hogy Európa minden ipari állama saját iparának helyreállításával, saját ipari belszükségletének fedezésével hosszú ideig lesz elfoglalva s mire kivitelre gondolhat, addigra remélhetőleg a mi iparunk is megedződött a szabad versenyben s megállja helyét. Egyébként nekünk főleg azokat az iparokat kell felkarolni, a melyeknek nyersanyagát idehaza állítjuk elő, mert eléggé kioktatott bennünket a háború arra, hogy iparfejlesztésünk súlypontját azokra az iparokra fektessük, a melyeknek nyersanyagát idehaza tudjuk előállítani. Ilyen iparok a cukor-, sör- és szesz-ipar, az olajipar, a kender- és lenfeldolgozó ipar, a malomipar és tésztagyárak, cukorka- és conservgyárak, húsipar stb., a melyeknek feladata, hogy a mezőgazdaság feleslegeit feldolgozott alakban hozzák forgalomba.

Jövő gazdasági fejlődésünkben igen jelentős szerepet hivatott betölteni a magyar kereskedelem, a melynek nemzetközivé kell átalakulni. Nem az érzés, hanem a kereskedelmi forgalom tekintetében. A Duna folyó Magyarországot kereskedelmi gócponttá emeli. A Kelet és Nyugat között Budapest kereskedelme lesz a közvetítő, a Budapesten létesítendő kereskedelmi kikötő lesz az a kapocs, a mely a Kelet nyerstermény-feleslegeit a nyugati fogyasztással érintkezésbe hozza.

Nekünk szabad Dunára van szükségünk, ép úgy, mint a tengeri forgalmat lebonyolító államoknak a tengerek szabadságára. Nekünk a Duna folyó mélyítését kell követelnünk, annyira, hogy a budapesti kereskedelmi kikötőt tengert járó hajók is felkereshessék. A Duna-irány reánk nézve gazdaságilag fontos-

sabb, mint a fiumei. Különösen áll ez akkor, ha a bajor Duna-Rajna-csatorna kiépül s ha a Duna-Odera-csatorna összeköti Budapestet, illetve a Fekete-tengert a Keleti-tengerrel. A míg ezek a csatornák közelebb hozzák a mi és a Kelet nyersterményeit a Nyugathoz, viszont a német, lengyel és cseh széntelepek is közelebb jutnak hozzánk az olcsó vízi út felhasználásával.

Szabad Duna- és szabad csatorna forgalom mellett reánk nézve a vasúti forgalom szabályozása is fontos. Mindezt a békétárgyalásoknál kell kiküzdeni, illetve biztosítani. A vasúti forgalom szabadsága reánk nézve életet, megkötöttsége halált jelent. Mi annyira el vagyunk zárva a világtól, hogy ha a wilsoni elveket a vasúti forgalomra nem tudjuk alkalmazni, ez esetben szomszédaink akkor fojthatnak meg, a mikor akarnak. Az összes kiviteli árúknak szabad átmenetet kell biztosítani a békekötésben s az azzal kapcsolatos szerződésekben. Egy államnak se legyen joga az átmenő forgalmat kedvezőtlenebb elbánásban részesíteni, mint saját terményei forgalmát. Kötelezni kell az összes államokat a közvetlen tarifaképzésre, az átmeneti forgalom javára, még pedig a legtöbb kedvezmény alapján, a mi annyit jelent, hogy a közvetlen tarifa mindig a legalacsonyabb belföldi szállítási díj beszámításával engedélyezendő. Követelnünk kell a vasúti és hajózási forgalomban a közvetlen csatlakozásokat, egy- séges átrakodási illetéket s a legszigorúbb megtorlás érje azt, a ki átmenő küldeményeket feltartóztat vagy éppen elkoboz.

A mi az állatforgalmat illeti, a mely rendkívül nagy jelentőségű lesz a jövőben, a mennyiben az állatállományát minden állam gyarapítani igyekszik majd, csakis állategészségügyi korlátozások legyenek.

Mindezek oly fontos és egész gazdasági életünkre kiható kérdések, hogy ezeknek kell tenniök a békétárgyalás anyagát, a tengerek szabadsága mellett a belvizek és vasutak forgalmi szabadságának is biztosíttatnia kell, mert a mint érdeke az Egyesült-Államoknak és az összes tengeri forgalmat lebonyolító államoknak a tengerek szabadsága, ép oly lényeges a szárazföldi államokra nézve a vasúti, folyam- s csatornahajózási forgalom szabadsága.

A béke-congressusnak feladata lesz az is, hogy, mint a brüsseli egyezmény a czukorra, úgy a békeszerződés

minden terményre vonatkozólag törölje el a kiviteli jutalmakat, állapítsa meg azt a jogot is minden államra nézve, hogyha egy állam valamely terménye védelmére vámokat léptet életbe, más államok ezen vámmal védett árúk behozatalánál a védvám erejéig kiegyenlítő vámot alkalmazhassanak.

A szabad forgalom elve alapján állva, könnyen megegyezhetünk szomszédainkkal. Az eddig egységes vámterületet alkotó országok annyira egymásra vannak gazdaságilag utalva, hogy szinte elképzelhetetlen más megoldás, mint e területeknek ismét egységes vámterületekbe való csoportosulása, kiegészítése azon államterületekkel, a melyek a tőlünk esetleg elszakadt területekkel egy államegységet alkotnak. Ilyen területek Szerbia, Montenegró és Románia, sőt bevonható volna maga Bulgária is, mint Duna-menti hatalom, a mikor, ha politikai téren nem is, de gazdasági téren megvalósulna a dunai confoederatio.

Az egységes vámhatárt indokolja egyébként egymagában a költségek megtakarítása is, mert szabad kereskedelem mellett, a midőn úgyis csak pénzügyi vámokból lehet vámbevételre számítani, nagyon költséges volna annyi vámhatár fenntartása. A pénzügyi vámokat pedig egységes vámhatár mellett is könnyű megosztani. Megoszthatjuk azokat vagy a lakosság arányában, vagy, a mint Ausztria és Magyarország között történt, a fogyasztási adóknál, a tényleges fogyasztás arányában, a mi a legigazságosabb. Az egyes államokban szabad raktárak létesítendőök s a fogyasztás az adó, illetve a vám előzetes letételeivel kapná kézhez a pénzügyi vámmal, illetve fogyasztási adóval terhelt fogyasztási cikkeket, mint fűszert, theát, kávé, cacaót, dohányt s szeszes italokat stb.

Az egységes vámhatár mellett a gazdaságilag társult minden egyes államnak külön consulatusa lehet, nem is szólva a diplomatiáról, a mi természetesen nem zárja ki azt, hogy ott, a hol egyik vagy másik állam kiviteli érdeke nem nagy fontosságú, képviselőt a másik állam consuljára ruházza.

A közös vámhatárnál azonban sokkal nagyobb jelentőségű a valuta kérdése, különösen azon területekre nézve, a melyek Ausztria és Magyarországhoz, tehát a régi egységes vámhatárba tartoztak. Ha ezen területek mindegyike meg is alakítja az önálló jegybankot, kívánatos és szükséges, hogy egységes

valuta mellett jegybankjaikkal cartel-egyezménybe lépjenek, egymás bankjegyeit elfogadják, mert egyébként szabad kereskedelem mellett a kereskedelmi forgalom a valutaris különbözetek ingadozása mellett bizonytalanná válnék, megbénulna, a mi egyik érdekelt új államnak sem lehet érdeke. Ha a szabad kereskedelem gazdasági előnyeit teljesen ki akarjuk aknázni, akkor mindent ki kell küszöbölni, a mi a forgalom szabadságát korlátozza. Már pedig a valutaris ingadozások a forgalom szabadságát ép oly erősen, ha nem erősebben befolyásolják, mint a vámpolitikai bizonytalanság. Valutaris különbözetek fokozhatják és csökkenthetik a forgalmat ép úgy, mint kisebb, vagy nagyobb vámtétel. A kereskedelemben fő a biztonság érzete, ez pedig csak akkor van meg, ha a forgalom szabadsága mellett a valutaris ingadozások lehetőségét kizárjuk, vagy a minimumra csökkentjük, ez pedig csakis egységes valuta s valutaris egyezmény mellett lehetséges, a melybe a széthullott egységes gazdasági terület létesítendő összes jegybankjait be kell venni.

A jövő gazdasági élet határozott képet rajzol elénk a különböző termelő tényezők szerepe tekintetében. Egész bizonyossággal megállapítható ugyanis, hogy a jövőben a kereskedelemnek mérhetetlenül nagyobb szerepe lesz, mint volt az elzárkózás politikája mellett s hogy bevételi forrásaink között a magyar kereskedelem igen jelentékeny tényezővé növekedik, mely folyamatot elősegítendő, befektetésektől nem szabad visszariadnunk.

RUBINEK GYULA.

SZÖVETKEZETEINK ÉS A TÖBBTERMELÉS.

Az öt éves világháború beoltotta a vagyoniilag gyengébb néposztályokba, de főleg a harcztéren és a táborokban levő katonák lelkébe a socialismus és communismus eszméi. A zászlóaljak földosztásról, közös vagyonról és közvagyonról beszélnek, holott még az egyéni birtok és egyéni tulajdon korszakában élünk.

Schulze-Delitzsch, a német szövetkezetek atyja, a socialis kérdés megoldására a szövetkezeti szervezeteket jelölte ki s valóban ezek ma már annyira elterjedtek és oly befolyást gyakorolnak az egész világ gazdasági életére, hogy a szövetkezeti szervezeteket úgy határozhatjuk meg, hogy ezek a mostani vajudó társadalmi és gazdasági kérdések áthidalását, kiegyeztetését jelentik. A szövetkezetek lényege ugyanis közös üzletkezelésben, bizonyos fokú communismusban rejlik. De a szövetkezetek célja egyszersmind az egyén, a gyengébb társadalmi osztálybeliek talpraállítása, fülsegítése. Ezek szerint a szövetkezetekben az individualismus és communismus gyakorlatilag kiegyenlítődik. Ezért mondjuk azt, hogy a jövő nem a socialdemokratiáé, hanem a szövetkezeteké, mert míg amaz rombol, ez utóbbi épít és alkot.

Jelenleg ez alapon az individualismus áll előtérben, de a társadalmi fejlődés menete a közös üzletkezelést, a közös gazdálkodást tolhatja amannak fölébe.

A kísérlet erre meg van téve nemcsak a munkások és iparosok termelő és vállalkozó szövetkezeteiben, hanem a legconservatívabb osztály, a kisgazdák körében is. A többtermelés jel-szava itt is szembe állítja ugyan az egyéni, az egyesek gazdálkodását a közös gazdálkodással, de azért a gyakorlati életben a két külön elv megfér szépen egymás mellett. Ez már a szövet-

kezet megalakulásában is nyilvánul, midőn az egyes egyén saját vagyona egy részével: pénzével vagy munkájával járul a szövetkezet létrehozásához és a szövetkezeti vagyonszösség ezekből az apró hozzájárulásokból alakul ki. Csakhogy a szövetkezet további működésében a vagyonszösség és a tagok közös közremunkálása nem mindenfajta szövetkezetben egyforma. Legjelentékenyebbnek kellene lenni a tagok együttes munkájának a termelő szövetkezetekben. Az iparos és a munkás termelő szövetkezetek első kelléke sem feltétlenül a közös, együttes munkálkodásban nyilvánul, mert a termelő szövetkezetekben is lehet felfogadott egyénekkal, más munkásokkal dolgoztatni, a mezőgazdasági termelő szövetkezeteknél meg szabályszerűen nem közösen, hanem a tagok külön-külön dolgoznak, de azért a szösség forma szerint megvan a termelő munka irányításában, céljában, a természetmény egyenlőségében és közös értékesítésében. Előfordulhat azonban az is, hogy a közös vagyon egy részét egyenkint veszik igénybe a szövetkezeti tagok, mint például a hitelszövetkezetektől kölcsönvett pénzt.

A kölcsönvett pénzzel, mint a mezőgazdasági befektetések eszközével, eljutottunk a kérdés lényegéhez, a többtermeléshez vagy a termés fokozásához, a min nemcsak a több, hanem a jobb és olcsóbb termelést is értjük. Mivel pedig a többtermelés jelszava a mezőgazdasági termelésre vonatkozik, itt csak a mezőgazdasági termelő szövetkezetekről lehetne szó, ha ezek egyáltalán nagyobb számban állnának fenn, vagy oly tisztán jelentkeznenek, mint az iparos termelő szövetkezetek, a melyek eddig általában az egész világon csekély számban alakultak és kevés helyen működnek sikerrel. A mezőgazdasági termelő szövetkezetek csekély száma miatt azt a kapcsolatot kell tehát keresnünk, melyet különféle fajta szövetkezetek a többtermelés, a termés fokozása körül kifejtnek.

Tudnunk kell azonban azt, hogy a többtermelés céljaira, a termésfokozáshoz első sorban tőkére, hitelre van szükség. Szükséges továbbá a kellő szakismeret és az elégséges munkaerő, vagy az ezt részben pótló gép, a jóminőségű termelési anyag, a termelő mag és végül a termelvények megfelelő értékesítése.

Ha mindezeket szövetkezeti úton nem lehet is megadni, az kétségtelen, hogy ezek megszerzését és keresztülvitelét szövetkezeti úton elő lehet mozdítani.

A sorrendet megtartva, vegyük először a hitelszövetkezeteket, melyek történetileg is legelőször alakultak és fejlődtek ki. Magyarországon a hitelszövetkezetek vannak a legnagyobb számban. A hitelszövetkezetek alakulásában legtisztábban látható a szövetkezeti individualismus és communismus. Az egyes tagok apró kis tőkéi a hitelszövetkezetben egy nagy közös tőkévé egyesülnek s ez a tagok egyszeres vagy többszörös felelőssége alapján a hitelszövetkezetet arra képesíti, hogy a közös szövetkezeti tőkéhez más pénzüintézettől szövetkezeti hitelt, kölcsönt vehessen fel és ezt, valamint a szövetkezet saját közös tőkéjét tagjainak kihitelezze. Az Országos Központi

Hitelszövetkezet, melyet az 1898. évi XXIII. t.-cz. alapján azért létesítettünk, hogy a szövetkezetek ügyeit előmozdítsa és hiteligényeiket kielégítse, a hitelszövetkezetek központi hitelintézete és vezetője. Ez a szövetkezeti központ ugyan államsegélylyel és idegen alapító tagok pénzével alakult, de azért mégis a kötelékébe tartozó falusi szövetkezetek szövetkezte, mert a köteléki szövetkezetek is kötelesek a központjuknál üzletrészeket jegyezni és befizetni. Itt tehát nem az egyes szövetkezeti tagok, mint ilyenek, hanem ezek szövetkezetei a tagok. A kapcsolat tehát csak közvetve van meg. De azért még itt, a központban is jelentkezik a vidéki szövetkezeti tagok bizonyos kismértékű vagyonszösszege. Az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe ily módon tartozó 2430 szövetkezet közül a tisztán mezőgazdasági jellegű szövetkezetek száma 2318. De a meglevő statisztikai adatok általános érdekű része az előbbi számú szövetkezetekre vonatkozik. Ezen 2430 szövetkezet tagjainak száma 644,744. Ezek saját szövetkezeteikben 1.215,914 darab üzletrészt jegyeztek, melyeknek névértéke 62.008,450 koronát tesz ki és azokra 46.109,861 korona van befizetve. Ha a befizetett üzletrészeket, a tartalékalapokat és a szövetkezetek egyéb ingó és ingatlan vagyonát is számításba vesszük, megállapíthatjuk, hogy a szövetkezetek tényleges saját vagyona 62.104,961 koronára

rúg. Ha ehhez hozzászámítjuk a szövetkezeteknél elhelyezett 2 02.403,907 korona betétet, a szövetkezeteknek tagjaik hitel-igényei kielégítésére közvetlen 264.508,868 korona áll rendelkezésre s ha végül ezen összeghez ismét hozzáadjuk azt az 52 millió koronát, melyet szövetkezeteink igénybe vettek és azt a 43 millió korona összeget, mely az Országos Központi Hitelszövetkezettel társas viszonyban álló intézetek kölcsön-részeit alkotja: akkor az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartozó szövetkezetek összesen 360 millió koronával rendelkeznek és dolgoznak. Elosztva már most ezt az összeget a 644,744 tag közt, kitűnik, hogy egy-egy tagra kerekszám-ban 558 korona jut, a mi nem mondható jelentékeny összegnek. De tudva azt, hogy számtalan oly szövetkezeti tag is van, a kik soha sem vesznek kölcsönt igénybe, az átlagos összeg csak tájékoztatásul szolgál.

Van azonban ezen szövetkezeteken felül önállóan működő, vagyis köteléken kívül még kerekszám-ban 450 hitelszövetkezet, melyek majdnem mind az önségély alapján működnek, tehát csak saját tőkéjükkel támogatják tagjaikat. Ezeknek kétharmada szintén mezőgazdasági érdekeket szolgál.

Az a kérdés, képesek-e ezek a hitelszövetkezetek manapság a magyar kisgazdák hitel-igényeit kielégíteni és a termésfokozáshoz szükséges tőkét rendelkezésükre bocsátani.

A hitelszövetkezetek természetesen tagjaiknak első sorban személyes hitel alapján adnak kölcsönöket; de adhatnak a magyar hitelszövetkezetek jelzálogkölcsönöket is tagjaiknak, azonban korlátolt összegben és 10—15 évi visszafizetésre. Természetes, hogy ily körülmények közt a hitelszövetkezetek saját tőkéjükkel és a betétekkel nem jönnének ki. A hiányok pótlására szolgál központi hitelük. Az Országos Központi Hitelszövetkezet az ő kötelékébe tartozó szövetkezeteknek központi hitelt nyújt, melynek összege az egyes vidéki szövetkezetek befizetett üzletrészeinek háromszorosa vagy négyszerese. Ezeket a hiteleket is felhasználhatják a falusi szövetkezetek mind személyes, mind jelzálogos kölcsönökre, rövidebb időre szóló befektetésekre és gazdasági beszerzésekre.

De befektetésekre és termésfokozásra leginkább alkal-

masak azok a hosszúlejáratú jelzálogkölsönök, melyeket az egyes vidéki szövetkezeti tagok saját személyükben és saját szövetkezeteik közvetítésével az Országos Központi Hitelszövetkezettől nyerhetnek, a mi azt jelzi, hogy a szövetkezeti tag egyénisége a központnál is érvényesül. Ezek a felmondhatatlan kölcsönök 50 év alatt 100 félévi részletben törlesztendő évjáradékos, annuitásos kölcsönök, melyeket a kisbirtokos főleg szántóföldje becsértékének 75%-a erejéig kaphat.

Ily kölcsönöket az Országos Központi Hitelszövetkezet a saját erejéből nem adhat, bár joga van kötvényeket kibocsátani, hanem csak a vele társas viszonyban álló Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetével, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettel és a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségével közösen nyújthat ily hosszú lejáratu törlesztéses kölcsönöket. Ezeknek a kölcsönöknek összege az 1917. év végén 67.878,657 koronát tett. Az Országos Központi Hitelszövetkezet falusi szövetkezeteinek e részben ily összeg állott rendelkezésére; egyéb kötvénykölcsönei pedig 19 millió koronára rugtak és így azt mondhatjuk, hogy a befektetésekre alkalmas kölcsönök főösszege 87 millió koronát tett ki.

Ha tekintetbe vesszük, hogy az Országos Központi Hitelszövetkezetnek 19 millió korona saját tőkéje van és 51 millió korona erejéig bocsáthat ki kötvényeket, de tényleg csak 26½ millió van kibocsátva, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartozó szövetkezetek 644 ezer tagja közt 550 ezer a kisbirtokos, megállapíthatjuk, hogy a termelés fokozásához szükséges pénzüsszeggel nem rendelkezik. A többi hitelintézet által nyújtandó kölcsönöket itt tekintetbe nem vehetjük.

Minő is a magyar kisbirtokos gazda, a magyar paraszti mai helyzete?

Általában az a nézet uralkodik, főleg a kereskedők, az ú. n. mercantilisták közt, hogy a háború alatt a magyar kisbirtokos osztály megvagyonosodott. Ez általánosságban nem áll, mert a magyar paraszti nem vagyonosodhatott meg, hiszen a harcstéren, a lövészárookban, főleg pedig a tűzvonalban volt. A gyermekek, az öregek, az asszonyok és a hadifoglyok munkájából

nem igen gyarapodhatott, mert a magtermények legmagasabb ára maximálva van. A napszám ára 20–30 koronáig felment, az iparcikkek ára pedig hallatlan magas. A háború előtt a paraszt egy métermázsa búza árán két pár, sőt volt idő, midőn három pár csizmát is vásárolhatott. Most egy pár csizma árát, mert 120–150 koronára van maximálva, két és fél, sőt három métermázsa búza ára fedezi. Azért az Országos Központi Hitelszövetkezet legutolsó jelentésében felemlíti, hogy szövetkezeteink túlnyomó része jelentékeny betétszaporulattal rendelkezik, melyet csak részben tudott kölcsönökben kihelyezni, ennél fogva csak egy részük az, mely intézetünktől hitelt kénytelen igénybe venni: a szövetkezeti tagok készpénztulajdonának kétségtelenül nagymérvű szaporodásából azonban téves lenne arra következtetni, mintha főként a kisgazdasztály általános egészséges vagyonosodása lenne folyamatban. E pénzszaaporulat igen jelentékeny része a kisgazdaságok értékes felszerelésének eladásából és a szükséges befektetések elmaradásából ered, mi által az illető gazdaságok termelőképesége csökken.

Ezek igen fontos intő szavak azoknak, a kik hivatvák mezőgazdaságunk fejlesztését előmozdítani. Még inkább meg kell szívlelni e részben e jelentés következő adatát: «Az élelmiszerek beszerzésére és az egyéb célokra fölvet, pusztán fogyasztási szükségletre vonatkozó kölcsönök értéke az 1916. évi 867,963 koronáról 1917-ben 4.684,497 koronára emelkedett, a mi ijesztő mérvű szaporodást jelent». Ha még azt is mérlegeljük, hogy a háború elején a parasztnak lovait, szekereit a kocsisal együtt requirálták és ezek közül alig valami, sőt a kocsis sem került vi sza, látható, hogy a magyar parasztnak háborús jövedelme reá fog menni lovak, esetleg ezek helyett gépek beszerzésére, többtermelés céljából pedig kölcsönökre fog szorulni.

Mint hogy azonban Magyarországon kerekszámban két millió 700 ezer kisbirtokos van, szükségesnek mutatkozik, hogy a hitelszövetkezetek számát szaporítsuk és ezeket kellő pénzüsszeggel lássuk el. Az Országos Központi Hitelszövetkezet többféle kisebb-nagyobb állami támogatásban részesül, de

alaptőkéjéhez az állam csak egy millió korona üzletrész-tőkejegyzésével járult. Ez egy csepp víz a Porosz Központi Szövetkezeti Pénztár 75 millió márkájához képest, melyet újabban 125 millió márkára emeltek föl.

Nekünk is az államhoz kell fordulnunk támogatás végett, ha azt akarjuk, hogy a kisbirtokos gazdák megfelelő hitelhez jussanak és így jelentékeny tényezői legyenek a mezőgazdasági többtermelésnek.

De az Országos Központi Hitelszövetkezet nemcsak hitelügyletekkel foglalkozik, hanem hivatásának tartja, hogy központját és szövetkezeteit a kisgazdák termelése előmozdításának tényezői sorába állítsa. Különösen a fokozottabb termelést célzó irányítás és oktatás legyen a célja, s e végből első sorban a termelési eszközök és anyagok beszerzése terén már is megtette a kezdő lépéseket. Így az 1916. évben gazdasági gépek beszerzésére 421,665 koronát, műtrágya beszerzésére 953 koronát, vetőmag beszerzésére 513,519 koronát folyósított szövetkezeteinek. Ezekon felül a falusi szövetkezetek saját pénzükön gazdasági gépekre csak 42,715 koronát, műtrágyára csak 36,276 koronát és vetőmagra 300,309 koronát fordítottak. Ha mindezekhez még hozzávesszük, hogy a falusi szövetkezetek tulajdonában 391 darab gazdasági gép és eszköz mérleg szerinti értéke 221,108 koronát tesz ki, akkor sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a 2318 mezőgazdasági szövetkezet a mezőgazdasági berendezések és felszerelések terén, tehát az intenzív gazdálkodás és növelés szempontjából igen keveset tett. Nem esedea, ha Magyarországon egy hektáron átlag csak 13 métermázsa búza terem, míg Németország silány talaján 20 métermázsa hozamot mutatnak ki.

Ez az egy adat is biznyítja, hogy a termésfokozást szövetkezeti úton kell előmozdítani. E célból az Országos Központi Hitelszövetkezet külön mezőgazdasági osztályt állított fel, melynek hivatása, hogy a kisgazda termelését jövedelmezőbbé tegye és az intenzív gazdálkodás érdekében propagandát fejtessen ki, beszerzéseket és eladásokat eszközöljön és közvetítsen. Mindezekkel azonban még az Országos Központi Hitelszövetkezet működését a termés fokozása körül nem merítettük ki.

A magyar szövetkezeti rendszer megalkotói Raiffeisen szövetkezeti rendszerét a mi viszonyainkhoz alkalmazva vették át. Alkalmazásba jött tehát a mellékszövetkezetek felállítása. Vannak ugyanis szövetkezetek, melyeknek kebelében külön kisebb szövetkezetek alakultak a tagok egy részéből, vannak, a hol külön csoportok alakulnak különleges célokra.

A mi szempontunkból fontosak a földbérlő csoportok és a szövetkezeti gabonatárak. Vannak önálló földbérlő-szövetkezetek és vannak különálló gabonaraktár-szövetkezetek, de mindezek kevés számban találhatók. A földbérlő csoportok és a szövetkezeti gabonaraktárak rendszerint hitelszövetkezetek kebelében alakulnak s bár külön működnek, mégis kiegészítő részei a hitelszövetkezeteknek, sőt ezek útján az Országos Központi Hitelszövetkezetnek is.

A földbérlő csoportok valóságos termelő szövetkezeteknek tekinthetők. Ezek a jó, esetleg nemesített vetőmag beszerzésén és a föld kellő megművelésén felül egyforma intenzív gazdálkodási rendszert honosítanak meg. Itt szabály az, hogy a tagok a bérelt földet, illetőleg annak részükre kiosztott egyes részeit egyforma művelési ág és egyenlő üzemterv szerint kötelesek megdolgozni. Minden dűlőben ugyanis csak a szövetkezet által előre megállapított ugyanazon terményt szabad termesztetni és egyenlő minőségű magot elvetni. De ebben azért nincs orosz bolsevik kommunizmus. Ily módon, bár minden tag külön dolgozhatja a részére kiosztott földet, a földbérlő szövetkezet tagjai nemcsak jobb és több termést érnek el, hanem termésük egyenlő minőségű és rendszerint egyenlő mennyiségű is lesz. Ha tehát egyfajta és egyenlő osztályzatu terményükből egész vagon vagy hajórakományra valót adhatnak el, jóval nagyobb áron tudják termésüket értékesíteni, mint a szövetkezeteken kívül álló társaik.

Ezekről a földbérlő csoportokról csak annyit említünk fel, hogy oly helyeken, hol nagyobb földterületek haszonbérbeadásra vagy eladásra kerülnek, a hitelszövetkezetek tagjai a bérbevételre vagy megvételre egy csoportban egyesülnek. A birtokot haszonbérbe maga a hitelszövetkezet veszi, ezután felparcellázva tagjainak megmunkálásra kiosztja; a földbérlő csoport és ennek tagjai tehát csak al-haszonbérlők. Megvétel

esetében a parcella árát a tagok részletekben fizetik meg. A szükséges hitellel a szövetkezet látja el a csoportot és tagjait és ezt nyugodtan meg is teheti, mert a földbérlo csoportok tagjai egyetemleges felelősséget vállalnak. A földbérlo csoport ügyeit a tagok intézik, de a felügyeletet a hitelszövetkezet egyik igazgatósági tagja gyakorolja. Az Országos Központi Hitelszövetkezet, a mennyiben szükséges, a falusi hitelszövetkezet útján nyújt hitelt a földbérlo szövetkezetnek és ezek felett is az ellenőrzést ő gyakorolja.

Bár ily földbérlo csoportok évről-évre alakulnak, számukat egyelőre alig tehetjük többre, mint 15-re. Az önálló földbérlo szövetkezetek száma pedig nem haladja meg a tizet sem. Az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartozó szövetkezetek körében nyolcz földbérlo csoport áll fenn, a melyek összesen 8514 katasztrális holdnyi területet bérelnék és művelnek. A bérletben résztvevő tagok száma 1430.

A földbérlo csoportoknak és szövetkezeteknek különösen nagy hivatásuk lesz a háború után a birtokreform keresztülvitelében, akár megvétel, akár haszonbérlet útján juttatjuk a rokkant katonákat és az érdemes vagyontalan gazdákat földbirtokhoz. Romániában, hol a parasztok egyelőre nem tulajdonosai a földnek, hanem csak a nagybirtokosok bérlői, a háború előtt kerekszámban 500 földbérlo szövetkezet állott fenn.

A földbérlo szövetkezetek egyúttal előkészítik tagjaikat arra is, hogy szövetkezeti gabonaraktárakat állítsanak fel. Bár e szerint a szövetkezeti gabonaraktáraknak a földbérlo szövetkezetek volnának előfutárjai, azok emezeket történetileg megelőzték. A szövetkezeti gabonaraktáraknak az a céljuk, hogy a kisbirtokos szövetkezeti tagok mindennemű magterményét beraktározzák, közösen kezeljék és kiegyenlített piaczképes minőségben értékesítsék, különösen pedig iparkodjanak tagjaik hiteligenyeit akként kielégíteni, hogy a beraktározott gabonaneműekre előlegkölsönöket adjanak.

A magtári épület céljaira külön épület-typust készítettünk és ezt az épületet rendszerint az illető község vasúti állomása területén állítjuk föl. Nagy előnye a szövetkezeti gabonaraktárnak az, hogy a szabályos gabonakezeléssel fölmentik a

kisgazdát ezen teendők és külön raktárhelyiség tartása esetleges tűzkár veszélye alól.

A szövetkezeti gabonaraktárak ezek szerint azzal járulnak a termés fokozásához, hogy a gabonaneműeket a tőzsdei szokásoknak (usance) megfelelőleg kezelik és így nagyban értékesítik, jobb árak elérését elősegítik.

Ezekben az egyéni természetmenny teljesen a közösségbe megy át; de ez a közösség a befolyt vételár aránylagos felosztásánál megint az egyéniségnél jelentkezik és érvényesül. Az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelezi szövetkezeteiben az 1916. évben 34 gabonaraktárt tartott fenn, melyeknek befogadó képessége 134,600 métermázsát tett ki.

A szövetkezeti értékesítéssel és a gabonaraktárakkal kapcsolatban föl kell említenünk még a gőzeke-szövetkezeteket, melyek nemcsak a mély és gyors szántással mozdítják elő a termésfokozást, hanem hivatva vannak a háborúban elpusztult lovakat és az elrequirált igavonó ökröket pótolni. Ugyancsak az értékesítés előnyére szolgálnak a szövetkezeti gőzcséplőgépek, a melyek a gyors munkát szolgálják és így a termést hamarosan a piacra lehet juttatni, a mi egyik nagy előnye a magyar gabonakereskedésnek, mert megelőzi a többi európai országok termését a Nyugaton. Sajnos, hogy mind a szövetkezeti gőzekék, mind a szövetkezeti gőzcséplők száma alig haladja meg a tízet.

A termésfokozás előmozdításához tartoznak még az Országos Központi Hitelszövetkezet háziipari, főleg kosárfonó szövetkezetei, melyek nemcsak nemesfűz termelésével foglalkoznak, hanem a mezőgazdasági munkásokat télen, midőn a gazdasági munka kénytelen szünetelni, munkával látják el és ez a kosárfonó munka a mezőgazdasági termelést oly eszközökkel látja el, melyek a többtermelést elősegítik. Az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékében működő kosárfonó és háziipari szövetkezetek száma 21, a melyekbe 1546 tag tartozik 120 ezer korona értékű üzletrésszel, melyből 78,673 korona 33 fillér van befizetve.

Ezekben kimerítettük az Országos Központi Hitelszövetkezetnek a többtermelés céljaira szolgáló eszközeit és szerveit. Ha kellő tőkeszaporítással ezeket erősíteni lehet és ha kis-

gazdáink a földbérletek, a gabonaraktárak, a gőzekék és gőzcséplők igénybevétele körül jobban szervezkednek és az ezekben rejlő közös előnyöket kellőleg ki tudják használni, akkor az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékében működő 2318 mezőgazdasági szövetkezet nagyban hozzájárulhat többtermelésünk fokozásához. Kiváló hivatása tehát az Országos Központi Hitelszövetkezetnek az is, hogy az intensív gazdálkodást előmozdítsa. Az Országos Központi Hitelszövetkezetre nagy feladat vár a birtokreform keresztülvitelénél, a mit csak vele együttesen lehet sikeresen megoldani, mert e célra nemcsak megfelelő szervei vannak a falvakban, hanem ezek vezető emberei vezetői egyúttal a szövetkezeteknek is. De az Országos Központi Hitelszövetkezet mellett és részben ennek ily irányú működését kiegészíti az 1911. évi XV. törvény-cikkkel megalkotott újabb intézet: a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége. Ennek az a célja, hogy ingatlan feldarabolásokat, parcellázásokat, telepítéseket, bérló szövetkezetek létesítését, és más birtokpolitikai műveleteket nyereszkedés kizárásával foganatosítson és végrehajtsa s ezen műveletekkel kapcsolatos hiteligényeket kielégítsen. Ezen célok elérése végett jogosítva van képviselőiségeket felállítani, szövetkezeteket alakítani és másféle intézetekkel szövetségbe lépni.

Ez a szövetség 15 millió korona alaptőkével létesült. Ehhez az összeghez az állam 8 millió korona tőkével járult hozzá és egyéb segélyekkel is támogatja. Ennek a szövetségnek csak alapító tagjai vannak, kik befizetett üzletrészeik után legfeljebb csak 4% osztalékban részesülhetnek. Mivel pedig a szövetség nem az alapító tagok érdekében fejti ki tevékenységét, hanem a tagsági kötelékben nem álló törpe birtokosokat vagy birtoktalanokat látja el földdel, kétségtelen, hogy a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége nem is valódi szövetkezet, mert itt nincs semmi közössége az érdekelt kisgazdának. Ellenkezőleg, ez az intézet az egyes kisemberek egyéni és gazdasági önállóságát és függetlenségét mozdítja elő.

Az intézet működését csak az 1914. évben kezdte meg. Már az első három évben 37 ezer katasztrális hold területet vett meg; ezeket és egyéb bérbevett területeket, összesen

44 ezer katasztrális hold területet albérletbe adott és közlegelő-terület megszerzése céljából hatezer korona kölcsönt folyósított. A megvett és parcellázott földeken részben telepítést vitt keresztül, részben pedig földbérlet-szövetkezetek útján az intensív gazdálkodási rendszert vezette be, sőt zöldségtermesztést és konyhakertészetet is honosított meg. Ily célok-ból az intézet nemcsak szakkönyveket osztat szét, hanem gazdasági közegeivel előadásokat tartat és gyakorlatilag is bevezeti és irányítja az intensív gazdálkodást. Különös figyelemmel van arra, hogy harcztéren vagy hadifogságban levő kiscgazdák is jussanak megfelelő földterületekhez és különös gonddal támogatja a hadirokkantak földvásárlási szándékait. Egyes birtokokból megfelelő földterületeket és belsőségeket fenntartott arra a célra, hogy ezeket a későbbben jelentkező hadirokkantaknak, valamint a harcztérről és hadifogságból visszatérőknek adhassa el. Az intézet tulajdonában levő összes ingatlanok haszonbérbe adás útján vannak ideiglenesen hasznosítva.

Az érdekkörébe tartozó bérlet és földvétel gazdálkodását állandóan szemmel tartja: külső gazdasági szakközegeivel irányítja őket s az okszerűbb gazdálkodásra és földjeik jövedelmezőségének emelése céljából jobb vetőmagvak használatára azzal is buzdítja, hogy jó vetőmagot nagyobb mennyiségben osztott ki közöttük.

Az összes műveleteire kiadott kölcsönök állománya 6.896,343 korona 99 fillér.

Minthogy ez az intézet nagyobbbszabású birtokpolitikát folytatott már eddig is, hivatva van, hogy a birtokreform élére álljon és az Országos Központi Hitelszövetkezettel és ennek falusi szövetkezeteivel kapcsolatban az egész actiót keresztülvigye, mert ennek hivatalnoki törzskara is megvan. A többtermelés eme két intézet meglevő szervezete útján bár jelentékeny előhaladást fog tenni, mégis szükség van arra is, hogy más irányban szintén közreműködjenek a szövetkezeti intézmények a termésfokozás előmozdításában.

E részben jelentékeny szerepe van a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének, mely egymagában mindazokat a többtermelési módokat egyesíti, a melyeket az előbbi két szövetkezeti keret-

ben felsoroltunk. E nagy szövetkezet 14 külön osztályban működik, melyekben a hitel és árúügyletek egész sorozata nyer lebonyolítást. Nevezetesen ez a nagy szövetkezet főbizománya a Haditermény Részvénytársaságnak s ezenkívül is évenként több fontos közérdekű gazdasági actio kereskedelmi lebonyolítására nyert megbízást a földművelésügyi ministerium részéről. A mi szempontunkból fontos a gabona és vetőmagosztály, a gép- és gazdasági anyagosztály, a tenyészállat és sertéshízlaló osztály. Mindezek az osztályok közreműködnek a többtermelés fokozásában. Négy millió szövetkezeti alaptőke mellett utolsó évi pénztárforgalma 185.549,552 korona és 64 fillért tett ki.

De van egy valódi mezőgazdasági termelő szövetkezetünk is. Ilyen a Fructus gyümölcserértékesítő és szeszfőző szövetkezetek központja, mint szövetkezet, 300 vidéki gyümölcserértékesítő és szeszfőző szövetkezetével. Ezek a falusi szövetkezetek valódi mezőgazdasági termelő szövetkezetek. Első tekintetre a szeszfőző szövetkezetekben nem jelölünk meg valami eszményi szövetkezeti célt. De ha alaposabban megvizsgáljuk e szövetkezetek működését, ebben — nem tekintve a gyümölcserértékesítést — annál inkább megnyugodhatunk, mert szeszfőző szövetkezetek a külföldön is vannak, nálunk pedig ezen kívül igen bő adóforrások.

Mi is a lényege ezeknek a szövetkezeteknek?

Magyarországon a kisgazdának ősi joga volt, hogy a szőlőtermésből maradt törkölyt az úgynevezett kisüstön pálinkává főzhette ki. De ezt nem nagy mértékben gyakorolták, hanem a szőlőtörkölyt trágyának használták fel. Az 1916. évi XXIV. t.-cz. és az 1908. évi szeszdó törvény alapján azután szövetkezeti úton nyert rendezést a gazdák szeszfőző joga.

Az ekként létesült szeszfőző szövetkezetek kifőzik és párolják főleg a szilvát és a szőlőtörkölyt, továbbá a borseprüt. Az ekként készült pálinka külön név alatt kerül forgalomba. E szövetkezetek ezen kívül a szőlőmagból olajat, a borkóbból pedig savat készítenek. A mi pedig a többi fajta gyümölcsöt illeti, ezek a gyümölcserértékesítő szövetkezetek vannak arra hivatva, hogy egész gyümölcstermesztésünket a kereskedelmi céloknak megfelelőleg reformálják és regenerálják. Egyelőre

szárítják és aszalják a különféle gyümölcsöket, különféle ízeket és befőtteket készítenek. A tavalyi és a jelenlegi takarmány-
inséges évben még a kifőzött törkölyt is takarmányként hasz-
náltuk fel.

Ezekben a mezőgazdasági szövetkezetekben a közösség
nemcsak az üzletrészek jegyzésében, befizetésében és így a
szövetkezet alaptőkéjében nyilvánul, hanem a tagok a szövet-
kezetnek beszolgáltatják termésüket s ez a szövetkezeti telepen,
a főzőműhelyben közösen dolgoztatja fel azokat. A feldolgozás
következtében az összes tagok egyéni termése közössé válik és
ily minőségben nyer értékesítést. A tag termésének árát nem az
értékesítés után, hanem a beszolgáltatás alkalmával kapja
meg és így további érdeke csak a jegyzett üzletrészére eső
osztalakra terjed ki.

De nevezetes ez a termelő szövetkezeteknél még az is, hogy
ezekben a mezőgazdaság már az ipar terére lép és a gazdák a
főzőtelepen ipari műhelyt állítanak. E szövetkezetek legnagyobb
része középszerű üzemmé van tervezve, de három már gyár-
szerűleg épült fel és van berendezve.

Ezeknek a gyümölcsértékesítő és szeszfőző szövetkezetek-
nek a magyar szövetkezeti rendszer szerint külön központját
előre meg kellett alkotnunk és a központnak volt hivatása az
egyes köteleki szövetkezeteket létesíteni, tehát nem a falusi
szövetkezetek létesültek előbb és alkották meg központjukat,
hanem a szervezés nálunk ellenkezőleg történt, mint külföldön.
Ennek a központnak nemcsak a szervezés a hivatása, hanem a
felügyelet és ellenőrzés, a berendezés, felszerelés és építkezés, a
feldolgozás és értékesítés ügyeiben való közreműködés, végül
a szövetkezetek árú- és hitelügyleteinek közvetítése.

Minő gondot fordított a központ a szövetkezetekre, mu-
tatja az a körülmény is, hogy a vidéki szövetkezetek vezetői
részére az 1917. évben hat szaktanfolyamot tartott. Ezek a
szövetkezetek lesznek hivatva a zöldség- és burgonyaszárítást
is működési körükbe felvenni. A gyümölcsértékesítő és szesz-
főző szövetkezetek mellett nem nagy fontosságúak a pincze-
szövetkezetek, mert ezek kevés számban működnek.

Még csak néhány szövetkezetet említünk fel, melyek
hozzájárulnak a mezőgazdasági termeléshez. Ilyenek például a

tejszövetkezetek, melyek az élelmezési célokon kívül az állattenyésztést és az istállótrágya-termelést mozdítják elő. A tejszövetkezetek száma a háború alatt igen megfogyatkozott és ezek hanyatlottak. Például az 1883. évben Budapesten felállított Központi Tejesarnok Szövetkezet, mely a háború előtt 1913-ban 38 millió liter tejet juttatott a fővárosnak, a múlt 1917. évben már csak 16 millió liter tejet bírt szállítani. Ilyen támogatói a mezőgazdasági termelésnek az állatbiztosító szövetkezetek, melyek állatok értékesítésével is foglalkoznak. Az állatbiztosító szövetkezetek központja, a Magyar Kölesönös Állatbiztosító Társaság mint szövetkezet, az 1917. évben 416,827 koronát folyósított a kötelékéhez tartozó szövetkezeteknél beállt károk megtérítésére. Ilyenek továbbá a tűzbiztosító szövetkezetek, főleg a Gazdák Biztosító Szövetkezete, melynek a gazdák szempontjából legfontosabb része a jégkár ellen való biztosítás. De foglalkozik ez népbiztosítással is. A mezőgazdasági munkások részére külön biztosító intézet áll fenn Országos Gazdasági Munkáspénztár címen.

A fogyasztási szövetkezetek is nagy szolgálatot tesznek a mezőgazdasági termelésnek, mert ezek közvetítik a mezőgazdasági gépek, eszközök és anyagok bevásárlását és részben a termények értékesítését. Nálunk négy nagy szövetkezeti központ van és három kötelékhez tartoznak a fogyasztási szövetkezetek. Ezek közt a legnagyobb a mezőgazdasági érdekeltséget szolgálja a Hangya termelő, értékesítő és fogyasztási szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség szövetkezeti központja. E központ működési körébe inkább az ipari termelés tartozik, mint a mezőgazdasági. Van gőzmalma is. A többtermelés szempontjából a mezőgazdasági gépek közvetítése vehető főleg figyelembe. A Hangya öt kirendeltsége és falusi szövetkezetei révén minden háztartási és gazdasági gép előnyösebben szerezhető be, mint az ügynökök útján. A Hangya kötelékébe 2000 vidéki és Háztartás cég alatt egy budapesti fogyasztási szövetkezet tartozik. A Hangya 87.856,900 korona értékű árút szállított a múlt évben a kötelékéhez tartozó szövetkezeteknek; főkönyvi összforgalma meghaladja a 740 milliót.

A mi a budapesti Háztartás című fogyasztási szövetkezetet illeti, erről ki kell emelnünk azt, hogy ez közvetlen össze-

köttetésben áll a vidéki termelőkkel, illetve szövetkezetekkel és minden élelmi cikket, a mennyire csak lehet, ezektől szerez be. Valamikor a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének congressusain arról ábrándoztunk, hogy a közvetítők kizárásával az egész világ szövetkezeteit ily közvetlen üzleti összeköttetésbe hozzuk egymással. Vajha teljesülne ez a világgazdasággal és a világkereskedelemmel az egységes vámterületen. —

Mindezek csak vázlatát foglalják magukban azoknak a szervezeteknek, melyek alkalmasak arra, hogy szövetkezeti úton a termésfokozást előmozdítsák. Nálunk a szövetkezeti hálózat még nincs oly terjedelemben kiépítve, mint a nyugati államokban. A háború elején 7500 szövetkezetünk állott fenn; de a hálózatot tovább lehet építeni. Ha ez sikerül és ha sikerülni fog azokat a termelő szövetkezeteket és szövetkezeti termelő ágazatokat, melyeket megjelöltünk, tovább fejleszteni és kifejleszteni, akkor bátran jelölhetjük meg a szövetkezeteket akként, hogy ezek jelentékeny tényezői a termés fokozásának és eszközei a socialis kérdés megoldásának.

A magyar államnak legerősebb oszlopa a kisbirtokos parasztság. A magyar parasztban igen nagyfokú jellembeli és gazdasági önállóság van. Ily minőségében szereti szakmáját, állatjait és különösen földjét s mindenáron földbirtok, minél több föld szerzésére törekszik, úgy hogy mi ezt a vágyát földéhségnek szoktuk nevezni. A magyar paraszt nem líve a közös gazdálkodásnak, azért nem is sikerült eddig a mezőgazdasági termelő szövetkezeteket minden irányban kifejleszteni. De a magyar parasztnak, sőt a földművelő munkásnak is ezen önértetéből és birtokszerzési vágyából következik, hogy ezeken nem fog az orosz bolsevik kommunizmus, sem a socialdemokrata eszmék nem találnak náluk befogadásra.

Végezetül csak annyit kell még kiemelni, hogy nálunk legfontosabb többtermelési tényező a jó időjárás, a kedvező májusi esők. Az esetben, ha Magyarországon jó termés és kitünő aratás következik be, a mi minden évtizedben egyszer vagy kétszer szokott történni, a magtermények fogják megkezdeni a mai hallatlan magas árak csökkentését. S ez lesz kezdete a jobblét felé való törekvésünknek.

HORVÁTH JÁNOS.

ÚJ MAGYAR MEZŐGAZDASÁG.

I.

A politikai irányváltás egyik oszlopos harczosa írta nemrég figyelmeztetésül a gazdasági forradalom merész álmódzóinak, hogy jó lesz kevesebb elméletet és több gyakorlatot vinni terveikbe, mert egy ország államformáját könnyű megváltoztatni, de a gazdasági berendezkedés évszázados fejlődés eredménye és az inség-nyomor veszedelme nélkül lehetetlen egyik napról a másikra felforgatni a gazdasági élet alapjait. Ennek az igazságnak sehol sincs annyi érvénye, mint a mezőgazdaságban. Hiszen ha a veszített háború következtében csak arról volna szó, hogy államformát változtassunk-e vagy sem, lelkesedéssel, temperamentummal könnyen elintézhethetők az ügyet, de, sajnos, a magyar mezőgazdaság egész eddigi rendszere revisio alá kerül és ennek következményeit ma még hozzávetőlegesen sem lehet kiszámítani. Feltételekre, találgatásokra vagyunk utalva. S ezeknél nemcsak a mezőgazdaság, hanem az ország egész közgazdaságának forradalmi változását is figyelembe kell vennünk, ha az új magyar mezőgazdaság termelésének irányát és célját körvonalazni akarjuk.

Az osztrák-magyar monarchia alapjait III. Károly és Mária Terézia kezdte lerakni, az alapozást II. József fejezte be, megalkotván a mercantil-rendszernek azt az épületét, mely a világ-politika eseményei következtében időnkint bővült vagy szűkült, de belső erőben egyre növekedett és dicsőségének teljét Ferencz József uralkodása alatt érte el. Hogy az osztrák mercantilismusnak ez az épülete most összedőlt és maga alá temetett mindent, talán tisztábban látjuk fejlődésének phasisait is. A magyar nagybirtok, mint üzem és nem mint hatalmi vagy hivatali szervezet, tulajdonképen a török hódoltság meg-

szünte után legfőképp a neo-acquistica commissio munkálkodása folytán jött létre. Nagybirtokai voltak a Hunyadiaknak, a Rákócziaknak, Zrinyieknek és a többi főúri családoknak, de nagyüzem csak a török által pusztává tett földeken alakult ki modern capitalista értelemben. Az 1848-ki jobbagyfelszabadítás, mikor a földesúr kikerült a közös gazdálkodásból, a parasztüzemek kötelékéből, gyarapította ugyan a nagyüzemek számát, erdőket és közlegelőket tekintve, a nagybirtok földterületét is, de új üzemrendszert nem teremtett. A monarchia gazdasági egysége, melynek két alaposzlópa volt, egyik a cseh-morva manufactura, majd nagy-ipar, másrészt a magyar latifundium, Mária Teréziától és II. Józseftől egészen a nagy háború végéig uralkodott. Gyenge kísérletek történtek a gazdasági élet két oszlopának megmozgatására. Magyar ipart akartunk fejleszteni, az osztrákok pedig, helyesebben a cseh gyáripar, szláv mezőgazdasági fogyasztók után igyekezett, a minek következménye volt a szerencsétlen végű balkáni actio, Bosznia annectálása és törekvés Szaloniki után, a minek logikus velejárója volt egyrészt a legfőbb körök trialistikus politikája, másrészt a balkáni aspirációkban közelből érintett Olaszország és Oroszország ellenszenve. Nagyban és egészben azonban érintetlen maradt a monarchia gazdasági rendszere a legutóbbi napokig. Most állunk a válaszfalon, a mikor arról lesz szó, hogy nemcsak oromdíszeket és válaszfalakat kell kicserélnünk, hanem újabb századokra gazdasági életünk alapjait kell leraknunk.

Ezt a problémát részben nem látják, részben nem értik azok, a kik ma künn és benn Magyarország jövő politikai alakulásával foglalkoznak. Nem is csoda, hiszen nincs ma már egyetlen olyan állam sem a földkerekségén, mely a hivatalnoki centralisationnak és a tőle elválaszthatatlan mercantil gazdasági rendszernek, az állami támogatásnak olyan iskolai képét mutatná, mint a monarchia, illetőleg ezen belül Magyarország. A Habsburg-uralomnak, a mely sem Ausztriában, sem Magyarországon nem tudott nemzetivé lenni, támasza a hivatalnoki kar és a hadsereg volt. A mint ezt XIV. Lajostól Nagy Frigyes elleste, Nagy Frigvestől pedig lemásolta II. József, úgy fejlődött az osztrák-magyar monarchia is centralistikus, hivatalnoki és katonai állammá s az egész gazdasági berendezkedés ezt szolgálta.

Ezt t. i. vám- és kereskedelmi politikával, de még inkább vasuti, pénzügyi, sőt a legtöbb esetben subventiók politikájával úgy irányította a központi hatalom, hogy ne csak támasza legyen a hadseregnek és a hivatalnokai gárdának, hanem ellensúlyozza a monarchia különböző részeinek tulajdonképeni önállóságát, gazdasági elválási törekvéseit. Még akkor is, midőn a monarchia újabb történetében a leglényegesebb változás, t. i. a 67-es kiegyezés létrejött, nemcsak a hadsereg és a diplomácia ügye maradt közös, hanem közös maradt a pénzügy is, ennek talán nem is legfontosabb része volt a hadügyi és diplomáciai kiadások közös fedezése, hanem sokkal inkább az Osztrák-Magyar Bank kaimat-lábpolitikája és a közös vám- és kereskedelmi politika. Magyarországnak, mely legalább a belföldön bizonyos fokig visszakapta önálló rendelkezési jogát, mint tőke-szegény, adósságokkal küzdő ország, kénytelen volt ugyanazt a mercantilista gazdasági rendszert másolni, melyet a birodalmi kormány létesített. A centralisatio nemcsak politikai és közigazgatási, hanem gazdasági tekintetben is irányító szempontja lett az újjászületett magyar államnak. Nemcsak vasutainkat államcsíttottuk, hanem az összforgalmat, a gyáripart, a pénzügyet az ország fővárosa felé tereltük. Budapest szédítő fejlődése a vidék rovására ment, ezért nem volt képes oly egészséges, decentralisált gazdasági politika kifejlődni, a mely a vidéket, különösen a nemzetiségeket a kenyér és a boldogulás feltételeivel fűzte volna a magyarsághoz. Igaz, hogy a társadalomban magában sem volt képesség és tehetség abban a tekintetben, hogy igyekezzék a saját erejéből ipart és kereskedelmet teremteni, a tőke is hiányzott s így a mi ipari és kereskedelmi alkotás létrejöhetett, az állami subventio, közszállítás, szállítási díjkedvezmény, szóval a magyar államhatalom pártfogása nélkül nem igen tudott volna létrejönni. A monarchia gazdasági rendszere tehát a capitalismus uralma idején sem volt más, mint a magasabb pénz- és ipar-politikában az osztrák érdekeket támogató és a magyar érdekeket elnyomó centralismus, ezen belül pedig a magyar központcsíttott állam mercantil politikája, a melynek kísérletei voltak ugyan önálló ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalatok létesítésére, tengelye azonban az a többlet volt, melyet a külföld, helyesebben szólva Ausztria számára a magyar nagybirtok rendszere termelt.

Most minden egyszerre összedőlt. Elvesztettük a háborút és helyzetünket olyanok akarják szabályozni, a kiknek gondolkodási rendszeréből az állami gazdálkodás eszmemenete egészen hiányzik. Wilsonnak, ki souverain államok szövetségének élén áll, egyszerű közigazgatási probléma, hogy Magyarország melyik részét hová csatolják. Hiszen Amerikában elképzelhetetlen volna az állami támogatással létesítendő ipar-vállalat, még az államvasut is ismeretlen fogalom. Anglia is körülbelül egy évszázada szakított az állami beavatkozás mercantilista rendszerével. A gazdasági ügyekben legkevésbé járatos Franciaországban maradtak fenn legépebben a XIV. Lajos-féle hagyományok, de ennek az országnak a szava még akkor is, ha gazdasági ügyekben nagyobb érdekeltsége volna nálunk, mint a minő van, keveset nyomna a latban a két hatalmas szövetséggel szemben. Ilyen körülmények között nagyon nehéz a magyar mezőgazdaság helyzetét és feladatait megjelölni a békekötés után.

Egy bizonyos, az t. i., hogy az a hatalmas centralistikus erő, a mely Németországban és az osztrák-magyar monarchiában megtestesült, legalább száz évre, ha nem örökre, összetört. Kérdés, hogy ennek következményei mily mértékben vetik vissza Közép-Európa gazdasági fejlődését. A gyarmatpolitika, a külföldről való anyagbeszerzés, a capitalistikus nagy-ipar és nagykereskedelem két legfontosabb mozgató ereje, teljesen meg fog bénulni. Ha pedig a volt monarchiára és Németországra nézve ezek a lehetőségek megszűnnek, kénytelen lesz iparát és kereskedelmét visszafejlesztetni és világ-gazdaság helyett ismét a területiális gazdálkodás rendszeréhez visszatérni, bár ez az ipari termelésben és culturában félszázad munkájának megsemmisítését jelenti. A mikor tehát a magyar mezőgazdaság elhelyezkedéséről vagy többtermelésről van szó az új időben, ezzel az általános fejlődési iránnyal okvetlenül számolnunk kell. Mert lehetetlen nagy terveket szőni akkor, midőn előre tudjuk, hogy hazánk tengerpart és kikötő nélkül, a világforgalomtól elzárt ország lesz, mely kizárólag saját termésére lesz utalva, ha ipart, kereskedelmet akar teremteni. Ezeket az erőket szintén alaposan mérlegelnünk kell, a midőn mezőgazdasági politikánk tervezetét elkészítjük. Ha t. i. a békekötésnél délkeleti és északi heggyvidékeinket lekapcsolják, akkor az országnak ipari fejlődése

végleg megakad, mert sem szenünk, sem érczünk, sem fánk, sőt még háztartási czélokra szükséges sónk sem marad és akkor a gazdasági függetlenség helyett kénytelenek leszünk valamely ipari tekintetben több előfeltétellel rendelkező államhoz (Ausztriához Németországhoz vagy Csehszvághoz) csatlakozni, vagy pedig közgazdasági életünket a kézműipar és háziipar rendszeréig, illetőleg a városi és cantonalis gazdálkodás korszakáig visszafejlesztetni. Hogy ez nem fog könnyen menni és az alkotmányforma változásain kívül egyéb súlyos társadalmi és gazdasági megrázkódtatások is elkövetkeznek, az egészen nyilvánvaló. Hiszen a multból nemcsak a capitalistikus gyáripár marad meg, hanem a háborút megelőző és a háború következtében előállott 35 milliárdos államadósság is, a mely letörlesztésre vár, itt maradnak a régi berendezkedés magasabb igényű hivatalnokai, nyelgdíjasai, ipari szakmunkásai, itt maradnak mindazok a socialis és culturalis berendezkedések, a melyek egy 20 milliós, egyharmad részében ipari államnak igényeihez voltak mérve és a melyeket egy félig cseregazdaságban élő kis paraszt-ország fenntartani nem tud. A szomorú lehetőségek és a fenyegető krisisek ilyen alternatívái között fölötte nehéz programmot, vagy éppen többtermelési programmot adni annak az országnak, melynek még területe is bizonytalan.

Két különböző rendszere lehetséges az új korszak mezőgazdasági termelésének. Mind a kettő attól a gazdasági foktól függ, a melyet az új államalakulás megengedhet. Ha t. i. Magyarország területi épsége nagyban és egészben biztosítva lenne, úgy, hogy szenünk, érczünk, földgázunk, vízierőnk, fánk és sónk maradna az ipar fejlesztéséhez, akkor Magyarország, mint önálló gazdasági egység, tovább is megtudna élni és bár a legközelebbi évtizedek munkája többszörösen meghaladja azt a szolgáltatást, a melyet a háborút megelőző évtizedekben végeztünk, mégis erőteljes ipari és culturalis fellendülésnek nézhetnénk eléje. Ilyen reménységek mellett egészen más lenne mezőgazdasági politikánk is, mint ha a külső kényszer nyomása alatt a cantonalis és városi cseregazdaság színvonalára hanyatlanánk.

Előbbi esetben megfontolandó, hogy meddig menjünk el a nagy üzemek feldarabolásában. Az kétségtelen, hogy socialis

szempontból és népesedési érdekből a latifundiumnokat meg kell szüntetni. De városaink élelmezése, iparunk fejlesztése érdekében nagyon is kockázatos azokat az alapokat, a melyekre II. József az osztrák, helyesebben cseh-morva gyáripárt fektette, a minek eredménye ma a cseh-tót állam önállóságának feltámadása, minden számítás mellőzésével szétrombolni. Vannak az ipari és városi fejlődésnek olyan elvi ellenségei, a kik erre a kérdésre feltétlenül igennel válaszolnak. És csodálatos módon nem a legdemokratikábbban, hanem a legconservatívabban gondolkodók foglalják el ezt az álláspontot. Ezek biztosra veszik, hogy a birtokhoz jutott földmunkás az első adószedésnél, requirálásnál, vagy árlimitationál szembe helyezkedik a várossal és az ipari munkássággal, a mely az élelmezési nehézségek és nyersanyaghiány miatt gazdasági hátvédét elvesztvén, jelentőségét elveszti. Hiszen azt a súlyt, a melylyel a munkásság jórészt a háború folytán rendelkezik, nélkülözhetetlen és nagy fellendülést mutató iparágaknak köszönheti.

Tekintettel azonban arra, hogy a városi és ipari cultura áldásainak eredményein kívül itt a jövő magyar állam gazdasági függetlenségéről van szó, a melynek gátját, t. i. pénzünk elértéktelenedését, csakis a nagyobb birtokok többtermelésén felépülő mezőgazdasági és egyéb iparral lehet megszüntetni, ebben a kérdésben jó lesz az ellenszenveket és rokonszenveket figyelmen kívül hagyva, alapos számításokat végezni. A társadalmi fejlődés érdeke is követeli, hogy a gazdasági alapok lerakásánál az elengedhetetlen rombolást minél kevesebb szenvedéssel vigyük keresztül. Gondoljunk arra, hogy Magyarország megmaradó városaiban majdnem kétmillió fogyasztó található s ezeknek kenyervesztése és éhínsége nagyobb társadalmi felfordulást okozhat, mint a minővel az újabb berendezkedés meg tud küzdeni. Az általános dologtalanság, mely a földosztás homályos igérete folytán ma az egész országban lábrakapott, el fog tűnni, ha egyszer tényleg megkezdődik a feldarabolt földek birtokbavétele s az élelmiszerkészletek nagyobb mérvű felhasználása és visszatartása is helyet ad a rendes forgalomnak, hogyha legalább a hazai városok ellátását, a külfölddel pedig a nyersanyagcserét a helyes birtokmegosztáson alapuló magyar mezőgazdaság termelési fölöslege útján biztosítani tudjuk. Természetesen Ma-

gyarországon az iparfejlesztés lehetősége teljesen megszűnik, ha Magyarország minden érczét, szenét, stb. elveszti, akkor termelési munkamegosztásunk azon rendszerének, melyet a régi Magyarország képviselt, — igaz, hogy az osztrák-cseh ipar javára, de viszont ez a gazdaságilag független és önálló Magyarországnak is alapföltétele, — reánk nézve többé nincs értéke és jelentősége. Akkor csak néhány évig szükséges még fenntartani a nagyüzemek rendszerét, addig t. i., míg fölöslegessé vált intelligenciánk és ipari munkásságunk vagy kivándorol, vagy falun elhelyezkedik és míg tönkrement valutánkat valamennyire helyreállíthatjuk. Nyersanyag híján gyáraink műhelyekké, városaink kisebb iparos köztársaságokká alakulnak, úgy, mint az elmúlt század elején. Akkor azután minden socialis megrázkódás nélkül át lehet térni az absolut kisbirtok rendszerére, melyet mezőgazdaságilag oktatni fog a köztük megmaradó 400—500 holdas közép-birtok, érintkezését pedig a kézműiparos városokkal közvetíteni fogják a különféle szövetkezetek. Magyarország kifejezetten paraszt-ország lesz nagyipar nélkül, nagykereskedelem nélkül, szövetkezetiileg szervezve. Hogy culturánk milyen fokú lesz, azt nem tudhatjuk, de hogy nem sok hivatalnokra lesz szükségünk, az egészen bizonyos. A legnagyobb gondot a népszaporodás fogja okozni. A kisgazdaságokban nagyon erős a szaporulat. Ezeknek gazdasági elhelyezkedése, ha sem nagybirtok, sem ipar nem lesz, mely felszívná a fölösleges munkaerőt, előbb-utóbb nagy nehézségeket fog támasztani. Vagy kivándorlás, vagy örökös nyugtalanság lesz a következménye, sőt az sincs kizárva, hogy olyan militarista államalakulat, a mely, veszteni valója nem lévén, az európai békét ép úgy állandó veszedelemben fogja tartani, mint annak idején Macedónia és Albánia.

II.

A fentebbiekben körvonalazván az új magyar mezőgazdaság kialakulásának általános feltételeit, most már concrétabb alakban próbáljuk meg e fejlődés alapjainak megjelölését. Kiindulópontul azt választom, hogy az ország területe nagyban és egészben megmarad, a mi nek következtében az ipari és gazdasági fejlődés további lehetősége is nyitva áll előttünk. Ennek a nagy

feltételnek további következménye volna az arányos birtokmegoszlás: a kisbirtok túlsúlya, az ipari fejlődést megalapozó közép- és nagybirtoknak szűkebb határok között, de mégis megtartása és bizonyos mértékig a szövetkezeti szervezkedés.

Természetes, hogy ha az ország területi integritásával az iparosodás feltételei biztosíthatók nem lennének, akkor az alábbi fejtegetések jó időre tárgytalanok lesznek. Évtizedek munkája kell ahhoz, hogy mezőgazdasági népességünk arra a culturfokra emelkedjék, a mely szükséges a tízholdas gazdaságoknak túlnyomólag piac számára való termeléséhez, a minek egyébként a tulnépesség, a forgalom, a hitel stb. berendezéseinek szerves átalakulása is együttjárója.

A gazdasági függetlenség és önállóság természeti feltételeivel rendelkező Magyarország jövő mezőgazdasága szükség-szerűen nemcsak mint a hazai népesség élelmezésének biztosítója, hanem mint valutánk helyreállítója, tőkeképző erő és az iparosodás alapja is szerepel. Annak a gyökeres átalakulásnak, mely az új mezőgazdaság egész rendszerét át fogja hatni, többféle nyilvánulása van. Főbb irányait tekintve, első sorban a talajművelést kell részben a már eddig megkezdett, de részben egészen új alapokra fektetni. Nemcsak az egyes üzemekben, hanem az ország egész területén extensive gazdálkodtunk eddig. Kiáltóbb példa nincs erre, mint a magyarság specialis telepődési területének, a Tisza-Duna közének homoksivatagjai és szikes területei. Százezer holdak várnak itt még művelhetővé tételre. A silány legelőket is át kellene alakítani több táplálékot adó földekké. De művelésbe vett területeink is ugyancsak rászorulnak a jobb és több termést adó gondozásra, arra, a mit egyes nagy gazdaságainkban már megkezdettek, t. i. a talajerőnek rendszeres trágyázás által való megtartására, helyes talajművelésre, megfelelő vetőmagra és vetésforgóra. Az utóbbi nemcsak a nagybirtokon, hanem főleg a kisebb birtokokon kívánatos, de ennek ismét előfeltétele a mezőgazdasági szakoktatásnak tervszerű kiépítése.

A másik gyökeres reform különösen a kisebb gazdaságok áttérése volna szemtermelés helyett az állattenyésztésre, a minek előfeltétele a finomabb állatfajták alkalmazása, az észszerű állattápálás és az állati termékeknek szövetkezeti értékesítése.

A kisebb gazdaságok, különösen a városok környékén, a szántó-földi kertészkedés meghonosításával szolgálhatják a közélet-mezést és biztosíthatják boldogulásukat. Viszont a nagy- és középbirtokok termelésének reformján kell felépülnie annak a mélyreható és az ország ipari fejlődését megszabó változásnak, hogy a mezőgazdasági nyersanyagok itt bent az országban nagy-értékű gyártmányokká alakíttassanak át, hogy minden mezőgazdasági üzem iparkodjék körzetében társulva cukor-, szesz-, keményítő-, sör- stb. gyárakat létrehozni. Végül ugyancsak ezt a fejlődést kell szolgálnia a viszonyokhoz alkalmazkodó munkával a mezőgazdasági gépiparnak és a vele kapcsolatos mellékiparoknak. Természetesen minden üzemet, akár kicsi, akár nagy, egyaránt támogatnia kellene a kísérleti telepeknek és az oktatásügy egyéb magasabbrendű intézményeinek.

Ezeknek a reformoknak megvalósítása igen nehéz. Az ellenállás annál nagyobb, minél szélesebb rétegeket kell meggyőzni szükségességükről. E mellett az anyagiak, a vásárlási képesség, a beszerzési nehézség is erős akadály. Erre való tekintettel iparkodtam a fejlesztés sorrendjét megállapítani. A szorosabb értelemben vett mezőgazdasági reformokon, különösen a helyes szántáson, jobb vetőmagon stb. túlmenőleg az ország iparosítása szempontjából fontos változásokat sorolom fel, különös tekintettel arra, hogy gazdánk mai helyzetét tekintve, mely reformok valósíthatók meg kevesebb ellenkezéssel.

A mezőgazdaság intenzitására nézve a műtrágya helyes alkalmazása és ezzel kapcsolatban a műtrágyagyártás meghonosítása különös fontosságú. Közös érdeke ez a mezőgazdaságnak és az iparnak. Mindaddig, míg hazánkban nagyobb arányú műtrágyagyártás nincs, mindaz ideig, míg ezt a fontos anyagot illetőleg nagy részben a külföldtől függünk, nem remélhető, hogy a műtrágyahasználat általános elterjesztésére annyit áldozzanak az árusítással foglalkozó vállalatok, mint a milyen energiával és kitarással buzdították és szervezték Németországban a gazdatársadalmi testületek hathatós közreműködése mellett ezt a propagandát a német műtrágyagyárak. A kisebb gazdaságok nagyon tartozkodók az új kiadásokkal szemben. Ha a műtrágya ára evről-évre változik és minőségét sem lehet olyan egységesé tenni, mint az egy típusú belföldi gyártásnál, akkor folyton

számítani kell a műtrágyahasználatban a legnagyobb visszaesésre. A folytonos kísérletek, bemutatások, az oktatás, a műtrágya szövetkezeti beszerzése teszi lehetővé, hogy a hazai iparon felépülő észszerű műtrágyahasználat országossá váljék, s ezáltal a rendszeres talajerő-pótlás legyen a magyar mezőgazdálkodás alapja az eddigi talajkizsárolás helyett.

A termelési reform másik jelentékeny része a mezőgazdasági gépek alkalmazása. Minden mást figyelmen kívül hagyva, szükségessé teszi egyrészt a talaj jobb megmunkálása, másrészt, s ez a legfontosabb, a háború következtében előállott nagyfokú munkás- és igaerő-inség. A rokkantak munkarejét nemcsak a prothesisek, hanem munkagépek által lehet a termelés számára hasznosítani. A gépalkalmazás is szorosan kapcsolatos a hazai ipar fejlődésével. Kitűnő gépeket kaptunk a háború előtt is külföldről, de ezeknek a gépeknek jelentékeny része nem a hazai talajviszonyokhoz volt szerkesztve, más részüknél pedig a javítás költséges volta s az alkatrészek utánpótlása volt az elterjedés legnagyobb akadálya. A hazai mezőgazdasági gépgyárak virágzása attól függ, hogy az általuk gyártott gépek a különböző üzemnagyságokhoz alkalmazkodjanak, szolid, egyszerű szerkezetűk, a fizetőképességhez szabott árúak és könnyű javíthatóságuk legyen elterjedésük szószólója. De nemcsak a mezőgazdasági munkagépek nagyobbarányú alkalmazására lesz szükség, hanem két mélyreható reformra is, t. i. a motorikus erőknél, különösen a villanyerőnél felhasználására, vagyis a mezőgazdaság villamosítására, másrészt pedig a mezőgazdasági kisvasutakra. Ez a két mechanikai segédeszköz a mezőgazdaságnak forradalmibb átalakulását jelenti magánál a földreformnál is. Sajnos, mind a mezőgazdaság villamosítása, mind a kisvasutak alkalmazása szempontjából ma sokkal súlyosabb helyzet előtt állunk, mint a hogy' azt egy évvel ezelőtt gondoltuk. Akkoriban, az átmenet-gazdaságügyi ministerium fennállása idején, biztosan számítottunk arra, hogy nemcsak vízierőinket, hanem az erdélyi földgázt és kisebb caloriját szénünket is fel tudjuk használni a villamos erő előállítására. A magyar mezőgazdaságra nézve ez a kérdés csupán a szervezés, a megértés kérdése lett volna. Technikusaink pedig erősen bíztak abban, hogy a Dráva, a Garam és más vízierők felhasznál-

nálásával sikerülni fog olyan villamos-központokat létesíteni, a melyek száz kilométeres körzetben is el tudják látni olcsó villamosárammal a gazdaságokat. Egyidejűleg megindultak a próbák a villamos munkagépek szerkesztésére is, kísérletek történtek a villamos szántással, villamos csépléssel, stb. Ezeket a kísérleteket újra fel lehet venni és, ha az ország területi ép-sége megmarad, az első fontos teendőnek kell lennie a villamos központok építésének. Ezek költségét az állam viselheti, a mi-nek fejében behozhatja az állami monopóliumot, úgy, a mint ezt most Németország tervezi.

A mezei vasutak dolga korántsem áll ilyen jól. Az a moz-dulat, a melylyel az ellenségeskedést egy nap alatt beszü-nítettük, több milliárdnyi veszteséget jelent számunkra hadi-anyagban. Különösen a mezei vasutak és azok felszerelései mentek veszendőbe. Talán nem is annyira az anyagvesztesség a legnagyobb kár reánk nézve, bármily nagy értéket képviseljenek is, inkább az, hogy elmulasztottuk az alkalmat, mikor conservatív gazdáinknak olcsón bemutathattuk volna a mező-gazdasági közlekedés reformjában rejlő haladást, megkedvel-tethettük volna velük a közlekedés egyszerűsítését és ezáltal lerakhattuk volna egy kerti gazdaságon alapuló piaczi termelés alapjait. A mezei kisvasút segítségével egy csapásra 50 évet nyerhettünk volna előre a magyar mezőgazdasági termelésben. Mert különösen a kisgazdaságok intensív termeléséhez nem elég a jó szándék, a tudás, még a szervezettség sem. A piaczo-k-tól 10–15 kilométernyire fekvő termelőhelyek, ha csak vasúti összeköttetés nincs, a magasabb intenzitással együtt járó maga-sabb szénkiadásokat és munkabefektetéseket meg nem bírják. Decentralisálni kellett volna tehát a forgalmat, illetőleg köze-lebb hozni a kisgazdaságok termelő helyeit a fogyasztási centru-mokhoz. Mert ne felejtjük, hogy Dánia és Hollandia intensív mezőgazdaságának alapja nemcsak a cultura, a szövetkezeti szervezettség, hanem a víziutak könnyű hozzáférhetősége. A belga kisgazdaságok intenzitása is sűrű vasúthálózat nélkül aligha fejlődhetett volna ki, pedig ott az ipari centrumok elég közel fekszenek egymáshoz falvak között. Míg nálunk a közleke-désnek ezt az alapvető reformját meg nem valósítják, addig nagyon nehéz a kistermelő és a városi fogyasztó közvetlen

kapcsolatáról beszélni, s ez ismét lényeges akadálya annak, hogy a kisközgazdász eddigi extenzív termelési módjával szakítva, intenzív kerti gazdálkodásra térhessen át.

Természetesen a mezőgazdasági gépek különböző fajtáinak alkalmazhatása más és más a szerint, hogy kisebb vagy nagyobb üzemekben történik-e az ország mezőgazdaságilag művelt területének hasznosítása. A németek kiszámították, hogy a legtöbb munkagép teljes kihasználásához 2–3000 holdnyi terület szükséges és hogy a gőzekék, aratógépek, vetőgépek, burgonya-ültetők stb. gazdasági alkalmazhatóságának végső határa körülbelül száz hold. A mezőgazdasági gépek terjedésének tehát a nagy- és középüzem határozottan kedvez. A kisüzemekre nézve ez a nehézséget úgy-igyekeztek kiküszöbölni, hogy külföldön a kihasználás lehetővé tétele érdekében a kisközgazdaságokat szövetkezetekbe tömörítették, melyeknek egyrésze tisztán csak a gépbeszerzésre és kipróbálásra szorítkozott, másik része pedig szervezte a közös géphasználatot, körülbelül olyanformán, mint a hogy a Magyar Gazdászövetség 1915-ben az aratógép-társulatokat megalkotta Magyarországon. Különösen a gőzekét, vetőgépet, lókapát, a takarmány-előkészítő darálót, szecskavágót, répavágót, füllesztőt stb. használják ilyen közös szervezetben. Minálunk is ilyen szövetkezeti úton kellene a géphasználatot általánossá tenni. Arra előreláthatólag nem lesz sok időnk, hogy rendszeresen szervezzük a mezőgazdasági géphasználatot és erre a célra külön szövetkezeti központot és külön szövetkezeti hálózatot teremessünk. Hiszen a háború folytán elpusztult munka- és igaerő pótlására momentán van legnagyobb szükség, nem akkor, midőn az utánpótlás a fiatalabb nemzedék felnövekedése folytán már megtörtént. Éppen ezért a meglevő szövetkezeti szervezeteket, különösen a gép-eladással eddig is foglalkozó Hangya szövetkezeteket kell felhasználni arra a célra, hogy ezek egyrészt a géphasználatot megkedveltessék, másrészt pedig szövetkezeti iskolázott közönségüket közös gépbeszerzésre buzdítsák. Természetesen egész más lett volna a helyzet, ha a hadseregtől felszabaduló anyagból, melyben igen sok mezőgazdasági gép volt, lehetett volna ellátni a gépszövetkezeteket. Akkor a kiosztandó gépek kedvéért, illetőleg segélyével könnyebben siker

rült volna a szervezés. Így sokkal nehezebben megy a gőz- és motorekék, vető-, arató-, eséplő-, gabonatisztító-, takarmány-előkészítő- stb. gépeknek megkedveltetése, de talán a Hangya többletermelési alapjának okcs felhasználása fog segíteni az első nehézségek leküzdésében. Természetes, hogy nemcsak a gépek beszerzését, hanem használhatóságuk szövetkezeti biztosítását is, megfelelő gépjavító-műhelyek felállítása által, biztosítanunk kell. Ha sikerülne nagyobb számú tejszövetkezetet létrehozni és ezzel kapcsolatban nemcsak a lefölöző-gépek használatát, hanem a takarmány előkészítését is szövetkezetiileg megszervezni, szintén nagy lépéssel haladnánk előre a géphasználat terén.

A tejszövetkezetek nagyobb arányú és rendszeres szervezése nemcsak a géphasználatot, hanem különösen a kisgazdaságok üzemi intenzitásának emelését is előmozdítja. A mit hazánk német vidékein a kisüzemeknek intenzitásuk emelése érdekében eddig sikerült elérni, az tulajdonképp a tejszövetkezetek létesítésének köszönhető. A primitív állatfajták jobban tejlő s így nagyobb jövedelmet adó alkalmazása, okszerű takarmányozás és a városi közönségre nézve fontos tej- és vajszolgáltatás biztosítása csakis e szövetkezetek nagyobb arányú elterjedésétől várható. De közvetlenül visszahat ez a reform az iparfejlesztésre is. Be van bizonyítva, hogy a külföldi állattenyésztés sikere a legszorosabb kapcsolatban van az erőtakarmánygyártással. A melass, a répaszelet, az elajpogácsa, a burgonyaszelet szárítása, a beteg és hullott állatok húsból készült liszt stb. mind nemcsak a mezőgazdasági üzemeknek használ, midőn a tejtermelést és a sertéshízalást olcsó anyagokhoz juttatja, hanem egyszersmind virágzó gyáripar alapjául is szolgál, mely ezeknek nyújt hasznosító foglalkozást. A háború alatt nálunk is meghonosodott az úgynevezett szalmiafeltárás, mely bizonyos vegyi és physikai folyamat segítségével a szalmából eléggé használható középminőségű szénát tud producálni. Németországban még messzebbre is mentek, ott t. i. nemcsak a krumplileveleket tették szárítás útján takarmánynnyá, hanem a városi konyhahulladékokat is összegyűjtötték s abból takarmányozásra alkalmas anyagot készítettek. Ezen alapokon elindulva, talán mi is tudunk majd specialis mezőgazdasági takarmány-gyárakat létrehozni s ezt kapcsolatba vonva az

állattenyésztés szövetkezeti szervezésével, egyidejűleg a mezőgazdaság felvirágzásának legfontosabb ágát, az állattenyésztést fel tudjuk lendíteni.

De nemcsak az állattenyésztés, hanem a kertészet, szóval a legkisebb üzemegységek intenzitásának emelése is szoros kapcsolatba hozható az iparfejlesztéssel, sőt e nélkül nagyobb arányú fejlődése el sem képzelhető. Előbb említettük már, hogy az alapfeltétel a közlekedés javítása, a kis vasút, a mit, sajnos, most már sokkal nehezebb megvalósítani, mint reméltük. Ha azonban bármily nehézségek árán is meg tudjuk teremteni a kertészkedést folyóink mentén, vagy nagykörösi módra a szántóföldeken, akkor ennek hátvédet nemcsak a piaczi fogyasztásban, hanem a conservgyártásban kell biztosítani. E nélkül a kistermelő állandóan ki lenne téve annak a veszedelemnek, hogy nagy gonddal és költséggel termelt árúja a nyakán marad, elpusztul, a mi azután a következő évek termelését befolyásolná hátrányosan. A conservgyárakat lehet akár magánvállalatban, akár szövetkezeti alapon létesíteni. Az aszalás kisebb üzemekben is megvalósítható, itt csak az a fontos, hogy a szövetkezeti tagok a szállításra vonatkozó előzetes szerződéseknek eleget tegyenek és miután a termés-eredmény rendszerint nagy ingadozást mutat, legalább annyit biztosítsanak az üzemnek, hogy a feldolgozandó anyagot átlagban szállíthassák. A conserválásnak burgonyaszélet-szárítással, a tej condensálásával, vagy poralakú feldolgozásával foglalkozó gyárakat csak nagyobb üzemekben lehet szervezni, ép úgy, mint a cukor, szesz és keményítő gyártását. Azonban mindeniknél alapfeltétel az, hogy a termelők elegendő nyersanyagot adjanak be, mert e nélkül megállanak a gyárak. A mezőgazdasági kisüzemekre ebben a tekintetben ép olyan kevésbé lehet számítani, mint a hogy' világhírű malomiparunk meg fog bénulni a nagybirtok által eddig szállított gabonamennyiségek nélkül. Egyrészt a birtokpolitikának, másrészt az értékesítés szövetkezeti szervezésének lesz a feladata, hogy addig a nagyüzemekben alapuló mezőgazdasági iparunk hanyatlást ne szenvedjen, sőt tovább fejlődjék.

Még néhány iparágunk volna, a mely a mezőgazdasági termelésen épül fel, de ezeknek a mezőgazdaságra való vissza-

hatása korántsem oly erős, mint az előbbieké. Ezek között legfontosabb Magyarország gazdasági önállósága és függetlensége szempontjából a ruházati ipar. A háború a ruházatkodás tekintetében gyökeres változást hozott. Míg azelőtt ezeket a cikkeket külföldről vásároltuk és ezzel szépen induló hazai szövő-fonó iparunkat (különösen a tót és székely vidékeket) mesterségesen tönkretettük a nélkül, hogy helyébe önálló ruházatgyártást tudtunk volna teremteni, a gazdasági zárlat kényszerített bennünket arra, hogy len- és kendertermelésünket kiterjeszszük s az elmaradó ausztráliai gyapjút és a gyapotot a hazai juhtenyésztés fejlesztése segítségével iparkodjunk pótolni. Valószínű, hogy a valamikor igen fejlett hazai juhászat romjai nélkül a háborút egy évvel hamarabb elvesztettük volna, így azonban a juhászat talpraállítása révén sikerült a nehéz ruházati viszonyokon valamelyest segíteni. Feltéve azt, hogy a Felvidék és Erdély továbbra is Magyarország területéhez fog tartozni — bár nagyon valószínű, hogy különösen a cseh gyáripar nem is annyira a tótok felszabadítása, mint a felvidéki juhászatból nyerhető gyapjú érdekében, továbbá a fonóipar szempontjából érdeklődik a tót vidék iránt — akkor rendszeres juhászat, továbbá a len- és kendertermelés kiterjesztése folytán sikerülni fog a ruházati nagyipar számára is reális alapokat teremtenünk. Egyébként sajátos viszonyaink az Alföldön is lehetővé teszik a juhtenyésztést. Az ausztráliai verseny által eddig elnyomott termelési ágat tehát talpra kell állítani és a hazai textilipar alapjává tenni. A len- és kendertermesztés kiterjesztése hasonló okokból kívánatos.

Ugyanígy vagyunk a faiparral. Erdőink sorsa most forog kockán. Veszedelemes kockavetés, mert az idegen imperium azt tesz az erdőkkel, a mit akar. A termőföldet el nem veheti, az száz esztendő múltán is visszakerülhet jogos tulajdonosához, de az erdőket úgy kipusztíthatja pár évtized alatt, hogy száz éven belül sem lehet jóvátenni ezt a pusztítást. Pedig nekünk nemesak a küszöbön álló földosztás alkalmával van szükségünk épületfára, szénét pótló tüzfára, dongafára, hanem a háború tanulságai abban a tekintetben is kioktattak, hogy elengedhetetlenül szükségünk van papirgyárakra, hacsak abban a szégyenletes helyzetben nem akarunk maradni, a melyben most

vagyunk, hogy egész sajtónk a papirinség bilincseiben vergődik. A felvidék erdői, ha megmaradnak, elegendő anyagot biztosítanak mind a finomabb, mind a rotációs papir gyártásához s így egy újabb nagyiparnak vethetik meg az alapját, a mely ép úgy a hazai erdészet munkáján alapul, mint a gőzfűrészek által előállított faipari termelés. A mészégetés, téglá- és cserépgyártás, fazekasság ép úgy, mint a papir és az épületfa, szintén a föld termékeiből táplálkozik.

Vázlatosan csak ennyit mezőgazdaságunk jövőndő sorsáról. Mondani sem kell talán, hogy a nagy- és középbirtokok egyéni fejlesztését a kisbirtok intensivebb irányú haladásának szövetkezeti megalapozásával szükségszerűleg össze kell kapcsolni. A nemzet gazdasági egységét, önállóságát és függetlenségét egyrészt az biztosítja, hogy a városi lakosság élelmezése, a falusi lakosságnak iparcikkkel való ellátása hazai kezek munkája. A szabad kereskedelem elvileg igen szép, de ahhoz pénz és pedig rendezett valután alapuló pénz szükséges. Évek kellenek hozzá, míg ezt el tudjuk érni és addig minmagunkat vagyunk kénytelenek kiszolgálni, különben ép olyan függő viszonyba kerülünk Csehországgal, vagy más külföldi iparállammal szemben, mint a minőben voltunk az osztrák közösségben. A különbség csupán annyi volna, hogy az önállóságnak több látszatával viselnők a súlycs ígát, kizsákmányolásunk azonban sokkal nagyobb lenne, mert hiszen a velünk szemben álló eladóknak nem kell gondolniok arra, hogy erőinket saját állami életük zavartalan fenntartása céljából kíméljék. A mezőgazdasági ipar megteremtése és az iparnak, különösen a vas-, műtrágya- és széniparnak közelebb hozatala a mezőgazdasági szükségletekhez, az az alap, melyen a magyar nemzet gazdasági önállósága felépülhet. Természetesen ez a nagy átalakulás nem történhetik gyökeres változások nélkül. De ne gondoljuk azt, hogy a reformok csak a mezőgazdaság terén keresendőek. Még kevésbbé gondoljuk azt, hogy a mezőgazdasági technika ismereteinek javításával a kérdés pædagogiai részét is megoldottuk. Nemcsak a kis- és nagygazdának van szüksége intensív tanulásra, kereskedelmi ismeretekre, élelmességre, hanem a gazdasági élet minden vezetőjének tanulnia kell és az egymásrautaltság következményeit nemcsak elméletben, hanem gyakor-

latban is le kell vonnia. Az első és legfontosabb teendő, hogy Magyarország gazdasági újjászervezésének munkájából a politizálást egyelőre kűszöböljük ki. Ez nem azt jelenti, hogy a vélemény szabad nyilvánítását nyomjuk el, mert az őszinte kritika, sőt mondhatnók a szabad kritika is többet használ új reformok megalkotásánál, mint a pártfeleknek és ugyanazon gondolkodású egyéneknek egyhangú dicsérete. De utóvégre nem kicsiny tételben megy a játék. Egy lázas, minden erőforrásában kimerült nemzet közéletmezésének, gazdasági létének biztosításáról, vagy elmúlásáról rövid néhány év alatt kell rendelkezni. Nemcsak a politikai intézményekben kell reformálni, hanem a gazdasági életben is le kell vonni a jelen következményeit. Jőjjünk tisztába mindenekelőtt azzal, hogy az államadóságok és a nemzeti vagyon közt milyen ma az arány, hogyan lehetne a mult gazdasági leszámolását minél gyorsabban és minél kevesebb károsodással elvégezni. Azután pedig vessünk számot azzal, hogy milyen erőforrásaink vannak és ezekhez mérten rendezzük be jövőendő gazdasági életünk alapjait. Pénzüntézteink ne a papiros-értékek ide-oda tolásával és külföldi kalandokban lássák hivatásuk tetőpontját, gyárosaink ne a balkáni export délibábja után fussanak, a mely nyakát törte a monarchiának, mezőgazdáink pedig ne a nyersanyagok importjára helyezzenek súlyt, hanem a mezőgazdasági ipar megteremtésére irányítsák termelési politikájukat. Közgazdasági vezető emberekre van szükségünk, kik nincsenek elfoglalva saját termelési águk iránt, nemcsak nagy vonásokban, hanem az utolsó részletekig is helyesen mérlegelik Magyarország közgazdaságának egyetemes érdekeit, tisztán látják a gazdasági kapcsolatokat és azt, hogy az egyes termelési ágak mire képesek az új Magyarország gazdasági megalapozása terén.

CZETTLER JENŐ.

AZ ELSZAKADT HORVÁTORSZÁG.

A horvát országgyűlés 1918 okt. 29-iki egyhangú határozata a népek önrendelkezési jogára való hivatkozással teljesen felbontott-nak nyilatkoztatta ki azt a viszonyt, mely Horvát-Szlavón-Dalmát-országokat Magyarországhoz fűzte. Semmisnek jelentette ki az uralkodóház jogait is, érvénytelennek a monarchia igényeit és az államhatalom legfőbb birtokosául elismerte a monarchia délszláv pártjaiból megalakult Nemzeti Tanácsot.

Nem volna értelme, ha a szábor ezen határozatait közjogi kritika tárgyává tennők: a határozatok *via facti* életbe léptek, a tényleges erőviszonyok miatt megváltoztatásukra vagy érvénytelenítésükre nincs hatalmunk, ennél fogva velök mint adott tényekkel számolnunk kell. A probléma az, hogy az okt. 29-iki országos határozatok mily fejlődés eredményei s mily fejlődés kezdeményezői és hogy e fejlődések következtében a magyar-horvát viszony milyen alakulása várható.

Hogy a magyar-horvát unió ügye nincsen rendben, az a horvát viszonyok felületes ismerői előtt sem volt titok az utolsó évtizedben. Hogy a bajok forrása hol és miben keresendő, erről eltérőek voltak a nézetek, de a legkülönbözőbb nézeteket is egyaránt jellemezte az a szomorú valóság, hogy az egész magyar politikai élet teljesen tájékozatlanul állott a horvát belső viszonyokkal szemben és hogy e tájékozatlanságot még súlyosabbá tette az érdeklődésnek és megértésnek nagyfokú hiánya. A ki egyszer végigcsinált egy nyílt vagy lappangó horvát válságot horvát táborban, az tudta, hogy a helyzet már tarthatatlan, mert Magyarországon soha sincs idő és kedv a horvát kérdések mélyreható vizsgálatára s hogy az örökké a felületeken mozgó megoldások előbb-utóbb katastrophához vezetnek. De még e szemlélőket is megtévesztette az állami hatalom erejében való bizalom s abban a hitükben, hogy a katastrophá még soká elodázható, akaratlanul is támogató illetek a magyar kormányok felületes horvát politikájának. Mikor az állam ereje váratlanul felmondta a szolgálatot, azonnal bekövetkezett az összeomlás.

A magyar kormányok és horvát bánok horvát politikájának alfája és omegája az 1868-iki kiegyezés változatlan fenntartása volt. Nem akarjuk tagadni, hogy ez az 1867-iki kiegyezés érinthetetlen-ségének dogmájából folyt, de bizonyos az, hogy a mint e dogma a monarchia összeomlásának egyik oka volt, úgy ez az unionismus volt a magyar-horvát symbiosis sűrűsége. Minden horvát válság elintézésénél az egyetlen szempont az volt, mint lehet ezt a kiegyezést megvédelmezni, az ezen túlmenő kívánságokat ellensúlyozni, unionista kormánytöbbséget szervezni. Ez az eljárás nagyon leegyszerűsítette ugyan a horvát kérdést, de egy részről teljesen külsőleges és formális megoldásokra vezetett, melyek létrejöttük pillanatában már rendelkeztek a biztos bukás minden feltételével, másrésztől lejáratták magát az unio eszméjét is, azonosítván ezt egy mulandó törvény esetleges paragraphusaival. Az újabb alkotmányos élet félszázada nem volt elég arra, hogy a magyar közélet megértse, hogy a magyar-horvát unió lényege az állami együttélés, közösség s hogy ez állami közösségnek a 68-iki kiegyezés csak egy formája, még pedig nem is a legszerencsésebb, sőt eredendő bűnökben leledző formája.

A horvát kérdésnek ezen formalistikus schema szerint való kezelése a magyar kormánykörök és a közélet, sőt a horvát kormánykörök előtt is eltakarta azt aényt, hogy a horvát nemzet létproblemája a harminczas évek közepe óta nem a magyarsághoz való viszonya, hanem a horvát eszme és a délszláv eszme küzdelme. A míg mi felületes orvosként tüneti kezeléssel akartuk a magyar-horvát unió betegségét meggyógyítani, paragraphusainkat védelmeztük és erőszakoltuk, addig a horvát nemzetben két áramlat vívta egymással élet-halálra menő küzdelmét. A két áramlat taktika szerint tűrte vagy támadta a kiegyezést és mi rejtély előtt állva, a két áramlat változó taktikája szerint kapkodtunk hol ide, hol oda, a nélkül, hogy sejtelmünk lett volna arról, micsoda hordereje van ezzel vagy azzal a párttal való szövetkezésünknek. A mi merev ragaszkodásunk a kiegyezéshez annyit eredményezett ugyan, hogy vele többé-kevésbbé számolt minden horvát párt és mindkét áramlat, de eredményezte azt is, hogy mint törekvéseinek örökös akadályát meg is gyűlölte alaposan s elfordult tőle az is, kinek az unió természetes szövetségese lett volna, és nem békült vele össze az sem, ki benne természetes ellenségét látta.

Gáj Lajos fellépése óta (1835) a horvát intelligencia két részre szakadt: egy része ragaszkodott a maga külön horvát nemzeti ideáljaihoz, más része a déli szláv népek egységes nemzeti életét akarta megteremtteni. A horvát eszme hívei azt vallották, hogy van egy

történetileg kifejlődött külön horvát nemzeti ethnicum, melyet a maga tisztaságában fenntartani a horvát nemzet létének és nemlétének kérdése; a délszláv eszme hívei tagadták a külön horvát ethnicum jogosultságát és a déli szláv népek (szlovének, horvátok, szerbek, esetleg bolgárok) összeolvasztásával egy új, egységes délszláv nemzetet akartak teremteni.

Messzire vezetne, ha a két eszme értékéről, jogosultságáról és megvalósításának lehetőségéről tudományosan indokolt véleményt akarnánk mondani. Csak azt szegezzük le, hogy a déli szláv népek ugyan a szlávság körében is közelebb állanak egymáshoz, de soha a történelemben máig egységes nemzetként nem szerepeltek, egymástól külön, sokszor egymás ellen fejlődtek, közös nemzeti műveltséget nem teremtettek, sőt nemzeti kulturáik három külön nagy világcultura — a római, a biznanci és az iszlám — között oszolván meg, a cultura egyesítés helyett őket divergens irányokba terelte és hogy egységes nyelvük nincs, még a hol a nyelvi egység bizonyos korlátozásokkal nem tagadható, t. i. a horvátoknál és szerbeknél, ott is más és más nyelvjárás lett irodalmi nyelv és ezek az irodalmi fejlődés folyamán még tovább különültek. Azonban mind e különbségek mellett is lehetséges a délszláv nemzet kialakulása, ha az ellentéteket áthidalja az egységes nemzeti öntudat vagy ha az egyik déli szláv nemzet felszívja magába a többi.

Egységes délszláv nemzeti öntudat csak úgy alakulhatott volna ki, ha a délszláv eszme a többi déli szláv népeknél is gyökeret eresztett volna, de ez a legújabb időkig nem történt meg. Ellenben megtörtént az, hogy a Dušan Silni ideje óta a szerbség lelkében kiolthatatlanul élő nagyszerb gondolat, mely az összes déli szláv népeket szerbeknek tartja s valamennyi szerb egyesítését céljának vallja, felismerte azt, hogy a délszláv eszme nagyon alkalmas a horvát nemzeti öntudat elaltatására s ezzel a szerb célok előmozdítására. ennél fogva a délszláv eszmét szolgálatába íparkodott állítani, a mit el is ért akkor, mikor a horvát-szerb coalitiót, a délszláv egység legutolsó politikai kifejezőjét, szerb vezetés alá fogta.

A míg idáig jutott a dolog, a délszláv eszme a horvát nemzetnél három nagy fejlődési fokon ment át. Az első fokot képviseli az illyrismus. Ebben túlteng a kulturális momentum: a politikában heves magyargyűlölet, de az osztrák császári eszme hű szolgálata jellemzi. Jellachichsal aratott ez az irány diadalt, de vele érte meg gyors bukását is, mikor Jellachich rendszere a germanizálás eszközévé sülyedt. Nagyon indokoltnak látszik a feltevés, hogy az illyrismus keletkezésében Bécs kezének nyomai ott vannak. E törekvésekkel egyrészt a

magyar reformkor mozgalmait akarta ellensúlyozni, másrészt az uralkodóház balkáni terveit előkészíteni. A második fokot Strossmayer és a nemzeti párt képviselik. A feltétlen császárhűség jellege elhomályosul és a politikai momentumok jobban kidomborodnak. Héderváry húszéves bánsága lassankint elnyomta a nemzeti párt délszláv jellegét, de ezzel a párt el is veszítette minden benső tartalmát. Könnyű diadala volt ezért rajta Héderváry távozása után a horvát-szerb koalíciónak. A coalitio már egészen szakított a loyálisnak minden hagyományával és a Szerbiával való kapcsolatokkal eléggé nyíltan propagálta, a magyarság osztrák-ellenes törekvéseit ellenben bizonyos fokig támogatni hajlandó volt. Persze nem érdektelenül, hanem azért, mert a monarchia bomlása a szerb törekvéseket segítette elő.

A délszláv eszme ellenesei voltak negyvennyolcz előtt a régi magyarónok, a kik a bécsi centralisatio ellen nemesi jogaikat a magyar rendekkel szövetkezve védelmezték. Jellachich bánságáig többekévesbbé ők voltak a hatalmon. A hatvanas években Bárány Raich Levin vezetése alatt mint unionista-párt szervezkedtek újra a tető alá hozván a kiegyezést, pár évig uralmon is voltak (1868—1873). Ezután részint beolvadtak a nemzeti pártba, részint visszavonultak, részint pedig a Starčević Antal által alapított jog-pártot támogatták. Starčević célja volt a független horvát királyság feltámasztása, exclusiv horvát nemzeti alapon. Bécsset gyűlölte, a magyar nemzetnek azonban őszinte barátja volt, a mi természetesen nem akadályozta meg abban, hogy nemzete igazi vagy vélt jogaiért ellenünk ne küzdjön. A jogpárt Starčević halála után sokféle változáson, ingadozáson esett keresztül, de exclusiv horvátságához mindig hű maradt, ha a nagyoszláv törekvésekhez vagy ha az unionismushoz közeledett is. Exclusiv horvátságában találkozott a Bárány Raich Pál körül csoportosuló unionista-csoporttal, mely rövid uralma után (1908—1910) a jogpárttal való fusiótól remélte az unionismus horvát szellemű újjászületését.

A délszláv és a horvát pártok közül az előbbiek sokkal engedékenyebbek voltak a horvát jogokban és ezek magyarázatában, mint az utóbbiak. Hiszen nekik a horvát közjog csak eszköz volt egy eljövendő nagyobb egység kiküzdésére, míg a horvát pártoknak a közjog szentség volt. Ez a helyzet a délszláv eszme nagy előnyére vált, mert a túlnyomóan közjogias gondolkodású magyar közelet sokkal érzékenyebb volt a közjogi követelésekkel, mint holni jogilag nem concretizált jelleggel szemben. De volt a délszláv eszme-nek egy más nagy helyzeti előnye is. A horvát irodalom reformját

az illyrek hajtották végre, azért ez telítve volt délszláv indítékokkal, a horvát tudomány nagy góczpontjait, — az Akadémiát, az egyetemet — Strossmayer délszláv szellemben alapította meg s e szellem immanens erejénél fogva szinte töretlen erővel átélte Héderváry sivár korszakát is s egyre nagyobb mértékben nyerte meg eszmekörének az intelligentiát. A horvát eszme hívei a kulturális momentumokat általában figyelmen kívül hagyták, így a hódító délszláv cultura ellenében ellensúlyt állítani nem tudtak. A magyarság legnagyobb stílusú horvát politikusának, Hédervárynak, alig volt érzéke a cultúrpolitika iránt s így e téren az ő ténykedése sem jelentett semmi positívumot.

Meggyőződésünk, hogy a délszláv eszme teljes megvalósulása a nyugati cultura nagy vesztesége volna, mert megsemmisítené a nyugati cultura egy értékes hajtását, a horvát nemzeti culturát, összevegyítvén azt a balkáni szerb culturával; ugyanilyen mély-séges meggyőződésünk, hogy ez a horvát nemzetnek is nagy vesztesége volna, mert eltörölné nemzeti egyéniségét. Pedig a délszláv eszme megvalósulása csak elméletben lehetséges, a gyakorlatban ez a nagyszerb gondolat diadalát jelenti. De figyelmen kívül hagyva ez általánosabb érdekű mozzanatokat, nekünk magyaroknak saját érdekünkben a horvát eszmét kellett volna teljes erőnkől támogatnunk. Hiszen a horvát eszme hívei a legmagyarórnabb unionistától a legszélsőbb jogpártiig egyaránt centripetalis törekvések szolgálatában állottak, területi és közjogi követeléseik mind Zágráb mint központ felé irányultak, a monarchia létre alapították, s a magyar királyok jogát feltétlenül respectálták, míg a délszláv eszme hívei részben akaratlanul is centrifugális törekvéseket istápoltak, aspirációik senmiként sem állottak meg a monarchia határain és létalapjainál s ethnographiai alapon állva, semmiféle közjogot vagy történeti jogot nem tisztelhettek. A horvát eszme, párosult legyen az bármily heves magyargyűlölettel és önállósági törekvéssel, lényegénél fogva államépítő, a délszláv eszme pedig, társult legyen bármily magyarbarátsággal és a monarchia helyzetének átértésével, lényegénél fogva állambontó eszme volt.

A publicistika és közélet szélesebb látkörű része Horvátországban ezzel tisztában volt, Magyarországon azonban alig valaki. A délszláv eszme híveinek nem volt érdekük, hogy a homály a magyar fejekben eloszolják, ezért nemcsak elhallgatták e körülményt s ha mások szóba hozták, letagadták, hanem tetszetős jelszavakkal, (pl. szövetkezés Bécs ellen) készakarva félrevezették a magyar köz-

véleményt. Nem kis támaszuk volt e tekintetben egynémely magyarországi szerb párt összeköttetése magyar pártokkal.

A horvát eszme híveinek a Rauch Levin-féle unionisták kihalása után jóformán semmi összeköttetésük sem volt Budapesten. Ennélfogva lassan el is idegenedtek a magyarságtól, melyet Héderváry erőszakos uralmával azonosítottak. Ehhez szabták aztán viselkedésüket a horvát országgyűlésen a mi természetesen fokozta a magyarság bizalmatlanságát velük szemben. Nem tudott ezen már változtatni sem Starčević utódának, Frank Józsefnek közeledése, sem Rauch Pál conceptiója, az előbbi csak discredítálta a pártot otthon, az utóbbi belesodortatván a magyar pártviszályokba, csak erkölcsi győzelmeket aratott. Ezek az állapotok megőrölték a horvát eszme hódító erejét és hozzájárulván némely jogpárti vezér magánéletének botránya is, a horvát intelligentia majdnem teljesen elfordult ettől a politikától s a néhai vezér unokaöccse, Starčević Mile, vezetése alatt a párt fele ki is vált az ezentúl Frank-pártnak nevezett jogpártból. Starčević Mile hívei a horvát eszme és a délszláv eszme kiegyenlítődését próbálták megvalósítani. Azt tanították: légy minél jobb horvát, hogy jó délszláv lehess, ragaszkodjál minél erősebben horvát hazád jogaihoz, hogy a megalakulandó délszláv államban megvalósuljanak horvát ideáljaid!

A Starčevićianusoknak ez a fejlődése már a világháború alatt következett be. A világháború kitörése nem hozta meg a Horvátországban mindenki által várt fordulatot a horvát eszme felé, sőt elmulasztattak a későbbi lehetőségek is és nem történt meg a horvát nemzet területi és közjogi kívánságainak kielégítése sem, pedig ezek jogpárti részről is összhangba hozattak a dualismus és a Szent Korona egységének követelményeivel. Mikor aztán a monarchia legfőbb vezetésében megbomlott a céltudatosság s a külviszonyok befolyása folytán a facies Hyppocratiča jelei kétségtelenül jelentkeztek, az egész horvátság a délszláv ideologia hatalmába került.

A Reichsrath 1917 május 30-iki ülésén felolvasott délszláv declaratio volt az új fejlődés látható kiinduló pontja. A szlovén nép jóformán teljes egyöntetűséggel magáévá tette a délszláv egység álláspontját s követelte a népek önrendelkezési joga alapján a monarchia délszlávok-lakta területeinek egy államban való egyesítését. A szlovénekkel tartottak kezdettől fogva az osztrák-horvátok is, majd csatlakoztak a bosnyákok, a Stadler-féle jogpárt és a muzulmánok Arnautović-csoportja kivételével. Horvátországban csak a Starčević-párt tette magáévá azonnal a declaratiót, egy év mulva

követte a parasztpárt. Bulgária kilépése után a horvát-szerb coalitio, melynek kétszínű szerepére hiába hívtuk fel néhányan, több mint egy éven át, most is a magyar közvélemény figyelmét, végre, mikor már bezárult a jogpárt előtt minden más lehetőség, október utolsó napjaiban ő is, az unionista képviselők sabori csoportja is behódoltak a Nemzeti Tanácsnak. A mikor a horvát eszme utolsó hívei is letették a fegyvert a délszláv eszme előtt, megszűnt a magyar-horvát unio . . .

A felségjogokat gyakorló Nemzeti Tanács a monarchia délszláv részeit három országos kormány illetékessége alá vetette: Laibach székhellyel kinevezett egy szlovén, Zágráb székhellyel egy horvát és Sarajevo székhellyel egy bosnyák kormányt. A zágrábi báni kormánynak alárendelte a dalmát és az isztriai tartományi kormányokat és a bán előterjesztésére kinevezett egy-egy főispánt Fiume és a Muraköz számára. Ezzel nagyjában végre volt hajtva a monarchia területén megalakult Jugoszlávia kormányzati szervezése, még pedig úgy, hogy Dalmácia, Fiume és a Muraköz visszacsatolásával régi horvát kívánságok teljesültek. Nem csoda, hogy pár napig örömmámorban úszott az ország.

A kijózanodás azonban hamarosan elkövetkezett. A zöld káder garázdálkodása pár napra rablóbarlanggá tette az országot s Szlavóniában, az ország éléstárában, máig sem állott helyre a rend. Az újonnan megalakult állam pénztára üresen tátongott s a novemberi és deczemberi fizetéseket csak a társadalom önfeláldozó önkéntes adakozásával tudta teljesíteni. Az Olaszországgal kötött fegyverszünet értelmében ez megszállotta az összes szigeteket, Fiumét, fél Dalmáciát, Triesztet, Görz-Gradiškát, egész Isztriát, Krajna és Karinthia nagy részét, szóval mindazokat a területeket, melyeket a londoni szerződés Olaszországnak ígért. A helyzet ez által az lett, hogy a míg a szlovének az átkos Ausztriában egy államban voltak, most arra volt kilátás, hogy nyelvterületüknek több mint fele olaszuralom alá kerül, a horvátok meg azzal számolhattak, hogy a fiumei provisoriumot végleges olasz annexio váltja fel s a biztos örökségnek tartott Dalmáciának fele odavész. Az uralkodó által oda ajándékozott flottát is meg akarta kaparintani Olaszország, mely nem volt hajlandó respectálni az új állam zászlaját a tengeren.

A rend helyreállítása és Olaszország visszaszorítása céljából behívtak és hívás nélkül is bejöttek a szerb csapatok. Horvátországot magát állítólag 40,000, Boszniát 30,000 szerb szállotta meg. Azonban hiába magyarázták az olaszoknak, hogy az osztrák-magyar hadvezetőségnek már nem volt joga Jugoszlávia bőrére fegyverszünetet kötni, hiába vonultak fel a szerb katonák, Olaszország a

demarcationális vonalig kérlelhetetlenül megszállt mindent, ellenben a nagyszámú szerb csapatok is az ellenséges megszállás benyomását kezdték kelteni. A horvátországi szerbek egyik vezérének s a coalitio Pesten magyarónként dédelgetett tagjának, Pribičević Svetozárnak, a Nemzeti Tanács alelnökének nyilatkozatai, a coalitíós sajtó és a horvátországi szerbek magatartása egyaránt azt árulták el, hogy az október 29-én kikiáltott Jugoszlávia egyetlen feladatának a Karagyorgyevicsek Nagy-Szerbiájába való sürgős beolvadását tartják.

E körülmények kétféleképpen hatottak a horvát közvéleményre. A fenyegető olasz veszély a Szerbiához való csatlakozás felé sodorta a horvátságot. Olaszország eltávolítása az Adria északi partjairól ugyan Szerbia érdeke is, de a megszállott területek első sorban mégis szlovén és horvát területek. A Szerbiához való csatlakozást sürgette az a körülmény is, hogy Jugoszlávia sehogyse tudott az entente-államokkal közvetlen diplomatiái érintkezésbe lépni, állami létét nemzetközileg elismertetni. Ezenkívül Szerbia a győzelmes entente kényeztetett szövetségese volt, míg a horvát nemzet fiai ott küzdöttek önfeláldozó hősiességgel a monarchia seregében. Ezt a most kényelmetlen tényt lehetőleg elsikkasztani ajánlatos volt. Végül is a Szerbiához való csatlakozás a győzelmes félhez való tartozást jelenti, míg Jugoszlávia a leverte monarchia egy töredéke.

Volt azonban az éremnek egy másik oldala is. A horvát-szerb coalitio kivételével a horvát politikai pártok mind csak a háború alatt állottak a délszláv eszme szolgálatába, némelyek jobb meggyőződésük ellenére a viszonyok kényszere alatt, mások politikai megfontolásból, mert a horvát állapotok orvoslását csak a monarchiától való elszakadás útján remélték s ezt az elszakadást csak a délszláv eszme jegyében vélték — joggal — keresztülvihetőnek. Az elszakadás megtörtént, nagyobb sikerrel, mint remélték, mert összeomlott a monarchia, elbukott Németország, úgy hogy többé sem az osztrákoktól, sem a magyaroktól tartani nem kellett. Az ok tehát, mely e pártokat a délszláv eszme híveivé tette, megszűnt s így természetesen kezdett megingani az okozat is.

Az elszakadást kimondó országos határozat második része a teljesen független államnak kijelentett Horvát-Szlavon- és Dalmátország azon elhatározását fejezi ki, hogy a szlovének, horvátok és szerbek alakulandó államába lép, mely új államnak kormányformájáról és szervezetéről az összehívandó alkotmányozó közös országgyűlés fog előre meghatározott qualificált többséggel, «mely teljesen megvéd minden majorizálástól», dönten. Ez a nagy körü-

tekintéssel fogalmazott határozat tehát nyílt kérdésnek hagyta azt, hogy az alakuló délszláv állam királyság legyen-e vagy köztársaság, egységes állam-e vagy foederatív, sőt végső elemzésben fenntartotta azt a lehetőséget is, hogy az alkotmányozó gyűlés eredménytelenül szétoszolván, a «háromegy» állam, t. i. Horvát-Szlavon-Dalmátország, visszanyerje teljes önrendelkezési jogát.

Szerbia és horvátországi hívei a dolgot másként fogták fel. Szerintük Pašić és Trumbić korfui programjával, mind az államforma, mind az államszervezet kérdése már 1917 július 20-án eldőlt: Jugoszláviának a Karagyorgyevicsiek uralma alatt álló egységes királyságnak kell lennie, melynek a szerbek, a horvátok és szlovének minden tekintetben egyenrangú polgárai. E felfogással szemben a horvátok joggal hivatkoztak egyrészt arra, hogy Trumbić és az ententenál működött jugoszláv emigránsok minden megbízás nélkül képviselték a monarchia délszlávjainak ügyét, az ő megállapodásaik tehát nem lehetnek kötelezőek a monarchia délszlávjaira nézve, másrészt arra, hogy 1917 júliusa óta oly gyökeres változások álltak be épen a közép-európai hatalmak népeinél, hogy a változott körülmények folytán minden korábbi megállapodás revisióra szorul.

A kor áramlata köztársaságot kíván, harsant fel Horvátországban az új jelszó. A Starčević-párt (*Hrvatska Država*), a parasztpárt (*Dom*) és a jogpárt (*Hrvatska*) sajtója megkezdte az agitációt a köztársaság mellett. A délszláv eszme doctrinair képviselői, az obzorašok, lapjukban, mely a magasabb intelligencia legkedveltebb lapja (*Obzor*), ugyancsak a köztársaság mellett foglaltak állást. Ennek az érdekes fordulatnak az oka a szerb imperialismus kiméretlen fellépésében keresendő. Megindult szóval is a verbuválás a köztársaság érdekében. A paraszt-párt vezére, Radić, ki sokszoros megbízhatatlansága és folytonos színváltoztatása mellett is igen nagy súlylyal esik mérlegbe, mint Horvátország legelső demagogja s mert állásfoglalása szélkakasi mivolta miatt a horvát parasztság felfogása kifejezőjének tekinthető, az ő szokott modorában teljes vehementiával állott új ügye szolgálatába. A jogpárt elmúlt politikájának helytelenítői és a Starčević-párt mostani mérsékeltabb magatartásának elégedetlenei kezdtek a paraszt-pártba belépni. Radić önéretét nem kevésbé növelte pártja szaporodása, röpiratot írt terveiről (*Za hrvatsku državu u Jugoslaviji*) s egy új napilap tervével foglalkozik (*Republika*).

Az új horvát irányzat azonban nemcsak a királyságot perhorreszcálja, hanem az egységes állam gondolatát is. Ők ragaszkodnak a külön horvát állam eszméjéhez, melyet eddig a monarchia, most

Jugoszlávia kereteiben akarnak megvalósítani. Nekik továbbra is szent a horvát közjog s ennek alapján állva fenntartják összes régi területi kívánságait.

Az agitatio mély benyomást tett a horvát közvéleményre. A horvát jelleg kidomborítása megnyerte a conservatívabb körök rokonszenvét, a köztársaság hirdetése híveket szerzett a socialisták (*Sloboda*) és a coalitióból em rég kivált s most haladó demokrata-párt néven szervezett polgári elemek között (*Novo Vrijeme*). A parasztpárt november 25-iki országos gyűlésén Zágráb polgárságának óriási tömegei együtt tüntettek a vidékről ezerszámra beérkezett parasztsággal a foederativ köztársaság mellett. E gyűlés hatása alatt a jogpárt, mely október 29-én a saborban bejelentette, hogy feloszlik, november 29-én kimondta az együttmaradást s a parasztpárthoz hasonlóan éleshangú határozattal foglalt állást a Nemzeti Tanács szerbophil magatartásával szemben.

Mert a horvát eszme ellenségei, ha az új alakulások következtében nem is voltak már többségben az e miatt október 29-ike óta össze sem hívott saborban, de nagy többségben voltak a Nemzeti Tanácsban. A coalitio hivatalos lapja (*Hrvatska Rijec*) és más organumai (*Agramer Tagblatt*, *Novosti*), továbbá egyéb délszláv lapok (*Jutarnji List*, *Glas S. H. S.*, *Narodna Politika*) hevesen kezdték támadni az új szervezkedést. Hangsúlyozták, hogy a kor demokratizálódást kíván, már pedig van-e demokratikusabb állam, mint a Karagyorgyevicsek Szerbiája? Köztársaság vagy királyság üres jelszavak, a lényeg az, valóban a nép kezében van-e az állami hatalom. Népével összeforrottabb dynastia nincs a Karagyorgyevicseknél, a szerb nép ragaszkodik hozzájuk, rút hálátlanság volna a horvátok részéről megsérteni a szerbeket, kik annyit szenvedtek a horvátokért is és kiknek a horvát nemzet szabadságát is köszönheti. A horvátok ősi ellenségei, az olaszok és a magyarok, lesben állanak és jövő terveiket a délszlávok egyenetlenkedésére alapítják, az ő törekvéseiknek gátat csak egy teljesen egységes állam vethet. Rámutatnak, hogy a köztársaságért és a foederatióért való lelkesedés tulajdonképen csak a régi horvát exclusivitas és szerbgyűlölet palástolása. A parasztpárt és a Starčevićianusok ismét Frank-párti mesterkedések áldozatai s csak abban segítik őket, hogy a Habsburgok uralmát és a régi osztrák rendszert ismét helyreállítsák.

Nem tagadható, hogy a coalitios sajtó megállapításaiban van némi igazság, de a coalitios sajtó mostani magatartása viszont mindenben igazolja egy, sajnos, eredménytelenül hangoztatott régi tételünket, hogy a coalitio lelkében szerb, az ő szívében nem a horvát

nemzet boldogulása fekszik, hanem a Karagyorgyevicsek Nagy-Szerbiájáé.

Nem hiába szállták meg a szerbek Horvátországot, így holmi hirlapi polemiaival nem is volt befejezve a horvát eszme és délszláv eszme újabb küzdelmének első fejezete. A Pribičević Svetožár befolyása alatt álló Nemzeti Tanács hozzányúl a terror eszközhöz. A nem mindenre kapható főispánokat kieserélte s a horvát eszme mellett magukat a multban exponált egyetemi tanárokat ¹ (Kršnjavi, Šufflay), magasrangú birákat (Accurti, Košutić stb.) nyugdíjazta. A közvéleménynyel azt akarták elhitetni, hogy e kiváló férfiaknak magyaronságuk miatt kell helyükről távozniuk, de miután a horvát eszme mellett magukat nem exponált unionistákat nem bántották, világos, hogy bennük nem az unionistát, hanem a kérlelhetetlen horvát hazafit sujtották. Rejtelmes kezek működésbe hozták a Zágráb társadalmi békéjét, sőt közbiztonságát már évek óta veszélyeztető dalmát ifjúságot, mely Radićot és társait halálra kereste. Hogy a csöcselék dühének jobban kiszolgáltassák Radićot, megbélyegző módon kizárták a Nemzeti Tanácsból. Majd jöttek a letartóztatások. Mellozve jelentéktelenebb embereket, november végén két föltűnő elfogatás lepte meg a horvát fővárost: Lipovščak tábornoké és báró Rauch Pál volt horvát báné. Az előbbit s vele együtt elfogott kisebbrangú társait azzal vádolják, hogy katonai összeesküvést szöttek a Habsburgok érdekében és hogy a pucscsot a paraszt-párt nagygyűlésének napján akarták volna végrehajtani. Rauchot és a vele egyidőben letartóztatott Accurti septanvirt pedig azért fogták el, mert 1914 nyarán a horvát-szerb coalitio néhány, hazaárulási gyanu miatt letartóztatott vezérembere ellen a zágrábi Nemzeti Casinóban kigolyózási indítványt adtak be. Ez utóbbi indokolásnak nevetséges volta mutatja, hogy itt a legnyersebb terrorról van szó, melylyel Zagorje koronázatlan királyát, Horvátország legnépszerűbb földesurát ártalmatlanná akarták tenni. A terror további folytatása a parasztpárti tüntetés szétverése, a *Hrvatska* betiltása, Radić röpiratának elkobzása, majd az összes zágrábi lapoknak censura alá fogása voltak.

Természetesen a szerb terrornak ez a merész fellépése, melyet mindenféle provocáló kijelentések (pl. Ninčić szerb minister egy beszélgetésben azt mondta, hogy ha a horvátok nem respectálják a

¹ Greksa Kázmér, a magyar nyelv tanára a zágrábi egyetemen, engedély nélkül elhagyván az országot, fizetését december elsejétől megszüntették.

korfui egyezményt, erőszakkal fog neki Szerbia érvényt szerezni) és a horvátság nemzeti önérzetét sértő röpiratok (Jvić Aleksa) kísérték, megdöbbsentette a horvát hazafiakat. Az egy hónap előtt diadal-mámorban élő horvát fővárosban ma igen nyomott a hangulat, nőttön nő az elkeseredés s már a véres összeütközések is napirenden vannak. Szerbia lenyűgöző hadereje ugyan egyelőre lehetetlenné teszi az elkeseredés elemi kitörését, de minden jel a közeledő vihart árulja el.

A szerb terrornak azonban vannak bel- és külföldön hatalmas szövetségesei is. Belföldön a coalitio, külföldön — bármily különösen hangozzék is — Olaszország. Az a tény u. i., hogy Olaszország nagy területeket megszállva tart s e területek túlnyomó részén véglegesen akar berendezkedni, a közös veszély tudata miatt nem engedi nyíltan szembe fordulni egymással a horvátokat és a szerbeket. A szerbek látják ezt a helyzetet s mint ügyes politikusok, a maguk javára ki is aknázzák: a horvát és szlovén nép szorultságát felhasználva, még a békeconferentia előtt fait accomplikat teremtenek. A jóformán tisztára szerb kézen levő bosnyák kormány kezdeményezésére Krstelj és Smoldaka dalmáciai képviselők indítványára a Nemzeti Tanács többnapig szenvedélyes tanácskozás után nov. 24-én kimondta, hogy addig is, míg az összehívandó alkotmányozó országgyűlés a szlovének, horvátok és szerbek államát megszervezi, ideiglenesen egy állammá alakulnak Sándor szerb trónörökös, mint regens kormányzása alatt.

A Nemzeti Tanács e határozatáról a szerb kormányt értesíteni s vele megegyezni küldöttség ment Belgrádba. A mennyire eddig kiderült, e küldöttség és a szerb kormány nagyjában a következőkben egyeztek meg: Péter király kikiáltatott Jugoszlávia királyának, de helyette, mint regens, Sándor trónörökös fogja gyakorolni a felségjogokat (decz. 1.). Hogy neki senki útjában ne legyen, a montenegrói skupština detronizálta a Petrović-Njeguš dynastiát. Az új állam ideiglenes székhelye állítólag Sarajevo lesz, a hol Pašić elnöklete alatt egy, a legfőbb államügyekre kiterjedő hatáskörrel bíró közös kormány alakul. Egyéb ügyekre nézve érvényben maradnak a meglevő vagy megalakuló országos kormányok: a belgrádi, a cetinjei, az újvidéki (a szerb vajdaság területére), a sarajevoi, a spalato (Dalmácia területére), a zágrábi (ide kerül, egyelőre persze csak pápiroson, Isztria is) és a laibachi.

Ez az ideiglenes regentura ismét súlyos csapás a horvát nemzetre nézve. Bár egyelőre föderatiós alapon áll, mégis a külföld felé már bizonyos egységet teremt s így elébe vág a constituantének, külön-

sen kormányforma tekintetében. E mellett nyílt ellentétben áll a horvát szábornak, a horvátokra nézve egyetlen illetékes törvényhozó testületnek — hiszen a Nemzeti Tanács csak az uralkodó jogait vette át — okt. 29-iki határozatával. Ez alkotmány sértést Olaszország magatartásával mentegetik s azzal, hogy Franciaország sürgette volna az egy állammá való szervezkedést. Ha igaz, hogy Sarajevo lesz az új főváros, a mi compromissumnak látszik Belgrád és Zágráb között, ennek is van Horvátországra nézve súlyos jelentősége, mert ez azt jelenti, hogy a mit Spalajković Boszniáról írt, 1899-iki francia könyve a nagyszerb gondolat legközvetlenebb céljának jelölt meg: Bosznia annectálását, az ime végrehajtatott. Ezzel illusoriussá lettek a horvát jogok Boszniára s mert pár éves szerb uralom is Boszniában a kötelező kmet-megváltás kíméletlen végrehajtását jelenti, a mi a muzulmán ságnak, a horvátság természetes szövetségesének koldusbotra juttatásával és a szerbség túlsúlyra emelésével egyenlő, így Sarajevo birodalmi fővárosi jellege egy horvát álom szétfoslását hirdeti. Sérelnes továbbá Dalmácia elszakítása a zágrábi kormánytól s a Szerémség birtokát veszélyezteti a szerb vajdaság felállítása.

A jövőnek nagyon reménytelen képe bontakozik tehát ki a horvát nemzet előtt. Ma Horvátország nem több, mint egy autonómiával ellátott banatus Nagy-Szerbiában. Eddig Budapesttől függtek a horvátok, ezentúl Belgrádtól. A különbség csak az, hogy Budapest nem értett a horvát ügyekhez, de nem is sokat törődött velük, Belgrád ellenben nagyon is ért hozzájuk s be is fog avatkozni bőségesen. Budapest minden szűkkeblősége mellett sem veszélyeztette a horvát nemzet nemzetiségét. Belgrád mindig szerbeknek tartotta a horvátokat s most majd iparkodik őket tényleg azokká tenni. A horvátországi magyarság semmi politikai szerepet nem játszott, ellenben a lakosság $\frac{1}{4}$ részét tevő szerbség már eddig is nagy hatalmat jelentett Horvátország politikai életében. A monarchiában szentesített törvény garantálta Dalmácia visszacsatolását és Boszniának Horvátországhoz való csatolása is előbb-utóbb elkövetkezett volna, most már ezekről szó sincsen, sőt a horvát anyaország területének épsége is kockán forog. Pedig ez még mindig csak a kisebbik veszedelem. A nagyobbik a teljesen egységes állam megalakulásával kezdődik, mely egyaránt jelenti finis Croatiæ-t és finis Croatorumot.

A wilsoni elvek, úgy látszik, a gyakorlatban az entente-imperialismusok diadala lesznek. És nincs az entente-ban imperialistább állam Szerbiánál és nincs állam, mely több áldozatot hozott volna az

ententeért. Ennélfogva neki jár a legtöbb jutalom, az ő imperialismusa fog felragyogni aránylag a legnagyobb dicsőséggel. Az egységes délszláv állam tehát minden valószínűséggel meg fog alakulni s ebben, nem lévén többé semmi álarczra sem szükség, a nagy-szerb gondolat fog uralkodni.

Ezt látják már a horvát hazafiak s a szlovének egy része is. Hiszen csak a napokban nyilatkozott a mandátumok többségével rendelkező szlovén clerikális-párt az egységes állam és a királyság ellen. És mégis bármennyi elégedetlenséggel látják a horvátok és szlovének a dolgok fejlődését a békekötésig, — ha ez pár hónapon belül meglesz — lélektani valószínűtlenség, hogy a szerbekkel kenyértörésre viszik a dolgot. Egyrészt vana sine viribus ira, másrészt meg Szerbiával ők győztes népek a világháborúban, Szerbia nélkül legyőztek. A területi kérdéseknek Olaszországgal való rendezetlensége is vissza fogja őket tartani minden elhamarkodott lépéstől.

De ha mindezen túl leszünk, a helyzet tarthatatlan lesz. A délszláv eszme tulajdonképen már ma is megbukott, hiszen jóhiszemű délszláv az obzorašok páfördulása óta már alig van Horvátországban. Miután ez az eszme teljesítette a monarchiából való kiszakadás szolgálatát, átalakult vagy nyílt nagy-szerbséggé, vagy visszafejlődött ismét horvátsággá. Byzanc jármában minden katolikus horvát kétségbeesetten fog visszamenekülni horvát ideáljaihoz és szövetségben a hasonló fejlődésen keresztül eső szlovénekkel, megindul egy új nagy horvát nemzeti küzdelem a szerb túlkapások ellen. A jövő Isten kezében van. Byzanc, bármily nyelvet beszéljen, nem szokott válogatni az eszközökben és nem ismer erkölcsi aggályokat, de a horvátok táborában lesz az igazság, a majd lassankint felvilágosodó nyugat rokonszenve és egy nagyra hivatott culturnép hősie, hazafias elszántsága.

Ezek csak combinatiók, de erre fejlődik a tények logikája. És a fejlődésnek csak a combinatiókig terjedő része is már önkénytelenül megszabja a magyar-horvát viszony legközelebbi alakulását. Nemzetközi helyzetünk és a politikai okosság egyaránt arra kényszerítenek, hogy horvát testvéreink okt. 29-iki határozatát elfogadjuk. Nem tudtunk egy államban megélni egymással, próbáljunk megélni jó szomszédokként. Nyolczszáz év együttléte sokkal szorosabban fűzött bennünket össze, semhogy bármifele közjogi declaratio azonnal elszakítson közöttünk minden szálát. A horvát gazdasági élet szerkesztése volt a mienknek, e szervezet nem bomolhatik fel máról-holnapra, csak mindkét fél kárára. Nekünk nem érdekünk e szét-

bomlást siettetnünk, de nem az Horvátországnak sem, hiszen számára az Adria birtoka értéktelen lesz, ha nem irányul oda a magyar kereskedelem.

Horvátország politikailag külföld lett számunkra. És sajnos, minden okunk meglesz arra, hogy külső államok ügyeibe ne elegyedjünk. Így a horvát-szerb ellentétekbe sem avatkozhatunk tevőlegesen. De sor kerülhet arra, hogy erkölcsi támogatásban részesítsük horvát testvéreink szabadságküzdelmét a szerb elnyomás ellen. Magunk is megszorult, részben elnyomott nemzet leszünk, barátokra és megértésre az első időkben csakis hasonló helyzetben élő nemzeteknél fogunk találni. Ilyen lesz a horvát. A magyar-horvát unio most lezárult korszakának egyik legbűnösebb mulasztása a magyar-horvát társadalmi kapcsolatok teljes elhanyagolása volt. Próbáljunk ilyeneket létesíteni. Az elszakadás óta sajátos változás állott be a horvát lélekben. A délszlávok által mestersegesen szított magyargyűlölet egyszerre eltűnt belőle. Ez az a pszichológiai momentum, mikor új irányba terelhetjük érzésüket. Jegyezzük meg: a ki Byzanceban bízott, mindig megcsalatozott. És nem lehet az, hogy nyolczszáz év együttléte csak a történelem szeszélye lett volna. Nem lehet az, hogy ennyi időt együtt tudtunk volna tölteni, ha nem lett volna közöttünk lelki rokonság. A mit eltékozlott nagyapáink és apáink nemzedékének felületes horvát politikája, azt talán új formában viasszerzi a mi önzetlen munkánk következtében fiaink és unokáink nemzedéke.

ÉRTESÍTŐ.

Móricz Zsigmond : Szegény emberek.

Móricz Zsigmond nagyon magyar s nagyon erőteljes író. Világa : a kalvinista magyar nép. Ezt a népet az ő erőteljes keze vetkőztette ki tréfás kedvű, dévaj, népszínműi és adomai alakjából, az örökös lakzi meg arató-ünnep dinom-dánomából, a hol Vas Gereben óta el nem hallgatott a czimbalom, a táncz. Ezt a clichét először Baksay dobta félre s ő rajzolta meg újonnan a munkás, maradi, gyanakvó, ellenkező, neki-neki szilajodó, el-elkeseredő parasztot, a kinek arczán még mindig ott volt valami a 'régi jó idők' derűjéből s éles vonásait elfödte a táblabíró-világ zamatos pipafüstje. Gárdonyi könnyed vonásokkal rajzolta át újra, *Az én falum* alakjaiba a régi jókedv helyett több megmosolyogni való naivságot s esetlenséget vegyítve s később a nép új nagy problémáiba is elmélyedve, minő az Amerika-járás. (*Messze van odáig.*)

Móricz a maga alakjait széles ecsetvonásokkal, erős színfoltokkal festi. Az ő népe indulatos, marczona, sötét nézésű, sűrű vérű, fortélyos, gyanakvó és kápzsi, dolgos, de elégedetlen, mosolyt keltő csak hirtelen felfortyanásaiban, (*Csett-csatt, Ki a tanyára!*) az asszonyi szó szapora pergésében (pl. a debreczeni kofa). Ez a szembe-szökö változás nem csupán művészi stílus dolga, hanem az idők jele. Móricz Zsigmondnak a mintája sem a Baksay régi parasztjai, hanem a mai, változott koré. Agyukban és szívükben sok parázs van, melyet az új idők szellője éleszt. Legújabb könyvében, a *Fáklya*-ban, példátlanul leverő képet fest a falu alattomos, haszonleső, minden más iránt közömbös, úrgyűlölő népéről s a műveletlen és kegyetlen, élvágyó és semmittevő urakról, a kik között elaszna a fiatal új pap ideális törekvései, a ki fáklya akart lenni a falujában, világító és melegítő fáklya. Sajnos, e keserű vonásokat részleteikben igaznak kell elismerni, bármily bántók is tömegökben.

Ezt az új typust Móricz élővé tudja tenni. Jellemrajzoló ereje olyan szabatos és világos, hogy emberein mindig rajtok a kalvinizmus jegye, noha ezt alakjairól sehol ki nem mondja. De ő ezt szinte egy-

nek veszi a magyarsággal; ezért érdekli annyira a magyar kalvinizmus világa, a papok, ecclesiák élete, melyekről kitűnő képeket adott a *Galamb papné*-ban s az *Árva lányok* környezetrajzában s mélyebbre szállva, benső válságairól a *Fáklya*-ban. Nyelve is, zsiros, a mássalhangzókat elkenő nyelve a kálvinista népé, melyet betűhíven ad vissza, midőn azt írja: be van takarral, jedző, esszeházasíttya.

Ily részletekig megelevenítő jellemző ereje.

Új könyvében meg épen a legújabb magyar typust rajzolja, a világháború katonáját. Bonyolult typus. Rajzolja a magát kitevő legénykedést hősiséggé növe s alatta a nagy elszánások kis rugóit: András vére forrását, mikor rossz hírt hall a falujából s bosszúságában esztelen vakmerőségekre hurczolja „patruj”-közben kis csapatát, hogy aztán legénykedve vesse oda: csak gombát szedni jártak (*Gombaszedés*); rajzolja a már szinte nevetségig menő nélkülözés-szü te ravaszkodást s a tompa fáradtságból kipattanó élvvágyat (*Thekla Orowna*), egymás örökös gúnyolását a közös nyomorúságban; a halál határmesgyéjén az élet sívársága ellen való kifakadást (*Idegsokk*), a veszedelmek közt pihentetőül felszínre szálló naivságot, a mint a fedezékbe tévedt kis macskával eljátszanak a bakák s mikor az ellillan, «újra nincs semmi, semmi, semmi, csak a háború...» s mind ennek alaprétégét az élet szeretetét, a mely az elesett bajtárs mellett azzal szólal meg: «Csakhogy minket átugrott.» Mindebben változatos és eleven rajza a sokféle s közben néhány visszatérő alaknak: például a *Gombaszedés* rajzában a felpaprikázott András mellett ott van az örök gúny tárgya, a szemes cigány, az istenes Medveczky, a nyakas, ellenkező Szabó, a ki szembe száll az örsvezetővel.

Nyelvök is a háború fele-más, némettel kevert hadi szótára. Mikor Szabó nem akar felmenni a hegyre, András egyszeribe úgy kommandiroz, hogy «Forvero» s «a német szó jobban hatott, mint míg magyarul a maga szavait adogatta. Egyszerre a vezényszó bűvös ereje korbácsolta meg őket». Sokszor világít mélyre ilyen apróságokkal, például mikor a kenetes Medveczky beszédére mindenki magába száll s aztán egyszerre megmozdul az első hitetlen, a kiben «feltámadt az ember konok rosszasa, hogy ne akarja elhinni, a mit egy nála vékonyabb és gyengébb és ismeretlen ember mond».

Voltaképen egyszerű rajzok ezek, csak a biztos és eleven jellemrajz teszi gazdagakká, elbeszélésszerűekké, mint az *Erdei piros virágok* címűt, mely egy erős menetelés rajza, az eleinte tréfálkozó,

azután haragvó, követelődő és káromkodó, végül szinte jártában alvásba merülő fáradságé, melyből feleszmélve a fronton találják magukat, a mit senki se sejtett s egyik legény azzal csapja földhöz a sapkáját: «Azt a kutya irgalmatlanságát... Még csak meg se mondták előre. Hát mit gondolnak ezek a magyar bakáról?...»

Nagyobb elbeszélés csak egy van a könyvben, a *Szegény emberek* című. Kitünő lélektani elemzés. Ez is azt rajzolja, mennyire föl-kavarták a lélek iszapját a háborús szenvedélyek, mily mindennapivá lett a pusztítás, öldöklés, az erőszak önbíráskodása. Egy szabadságos fiatal katona együtt forgatja napszámban a földet egy öreg emberrel. Beszélgetnek a drágaságról; a szabadság alatt nem tud keresni a családjának, előre. Az öreg, — „a vén korhelyek tágas hangján” — azt mondja, hogy a gyerek pedig nem kérdezi: apám, hun veszi ezt. Kérjen, a ki nem ad, vágja agyon. — Itt van az első szó, vaktában kiejtve. Nagy visszhangot ver, mert a katona az éjszaka maga is gondolt a sifonra, a melyből tegnap este kifizették. Most látja, hogy be fog oda menni. A rögeszme elkapja. Az öreg a háborúról kérdezősködik; kit ölt meg először. A fiatal «elkésve érti meg a szavakat». Leányt, feleli, fiatal lányt s elbeszéli. Lányt, lányt ölt! — Itt is azt fog, még nem is sejt. Valami sürgeti: menni kellene, mert majd hazajönnek s akkor nem lehet... Így kering körülte a kósza gondolat, mindig szűkebb körben, mint a Faust fekete uszkarja. Egyszerre elszánja magát s egy kis ravaszságot csihol ki; azt mondja: Most ütötte a tizedet a toromba s azzal elindul. — Pedig kilenczet ütött, de tanút keres arra, hogy ő tíz órakor még itt volt. Az öreg kivészi az óráját s megnézi.

Odalopózik a Vargáék házához; a hogy egy nagy árkon átmászik, a harcztérre gondol s nagyon hiányzik neki a kommandó. A konyhában egy kis pesztrát talál. Fejében a reggeli ígérete kalapál: délig megadja az asszony tartozását. Leszúrja a kis lányt, lányt, megint lányt. S egészen megkönnyebbül, mikor a vér kiszökik; jól ismeri a vért. A szopós gyerekek odadja a czuczlit, megkeresi a pénzes szütyőt s indul. Nem lépi át a két halott gyereket, mert akkor nem nőnek meg; a vasvillát rendesen visszateszi a helyére. Csupa lélektani mozzanat, egyik-másik szinte Dosztojevszkyre emlékeztet. Otthonn mindent elmond a feleségének, aztán elmennek a vásárba, ásót venni; onnan indult az egész, hogy az ő ásója rossz, a jót szükségből eladta az asszony. A töltésen elkezdi magyarázni a háborút, az ő állásukat; a vérről egészen beleélte magát újra. Megveszik az ásót, az ember aztán tíz krajczárt ad, vegyen az anyjok mézes mogyorót a gyerekeknek; a többi pénzt pedig beveti a vízbe.

Az asszony azt gondolja magában: «Ez is csak magának rabol, még a gyermekeire se gondol...» S hazamenet már szinte gyűlölik egymást. Az asszonynak eszébe ötlük, hogy magokba hagyta otthonn a gyerekeit; az ura szinte rákiált: Ne szaladj, hisz én itt vagyok, — én, a gyerekgyilkos, más meg ki ölné meg? — Mire a ház elé érnek, már a csendőrök is ott vannak s a gyerekgyilkost épen a gyermeke juttatja csendőrkézre, egy szavával.

Ebből a vázlatból is kitetszik, mily erős lélektan lüktet a jellemben, a forduló-pontokon. Némely helyütt szinte villámként gyúlad előttünk az írónak egy-egy bevilágító szava. Ez, igen, ez a háború pusztítása az emberi lélekben, sarkaiból kifordítása, emberi voltának eltörlése. Mikor fog az indulatok salakja világszerte letisztulni?

v.

Két új verskötet.

Ambrozovics Dezső: *Szimfoniák*. 1907—1914. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1918. K. 8-r. 108. l. Ára 3 K 50 fillér.

Harsányi Lajos: *Toronyzene*. Budapest, a Szent-István-Társulat kiadása, év nélkül. 8-r. 111 l. Ára ?

Két komoly, az élet vásári zaja elől a maga kis világába menekülő költőnek művei vannak előttem. Lelkük alkata elérő vonásokból szövődött, érzelem- és gondolatfolyamataik más-más területen mozognak, de közös vonása kettejüknek, hogy befelé tekintenek, a maguk mikrokosmosa vonzza, indítékokért ritkán vagy egyáltalán nem fordulnak az őket környező valósághoz, hanem mint a pók a hálóját, ők is magukból fejlesztik költészetük szövedékét.

Egy másik kapcsolat — s épen ezen az alapon foglalom össze a két kötetet — a formának bizonyos pongyolasága. Újabban versíróink, főként a *Nyugat* köré csoportosuló, a forma művészetét lenézik; gyöngé technikájú, repedt rímű, döcögős rhythmusú vagy épen rhythmustalan verseket irogatnak, állítóazért, — hígyük el nekik — mert metrikai tekintetben kifogástalan, csengő-bongó rímű sorokat írni annyira könnyű, hogy már nem is művészet. Mindebben csak annyi az igazság, hogy a versforma szépsége önmagában nem ad æsthetikai értéket a versnek, s a verset nem teszi költeménynyé még a legművészebb költői forma sem. A rhythmus azonban, bár hatása külső, nem mellékes eleme a költészetnek, rhythmus nélkül nincs költemény, s a

művészi forma elengedhetetlen kelléke az æsthetikai tetszésnek. Ha olyan könnyű «szabályos formájú» verseket írni, mért nem írják ők is? Hiszen szabálytalan, mértékre nem vett, gyöngé rímű vagy rímtelen verseket írni: még könnyebb! S mért nem nézik le újabb költőink Babits Mihályt, a kinek technikai virtuositása a régi, jó hagyományoknak értékes kivirágzása?

Ambrozovics Dezső és Harsányi Lajos nem tartoznak ebben a tekintetben a túlzók közé, de a forma kérdését ők is a könnyebb feléről fogják. Ambrozovics rhythmus-érzéke kifogástalan; mind a jambust, mind a nemzeti versidomot művészetileg használja, sorai dallamosak, de kevés érzéke van a rím zeneisége iránt. Nem annyira arra czélzok, hogy rímelése nem elég gondos, mint inkább arra, hogy kevésre becsüli, vagy félreismeri azt a zenei hatást, melyet a költemény a művészen alkalmazott rímmel tesz. A Zrinyi-sorokat p. o., ezt a kényelmes menete miatt lyricumokra úgy sem egészen megfelelő formát, többször félrím-mel írja, úgy hogy ez által verseinek zeneisége a minimumra csökken, sokszor meg egyáltalán elveti a rím bilincset és jambusai, ütemei «vers libre» módjára folynak. Még stíltelenebbé lesz akkor, midőn hosszabb rímtelen verseiben időnként, hol két sorban, hol négy-hat sorban, rímek csendülnek föl, minden rendszer nélkül, egyszer fél- vagy párrím alakjában, másszor ölelkező rímek képében, melyek öt sort foglalnak különálló egységbe. Az ilyen alkalmi rímelés még azt a kevés zeneiséget is megrontja, a melyet a tetszés szerint rövidebbre-hosszabbra szabott soroknak a hibátlanul ömlő jambusok adnak.

Hasonló művésziatlenségre akadunk Harsányi kötetében is, bár ritkábban. Szakozatlan versei között nála is találunk hol rímteleneket, hol olyanokat, melyekben a rímtelen sorok közé majd félrímesek, majd kétharmad ríműek vegyülnek, a négy-soros versszakokban pedig kétszer alkalmazza a félrímnek azt a képtelen elosztását, hogy két rímtelen sor foglal be két rímeset (x, a, a, x). A félrímnek az ad jogosultságot, hogy egy-egy, rendszerint rövidebb sorpárt egynek olvasunk — s ez természetesen azt követeli meg, hogy a páros sorok csendüljenek egy rímbe össze; a páratlan sorokat vagy épen a középsőket rímeltetni művésziatlenség. De Harsányi technikájának igazi fogyatkozása mégsem ez az elvétve előkerülő stíltelenség, hanem a rhythmikus lebegés bizonytalansága. Már jóval elmúlt száz éve annak, hogy Kazinczy panaszkodott, milyen nehéz a magyarban rímes jambusokat írni, azóta Vörösmarty és Arany után valóban nem mes-

terség már, mégis ha a jambikus versformával küzködő ilyen versszakokat olvasunk:

S fölzeng ajkain az ígért :
 Ha eszed az én testemet
 És iszod az én véremet :
 Élni fogsz mindörökké...

akkor úgy érezzük, hogy verstechnikánk Kazinczy óta nem előrehaladt, hanem visszafejtett a codexek kora felé. Harsányi az antik metrumban is tett kísérletet: *Romlott Magyarország* cím alatt «Berzsenyi szelleméhez» írt egy ódát, úgy látszik, alkaiosi versszakokban. Így kell mondanom, mert nemcsak hogy mindössze egy sora igazi antik szabású, de még az egyes versszakok schemája is más és más!

Tárgyi szempontból Ambrozovics kötete homogénebb, Harsányié változatosabb. A *Szimfoniák* három elemből alakul; van benne három symphonia s velük jobbra megegyező két-rhapsodia, azonkívül 13 dalnak nevezett rövidebb lyrai költemény. Ez utóbbiak határozottabb tárgyúak, kerekesebbek, zárta szerkezetűek s kötöttebb formájúak, amazok minden tekintetben szabadabbak. Közös érdekük a dictio költőisége. A ki ezeket a költeményeket írta, képekben gondolkodik; érzései, gondolatai nem a próza megszokott szürke köntösében jelennek meg, hanem költői alakot öltve, képszerű formában, concretisálva. Egy megáradt, álmokban, ábrándokban, emlékekben gazdag szívből zuhogó forrásként ömlik ki a fölgyűlt tartalom, a vesztett remények fájdalma, az elnyert boldogság üdve, a megtisztulás vágya. Egy nemes lélek vívódásai szólalnak meg pathetikus, magukkal ragadó szólamokban, de inkább csak részleteikkel hatnak meg, mint egészükben. Még a határozottabb dalokban is sok a sejtelemszerű, a hosszabbak meg valóban rhapsodia-szerűek, s bennük kikristályosodott érzés helyett csak ködös hangulatokat kapunk. A hol tisztán zengő, hol tompán búgó szólamok bevilágítanak a költő lelkébe, de nem érzelmeinek élményi alapjára; látjuk azt a vihart, mely szívében dúl, de nem azokat az eseményeket, melyek lelkének tükrét fölka-varták. Szívélete homályban marad, s kisiklik kezünkől a fonál, melylyel megérthetnők a költőt. A csengő szavak, csillogó képek varázsa alá kerülünk, de a mint a költemény végére érünk, megszűnik a varázs, mélyebb lelki izgalom nem marad nyomán, mert nem lévén módunk beleélni magunkat a költő lelki moz-

galmaiba, szemünk és fülünk van megilletve, nem pedig a lelkünk. Nem épen költői szavak játéka az, a mivel Ambrozovics kötete bennünket gyönyörködtet, de hatásának legfőbb eleme mégis a kifejezés; költői érzései és eszméi önmagukban nem elég sajátosak, egyéniek, és subjectivitása pusztán megformálásukban érvényesül. Érdeklődésünk így a fölülethez tapad, s ezért gyönyörködünk inkább a részletekben: egy művészettel megfaragott gondolatban, szélesen megrajzolt érzelemfoslányban, a tovatűnő hangulatok chiaroscurojában. A csengő képek és sokatmondó, hatalmas szavak kedvelése néha-néha dagályba csalja a költőt, de ez kivétel, ízlése megóvjá a szertelenségtől, viszont helyenként, így az ébredő erdő rajzában (*III. Szimfónia*), remekel.

Általában, mint egész, Ambrozovics kötete figyelemreméltó s különösen azok előtt lesz kedves, a kik vonzódnak a sejtelmeknek hangulatos világához, az inkább éreztetett, mint megértetett költői indítékokhoz.

Husányi Lajos kötetét négy részre különítette a következő, keresett és nem is kifejező címek szerint: *Szent Dávid hegyedűjén; A bukottak áriái; Romlott Magyarország; Ó, boldog Magyarország*. Valójában azonban a kötet csak két részre válik: az első fele, az első két csoport, vallásos verseket nyújt, a másik fele hazafiasakat; a romlottság a békés, a boldogság a háborús állapotokra vonatkozik. Nem vitatkozunk a szerzővel, csak irigyljük optimismusát.

A kötet sok tekintetben ellentéte Ambrozovicsénak. Sejtelemszerű érzés-hangulatok helyett erős, határozott, egyéni színű érzések, különösen a gyűjtemény első felében: egy mélyen érző, hivatásán lelkesedéssel csüggő papnak vallásos áhítata. Átérti annak a rendeltetésnek magasztosságát, melyre az Úr elhívta, de — a mennyire verseiből következtetni szabad — igazi hivatásul nem annyira egyházi tisztének teljesítését vallja, mint inkább élni Isten szolgálatában. Vallásos lelke, mint igazi keresztyének, tele van gyöngeségének, bűneinek tudatával s rajongó szeretettel csüng az Úron, támogatást várva tőle: innen leggyakrabban feltörő hangjai a bűnös fájdalma, a hívő reménye s az öröm, hogy magát, mindenét Istennek szentelheti. A mit Ambrozovicsnál nélkülöztünk, a tiszta tájékozódást a költő lelki mozgalmai közt, azt itt megkapjuk, sőt még többet, az élmények egész sorát ki lehet halászni a versekből, s ezek megértetik lelki fejlődésének útját, annak fontosabb állomásait.

Mindez a maga tisztaságában, felekezeti vonások nélkül érvényesül, de a kifejezésben nem minden világias színezet nélkül s ez némi disharmoniát visz a versekbe. Harsányi kedély-élete egészen a vallás világában mozog, de képzelete tele van világi elemmel, sőt erősen vonzódik a fényeshez, csillogóhoz. A világi hiúságok fénye és pompája, márvány és alabástrom, gyémánt és bíbor izgatják képzeletét, magát ismételten fehér selyembe burkoltan látja, s van egy költeménye (*Nem látod már többé a holdat*) mely egy bibornok halálát rajzolja, pusztán azzal a czéllal, hogy alkalmá legyen tobzódni a telt, ragyogó színekben. Legkedveltebb költői ékességei is az ezüst és az arany. Ezüst vagy arany jelzőként ebben az 59 versben vagy 50-szer fordul elő; ezüst vagy arany az ő szemében minden, nemcsak a kard, a vért, a buzogány és a kürt öble, a kehely, a kössöntyű, a tükör, a kereszt, a gyertya, a miseruha és a bútor, a bíbor czipő sujtása és a piros köpeny szegélye, a vár és a templom íve, a gyümölcs és a befőtt, a nap meg annak íve, a hold szeme, a köd, a tűz, a folyó és a patak, hanem a galamb, a liba, a madár, meg a szárnya, az idő és a kor, a hang és a szó, a bánya gyomra és az ég ajtaja is, sőt a füstös mécs lángja, meg a tavasz és a nyár is. Így, tömegben, modorossá és egyhangúvá teszik előadását, egyenként véve meg sok közöttük keresett. A keresettség egyáltalán Harsányi verseinek egyik nagy fogyatkozása. Íme mindjárt az első sor, a kötet megnyitó sora: «Szép ezüst ékszer: anyám búcsúcsókja.» A kép valóban új és merész; nem akadékoskodom azzal a követeléssel, hogy tessék elképzelni a csókot mint ékszert; azt sem kértem, hatásos-e, csak azt, mi szebb, költőibb: az anya búcsúcsókja-e, a realitás, vagy az ezüst-ékszer, a kép? Egy másik, kétszer is visszatérő képe: «Olyan a hold ma este, mint egy beteg herczegkisasszony» és «Benéz a hold, mely sárga és hideg, Mint egy megölt, nagy herczegasszony.» A kép, úgy-e, arra való, hogy szemléltessen, érzékeink számára fölfoghatóvá tegye, a mit nehezen vagy éppen nem tudunk magunk elé képzelni? Harsányi képe fejtegetejére állítja a viszonyt: a holdat mindannyian igen jól ismerjük, ezüstös képe szemünk előtt ragyog — beteg herczegkisasszonyt vagy halott herczegasszonyt azonban én, s velem olvasói nagy része, soha életünkben nem láttunk. Vagy ha a képet itt nem a szemléletesség, hanem a hangulatosság szolgálatába akarja állítani: vajon hangulatosabbá vált-e ezáltal a gondolat? És

egymást hajítják az ilyen s még ennél is különb képek, vagy képtelen szemléletből fakadva, vagy a teljes értelmetlenségbe veszve. «A hallgatás sok száz darázsán Aranylottak színes kőöntyük», «A skárlát-szín magyar pusztá», «Az óra ... mutatója réz-vörös hegyéről (Mint szalmaszárról színes buborékok) Tűnnek a percek.» Sőt egy ízben, tovább fejlesztvén a képet, egészen komolyan el akarná hitetni velünk, hogy a nap kifeszített arany ívéről ellőve tüzes nyilát, felgyújtott egy szalma kazalt, az ő terminológiája szerint «a kazlak sárga szívét.» Harsányi az ilyen helyeken veszedelmes közelségébe került annak az új iránynak, a melynek szótára szerint mindjárt szép a szólam, a mint nincs értelme. Ezek a példák és sok társuk azt bizonyítják, hogy Harsányi képei nem természetesen, a gondolatlalt együtt pattannak ki az író lelkéből, hanem a kész gondolatához keres valamilyen nagyhangú, rikító köntöst, nagy fáradsággal, értelmének megerőltetésével, s az eredmény ennek megfelelően csillogó, de érdecs, dagályos, értelmetlen szóhalmaz.

A másik fogyatkozása e verseknek a nyers, nehézkes dictio. A gondolatokat, mint kocsis a féktelen csikókat, csak ügygyelbajjal tudja a kifejezés jármába törni: laza és mégis merev a legtöbb verse; mondatai külső és belső kapocs híján csak egymás mögé sorakoznak. de nem olvadnak harmonikusan egymásba. Harsányi a nyugatosok stílreformját iparkodik áttenni az érzések más síkjába. A *stil nuorot*, mely azonban minden inkább, csak nem *dolce*, nem szeretem még mestereinél sem, a tanítványnál meg épen visszatetsző. Amazoknál legalább ujitó, minden hagyományt elvető fölfogásukból sarjadt ki s harmóniában van aesthetikai önkényükkel, a hagyományos erkölcsi szokásokat semmibevevő etikájukkal, keresztyén vallásos költőnél azonban, mikor évezredes értékeket dicsőít, kétszeresen bánt. Conservatív világnézet ultra-modern hangnembben megszólaltatva nyilvánvaló disharmonia.

Ez a két végzetes gyöngeség legtöbb versének hatását már gyökerében megfojtja. Sajnálom a kárba veszett nemes érzéseket, annál inkább, mert helyenként, ha szíve mozgalmait egyszerűbben, természetesebben szólaltatja meg, még hangjának merevsége is megenyhül (*Háború van, Hold! hegyenlakó királyné*), egy ízben pedig, *Magyarok a Tiszánál* című versében, a Tisza mellől Párizsba rohanó, s ott árvaságuk tudatára ébredő magyar ifjakról énekelve, szép, mély és igaz verset tudott írni. Ez a köl-

temény magyar lélekben fogant s magyar szívhez szól: egyszerűen, nemesen, erővel telten; ér annyit, mint a kötet többi verse együtt. Ilyen versekkel szeretnénk találkozni ezentúl Harsányi költői pályáján.

r. r.

Két költőnő.

Szász Piroska: *Lehullóban. Versek.* Budapest, Dick Manó kiadása, 1918. 8° 144 l. Ára 6 K 50 f.

Erdős Renée: *Sibyllák könyve.* Budapest, Athenæum, 1918. K. 8° 111 l. Ára 4 K.

Az a tépő lelki nyugtalanság, mely e két kötetet legnagyobb részében sugallotta, egyik szomorúan jellemző tünete korunknak. A sentimentalismushoz hasonlóan pusztító megrendülése ez társadalmunk tanult leányai lelki egyensúlyának. Ez is valóban «korunk jajkiáltása». Gyönyörű teremtések, vigaszra és örömmre teremtett lények, kiknek ege fölött örökösnék gondoljuk a napsugarat, meghasonlott lélekkel, tépett szívvel vergődnek. Ezek a jövő feleségei és anyái, de képzelhető-e ezek számára elégedett, boldog családi élet? E borzasztó átok okát azokon a nagy megrendüléseken kívül, melyekben oly gazdag korunk, talán leginkább culturájuk harmoniátlanságában láthatjuk s a rév, melybe előle menekülhet a lélek, aligha lehet más, mint a hol e két kötet szerzői keresték az enyhületet: egyik a hitben, másik az öngyilkosságban, minden kétségnek e két elpihentetőjében.

Csupa fájó disharmonia, kiáltó ellentét ez a modern női típus, mely összezilálja, feldulja életét. Ilyen lélek Szász Piroska is. Életvágygyal túltelt, érzésben túlrajongó kedély, telve asszonyos, végzetesen nagy érzékenységgel. Míg mások gondtalanul járnak a fényes napsütésben azon az ösvényen, melyet ő örökre eltévesztett szeme elől, addig ő döbrent tekintettel az élet mélységeit méri. Világnézete, mely összhangra nem jutott bölcselkedésből fakadt, az élet csüggedt tagadása. Magát enyésző árnyak mondja a lét ringó, sötét vizén, életét cél, értelem és rendeltetés nélkül való halk véletlenek. Az élet végzetszerűségének nyomasztó érzését nála még a terheltség érzése súlyosbítja: ősei eltékoztak az ő kincseit is, elujjongták örömeit s ő, holtra fáradt, kifosztott lelkű, csüggedt vívódásokban vergődő utód, meddő «akarásokra» tékozolja tetteik nélkül hamuba omló energiáját. Versei szomorú bizonyosságai annak, hogy lelke elvesztette

minden tájékozódó képességét s elhelyezkedését az életben. Mystikumba hanyatlott s a legvilágosabb kapcsolatokat, a legvonzóbb lelki közösségeket is visszautasító gyanakvással fogadó kétely lett urrá rajta. A tegnap felett siváran álló, a márt unó, a holnapot nem kívánó életérzés kerítette hatalmába : az életet kelletlenül néző, benne magát feltalálni nem tudó, sőt belőle menekülő érzés.

Az ilyen lélek teljességgel képtelen elhelyezkedni a mi világunkban s vágya csak egy : kijutni fájó titkokat feszegető valójából, önmagából. Nem képes számot vetni az élet realitásával ; nem tud, nem akar járni az élet rögein. Maga mondja, hogy lelke folyton ott imbolyog, hol lágyan foly egybe valóság és álom. Tündérszigetre vágyódik, hol hervadhatlanok a rózsák, hol csak óhaj a szerelem s egyetlen csók a lét. Egészen az álmok mámorában él s elviselhetetlenül fájdalmas számára a valónak minden érintése. Még az élet ajándékait sem bírja élvezni. Gyönyörű reggelre virrad, aranyugaraikat szór fölője a nap, de ő arra gondol, hogy valahol az ég peremén viharfelhő lappanghat ; szépséges rózsát lát, de rögtön az ötlük eszébe, hogy kelyhe férget rejtegethet ; ujjongó örömmel, reménynyel teljes a szíve, de rögtön megmérgezi kedvét annak tudata, hogy öröm és remény könnyek tengerébe szokott fulni. Talán az legborzasztóbb átka életének, hogy gyermekeire sem tud boldogan, hittel nézni. Leányának életvidám tekintete mögött a maga lelkének szomorú árnyait látja suhanni ; fiacskája gondtalanul játszadozik előtte s ő már gondredőkbe gyűrten látja arcát s magát a gyermeket vak erők törött játékaként sírba hanyatlani. Lehet-e valaki boldog ilyen lélekkel s végigélheti-e az életet? Magányba kénytelen menekülni, bár érzi, hogy megöli a társtalanság ; de ki érthetné meg? Lélektől-lelekig nem vezet út s így minden büszke lélek teljes társtalanságra van kárhoztatva érzésben. Hiába kért így egy hittel teljes perczet a sorstól s halála is szomorú bizonyosságává lett annak, a miről versei tanuskodnak, hogy lelkének megrendülése után nem tudott többé menekülni a rémtől, mely kaczagva nézte vergődését s könnyörtelen parancscsal szólította maga után. Meghasonlása a halálban remélte a menekülést s hitte, hogy ennek révén átolvadhat a mindenségbe. Megnyugvásért a halál kapujáig vergődő lelkének az élettől válásra készülődő sóhajai e költemények, melyek feltörnek aja káról, a mint kereng, zuhan *lehullóban* (innen a kötet ezíme) a semmibe.

Finom és érzékeny lélek vívódásának és összomlásának nyilatkozásai e költemények; egy asszonyénak, ki gondolkozott és töprengett az életen s enyhülést nem találó szomorúságot hordott szívében. E fájdalom azonban hol egészen közhelyszerűen ködös, hol az irrealitas hatásával van ránk, pedig a költő szomorú vége szörnyű bizonyosságot tett a mellett, hogy valóban átélt, mély fájdalom volt. A seb megvolt szívéen, csak az okok rejtélyesek előttünk költészete fátyolán át, melyek ütötték s hegedni nem engedték e sebet. Világfelfogásában van sok zavar és következetlenség, bölcselkedése itt-ott kissé tudáskodó ízű s nagyon szűk a hangköre is, egyhangú a csüggedező, életunó, lemondó érzés, mely egyetlen forrásul táplálja költészetét. Symbolikája itt-ott erőltetett, zavarossá váló, homályos; képi ben is van valami exaltált monotonia, a mi néha képzavarba fűl. Egyik költeményében azt mondja, hogy dobáljuk szíveinket az égig, s ha visszahullanak és érzéketlen emberek rájuk tipornak, vérző parányait gyűjtsük össze s holnap szőnyeg gyanánt terítsük ki megint mindenki elé s adjunk e kincsből mindenkinek, a ki rászorul.

A kötet egészében egy szép és finom lélek tragikus vergődésének formában és tartalomban egyaránt discret költői naplójául tetszik, mely a valódi költői hivatottságnak, a szív szenvedélyes viharzásának megragadóbb és suggestivabb éreztetése nélkül inkább egy költői fogékonyságú, érzékenységekben túlfinomult s nem közönséges formakészségű kedély nyilatkozása.

A lélek meghasonlása űzte Erdős Renét is, de ő szelidebb révbe, a hittől nyújtott megnyugvásba jutott el. A mint Szász Piroska kötetében csak az életet visszautasító érzés hangjait halljuk, az ő kötetében is voltaképen egy hang szól véges végig: az élet mámoros magasztalása, a hitétől nyújtott nyugalalmában ujjongó, új kincseiben boldog érzés. Ez az ő kötetét is meglehetősen egyhangúvá teszi.

Miért nevezi *Sibyllák könyvének* e katolikus érzésű versgyűjteményt? Ő a mythologiai Sibyllákban a Jézusra váró szűzeket látja s a maga sorsára is vonatkoztatva, azokat a fiatal lányokat mondja Sibylláknak, kik az öröm és fény elé indultak ujjongva, vad mámort kergetve kiélvezték az életet csókban és dalban, de aztán az élet könyvének már első lapján beleláltak minden titokba, becsukták a könyvet s az élet mámorából fehér szárnyakra ért vággyakkal szívükben s fáradt mosollyal ajkukon lemondtak az álmokról és vággyakról. Hite szerint e nagy gazdag-

ságra következő szegénységnél semmi sem bizonyíthatja jobban az Úr szolgálatának boldogító voltát, mely ilyen lakmározás után is ki tudja elégíteni a Lőjttel a lelket. Tiszteletreméltó érzés, de a költőnőnél nem nyilatkozik valami magával ragadó közvetlenséggel, sőt mintha nem nyilatkoznék eléggé meggyőző őszinteséggel sem. Néha-néha úgy érezzük, hogy van e költeményekben valami, a nyilvánosság felé kegyeskedő poseolás.

Egészében a kötet egy lelki folyamatnak: a vād māmorból a másik végletbe, a lemondó askesisbe roskadó s a régi emlékeknek e hűvös révbe is be-berontó szilaj hullámaitól csapdosott érzésnek helylyel-közzel meleg és színes lyrai feltárása. Tagadhatatlanul ott a legköltőibb, hol a szenvedélynek ezek a multból kiesapó lángjai lobbannak fel. E helyein a régi érzéken meleg, heves és eredeti hang csendül ki, de nagyon elnyomva és letompítva. A kötet során folyton azt halljuk, hogy Paulus bizony Saulusból lett; de a lelki harc, mely ezt eredményezte, nem áll előttünk, pedig sokkal mélyebben emberi és költői volna, ha nemcsak az extatikus boldogságú megnyugvás hangját hallanók, hanem látnók, mint szikkasztja a csókok emléke még most is az ajkat, hallanók, mint csalogatja a māmorra való emlékezés még most is a szívet. Van benne valami tipikusan jellemző szenvedés-imádó poseolás, mely annyira szereti a szenvedést, hogy a legvadabbul hajszolja a ... māmort. Szintén tipikusan jellemző az a nyakas, konok életérzés is, mely erőnek érzi a maga átalkodottságát, minden botlásával együtt valóban jól leéltnek életét; mely azt vallja: minden úgy jó, a hogy' történt velem s a hogy' cselekedtem, semmit sem tennék másként, ha még egyszer élhetném is életemet.

Képiben, előadásában eredetiség és igaz költőiség mellett nem ritka a képzavaros szóáradat, a szócziczomázás, a szavaknak játékos, üres görgetése. Sokszor az egész vers csak üres szavak, cifra és keresett képek sora, a miből semmi igazán költői nem áll elő. Máskor kapunk ugyan egy-egy szép sort, egy-egy megkapó képet, de maga a vers semmitmondó. Képeket feles számmal halmozó képzelete sokszor az ó-szövegségi zsoltárookra emlékeztetően, de azok zordonsága nélkül csapong; másszor meg régi hymnusok szavai, fordulatai hangzanak fel verseiben némi módosítással. Ezt a költemények vallásos természete hozza magával s ezek nem sokat csorbítanak a költemények színének és hangjának eredetiségén. Nem oly jellemzetesen egyéniek

ugyan e versek, mint az írónő régibb lyrai termése, de az alázatnak e csendesebb énekeiben is sok van a rózsás életöröm hajdani dalosának suggestív költőiségéből.

—s.

Csathó Kálmán elbeszélései.

Csathó Kálmán: *Juliska néni*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1918. 8-r. 142 l.

Csathó Kálmán: *A nők titka*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1918. 8-r. 158 l. Ára 6 K.

A mióta az írói érvényesülésnek legbiztosabb útja a napilapok tárcza-rovatán keresztül vezet, elbeszélőink fejlődése irányt változtatott. A negyvenes évek nagy írói, Jósika, Eötvös, Kemény, sőt még Jókai is, nagyobb szabású alkotásokkal, regényekkel kezdték költői pályájukat, s csak később próbálkoztak meg a rövidebb lélekzetű novellákkal, újabb elbeszélőink rendszerint egészen rövid tárcza-novellákkal kezdik működésüket, úgy térnek rá az elbeszélésekre, s csak mint gyakorlott írók tesznek kísérletet a regényírás terén. A tudományos munkásság számára Kármán József már 1794-ben a fejlődésnek ezt az utóbbi irányát jelölte meg követendőnek, s ha a széppróza terén mások is a viszonyok, ott is természetesebbnek látszik a kisebbről a nagyobbra, az egyszerűbből a bonyolultabbra való haladás. Csathó azonban, mint többen a legújabb írói nemzedékből, a régiek nyomán jár: már négy regénye forgott közkezen, mikor első novellás könyvei napvilágot láttak. Mintha volna valami végzet-szerűség abban, milyen alkotásokkal indul útnak az író: amazok is, a negyvenes évek nagyjai, valójában mindvégig regényírók maradtak, s szellemük javatermése e műfajhoz tartozik, — Jókait kivé-szem sorukból, az ő művészete egyformán csillogott a regényben és a novellában — Csathó is határozottan regényíró-típus s igazi eleme a hosszabb eseménysorozatból kiinduló bonyolultabb történet. E két kötet novella közül is épen a leghosszabb, *A házasságok az égben kötet-nek* című kis regény a legjobb.

A két kötet más-más természetű s értékük is eltérő. *A nők titka* címűben több van a regényíró Csathóból s ezért magasabb szín-vonalon áll, a bennük olvasható novellák tárgyköre és szelleme között van bizonyos kapcsolat, a mi harmonikusabb teszi az egész kötetet is. *A Juliska néni* elbeszélései inkább csak képek a mindennapi élet-ből, jól megfigyelt jelenetek, hol hétköznapi, hol szokatlanabb fordula-

tok ügyesen megvilágítva, s igazi történet, a mely tárgyával is fölkeltené az érdeklődést, kevés van köztük. De azért egy sem érdektelen. Csathó újabb elbeszélőink közül legjobban ért ahhoz a titkokhoz, mint lehet az önmagában egyszerű vagy éppen jelentéktelen tárgyat pusztán az elbeszélés művészete által hatásossá tenni, s ebben nem méltatlan tanítványa Herczegnek. Könnyed, gyorsan perdülő előadása egyesíti a hatásnak nehezen összehétkíthető két tényezőjét, az érdekességet és a valóságosságot. Csak annyit mond, a menhyit kell, s úgy, a mint kell : írásait igazaknak érezzük s a jellemző mozzanatokat élesen kiemelve, gyorsan lepörgetve, figyelmünk nem lankad. A hevüλέkeny Kazinczy még föl-fölsíkoltozott örömeében, ha valamelyik olvasmányában egy-egy szokatlan kifejezésre, merész szóhasználatra bukkant ; mi már nyugodtabb, nehezebben lelkesedő emberek vagyunk, de azért a mi szemünk is fölesillan, ha az író rövid, tömör, pár soros mondataiban azokat a képeket rajzolja elénk, melyeket számtalanszor láttunk magunk is, s azokat az érzés-rezdüλέeket, gondolat-folyamatokat rögzíti meg, melyek a mi lelkünkön is átsuhantak. A mit olvasunk, azt a magunk lelki élményének ismerjük föl, oly tisztán, szabatosan fogalmazva, a mint mi sohasem fogalmaztuk. Ez teszi tetszetősekké a *Juliska néni*nek még gyöngébb novelláit is, de viszont e miatt nincs még a sikerültebbekben sem mélyebb, ritkább érték. Jellemzőek, de az élet könnyebb, ismertebb mozzanatait állítják elénk, nem magát az életet, csak annak felszínét világítják meg. Ha mélyebbre hatol s fényt akar deríteni az emberi lélek sorsirányító mozgalmaira, mint p. o. a kötetnek címet adó novellában, akkor nincs ereje a rövid elbeszélés szűkre szabott keretei között teljesen megvitatni, elfogadhatóvá tenni a történeteket. Ugyanez a fogyatkozása igazi elbeszéléseinek is, köztük az érdekes meséjű *Pistike anyja* címűnek.

A másik kötet darabjai már határozottabban elbeszélések s nem az életet másolják, hanem a képzelet játékaik érdekes történetekké kerekítve. Tárgya mindegyiknek a szerelem, sőt a legtöbbnek — s erre már némileg a kötet címe is utal — a nők szerepe a szerelemben, pontosabban szólva, a férfi szerelmének fölkeltségében. A nőknek van valami féltve őrzött módszerük, melylyel megnyerik maguk számára annak a férfinak szívét, a kire hálójukat kivetették. Ezt a módot minden nő ismeri, de a férfiaknak el nem árulják, viszont egymást, mint valami titkos szövetség tagjai, kölcsönösen segítik céljuk elérésében. Az első novella hőse éppen annak a törekvésnek lesz a monomaniakusa, hogy feleségéből kicsikarja a vallomást. Az író itt nem árulja el a titkot, de a többi novellájából kiolvashatjuk a feleletet :

minden nő oly módon kényszeríti reánk akaratát, hogy elhiteti velünk, hogy mi akarjuk azt, a mire valójában ők törnek. Nem komoly philosophia ez, hanem tréfás ötlet, de kétségtől van némi alapja: az élet tapasztalataiból le lehet szűrni ilyenforma philosophiát. A már említett kis regényben az asszonyok törzskara nemcsak egy felszeg, férfiatlan gyermek-ifjúval hiteti el, hogy nőül kell vennie a csúnya Malviint, noha a csinos Jolánt szereti, hanem — s ez nagyobb föladat — ügyes csatatervvel egy megcsontosodott, tisztafejű agglégényt is belevezet a házasság jármába. Szobry Gáspárnak tetszik a csinos özvegy, de eszé ágába sem jut, hogy udvaroljon neki. Arra, hogy nőül vegye, gyáva, viszonyra pedig gondolni sem mer, olyan tisztességes. De, hiába, mégis csak ember. Mikor észreveszi, hogy Margit érdeklődik iránta, rabja lesz hiúságának, és sorba szögre akasztja elveit. Először a tisztességérzetét, s mikor az asszonyok jól kiszámított terve szerint már-már az özvegy kedvesének érzi magát, egyszerre csak arra ébred, hogy akaratlanul megkérte Margit kezét. Persze már vőlegénysége első napjaiban szentül meg van győződve, hogy ő akarta a házasságot. Az a folyamat, mely a férfi lelkében végbe megy, míg az érdeklődésből kiindulva a házasságon és kalandvágyon át eljut a mátkaság polgári állapotában a boldog szerelemig, igen jó psychológiával van rajzolva, szinte azzal a matematikai biztossággal, a melylyel Stendhal hőseinek lépéseit az előzményekből megfejti. Az elbeszélésben a mellékes indítékok között van több, a mely nem elég szilárd, a novella szerkezete is a három ágba folyó cselekménnyel inkább regényhez, mint elbeszéléshez illik, de az egész, mint az író féltrefás philosophiájának igazolása, kitűnő, cselekvénye mulattató, fordulatai, melyek alapjukban talán erőszakoltak, ügyesen vannak valószínűvé téve s a motivatióban jelentkező biztosság azt a gondolatot kelti az olvasóban, hogy érdemes volna a tárgyat jellemvígjátékká formálni. Persze inkább Szigligeti stílusú vígjáték telnek belőle, mint modern ízlésű — de ez éppen nem válnék kárára.

Ugyanezt a gondolatot variálja a *Mese a tégláról* című elbeszélés, kevésbbé biztosan és mélyen rajzolva meg azt az utat, melyen egy mit sem sejtő fiatalembert a jóformán ismeretlen mama megfog a leányának. A tárgy rövid előadásban természetesen rikítóbb, de szintén mulatságos és az elbeszélés az azonos költői föladatot egészen más eszközökkel oldván meg, nem ismétlése az előbbinek. Az utolsó elbeszéléssel (*Ha azonban Miczike nem akar*) flastromot ragaszt a hiúságában megbántott férfi szívre: hiába az asszonyok minden praktikája, ha a férfi öntudatos, bátor ember. A «nők titka» csak a lány férfiaknál segít, a kemények széttepik a hálót.

A férfi sorsa a nő, ez a tanítás hangzik mindegyik novellából; *A kimenő* kivétel, ez a tétel visszáját igazolja — mégis el tudja kerülni a kötet az egyhangúságot, egyszínűséget. Maguk a történetek is változatosak, s változatos a hangulat, melyet keltenek. Rendszerint derűs jókedv árad el rajtuk, de ez néha tréfás iróniává fejlődik, máskor meg komoly, a tragikus határán járó megindulásnak ad helyet. Az elbeszélés formáját is változtatja. Leggyakoribb az egyszerű elbeszélő forma, a történetnek elmondása harmadik vagy első személyben, de időnként bonyolultabb formával, merészebb beállítással is megpróbálkozik. A *Das ist die Liebe* címűben az író egy előtte ismeretlen társaságot figyel meg, a melylyel kisebb-nagyobb időközökben találkozik. Nem tud róluk semmit, még a nevüket s az egymással való kapcsolatukat sem, de abból, a mit lát, kicombinálja, mi történik köztük. A végén persze kiderül, hogy minden combinációja összeomlott s az események a négy szereplő közt egészen másként fejlődtek, mint a hogyan az író elgondolta. A kísérlet érdekes, a forma művészi, de a novella gyöngé, mert a megoldás nem elég meglepő. Még nehezebb feladatra vállalkozik, s ennek ellenére művészibb megoldást ad *A Bársony, a Rózi meg a Fifi* címűben. Hőse egy mogorva, elparasztosodott úr, a kit a nők tettek boldogtalanná. Elbeszéli négy kuttyájának történetét, de ezekben az egyszerű, jellemző kutya-históriákban a maga életének fordulatai tükröződnek, a mint a sorjában egymásra következő asszonyok mindig más irányba hajlították sorát. Az asszonyok egyéniségét igen jól példázza ebeinek egy-egy jellemvonásában, s élményeknek kettős sorozata között olyan ügyesen csinálja meg Csathó a párhuzamot, hogy szinte észre sem vesszük a rejtett tendenciát, csak az utolsónál, a hol a kétféle kép művészién olvad össze. Az öreg elmondja, hogy mikor mindenből kikapva elvonult a puszta, szerzett egy kis feketeszőrű kuvaszkölyköt. Majd így folytatja:

— Ezzel is megjártam. Azt hittem, kicsi marad. Még pálinkát is itattam vele, hogy meg ne nőjön, aztán mégis micsoda lompos, vén kuvasz lett belőle... És még ráadásul morózusabb, mint a Flóri volt. A vendégeket megharapja, engem meg megmorog, ha nem tetszik neki valami. Szerencse, hogy eddig elő nem került a vaczkából...

Nyugtalanul pillantott az ajtó felé, aztán egyszerre elvörösödött és nagyot kiáltott:

— Hanem egyszer agyonütöm vagy agyonlövöm mégis. Agyon, ha addig élek is! Egye meg a fené a bestiáját!

Olyat ütött az asztalra, hirtelen fellobbant haragjában, hogy a boros üvegek meg a poharak csörömpölni kezdtek. Ebben a pillanat-

ban felpattant az ajtó és egy lompos, harapós képű parasztasszony állt meg a nyílásában.

— Na! Mi az? — kérdezte. — Mit ordít úgy? Ha nem tudnak megegyezni, ne vegyék meg a malaczokat, fel is út, le is út! De maga ne ordítson.

Azzal bevágta az ajtót és eltűnt.

Összenéztünk a sógorral és felálltunk. Gergely Miklós lehúzta a nyakát, aztán reszketve kísért bennünket a kapuig.

— ... Hát a malaczokat majd elküldöm, a hogy megbeszéltük ...

— mondta. Aztán tehetetlen dühvel morogta a fogai között: — Ennek a vén szipirtciónak meg ki fogom tekerni a nyakát! Ki én, ha addig élek is.

Egy finom ízlésű æsthetikusunk azt fejtegette egy ízben, hogy a kritikusnak nem hivatása kipécézni a műalkotások fogyatkozásait, hanem úgy kell őket vennie, a mint vannak: élvezze, a mi szépet nyújtanak, s tegye fogékonyvá irántuk a közönséget. Nem volt egészen igaza, de ha egy író olyan komoly szórakozással szolgál, mint Csathó a *Nők titkában*, a kritikus valóban szívesen szemel hűny egy és más fogyatkozása fölött. Említhetném a rövidebbeknél az elnagyoltságot, a motiválás könnyedségét, egyiknél-másiknál azt is, hogy inkább csak a környezetrajz és az előadás valóságos, mintsem a mese, mindez azonban nem mélyenjáró, azt a czélt tekintve, a melyet e novellák szolgálnak. Gyönyörködtetni akarnak s hatásuk alól még a komolyabb olvasó sem tudja kivonni magát. Ez oly érdem, melyet a kritikus örömmel állapít meg.

F. F.

Egy új regény.

Kádár Lehel: *A három galamb*. Regény. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1918. 8.-r. 144. l.

Ismét egy új ember a regényirodalom terén! Mint anyai társa, szintén a hírlapírás lépcsőjén emelkedett az irodalmi alsóbb szintájáról magasabbra, az újságírás műhelyéből a művészet palotájába. Amott alaposan elsajátította mesterségének fogásait, tolla könnyűvé, hajlékonyvá vált, s emitt, a művészi irodalom nehezen megmunkálható földjén, jó hasznát veszi a régi gyakorlatnak. Tud világosan, kifejezően írni, gondolatait egyszerű, természetesen ömlő, hangulatos nyelven tohuácsolni, stilje élénk, fordultatos, tetszetős. S a mi szintén érdem, takarékosan bánik a szavakkal. Már a mondani valójával kevésbbé. Sok olyan apró részletből szövi össze regényét, melyek bizvást elmaradhattak volna, az egész első fejezet, a regény-

nek több mint egy tized része, teljesen fölösleges. Nagy regényeknél megbocsátjuk az aprólékosságot és a laza epizódokat, de ilyen rövid, kilencz íves történetnél ez már szerkezeti hiba, a bizonytalanul tapogatózó kezdő gyakorlatlansága.

A regényen egyáltalán meglátszik, hogy a szerzőnek első nagyobb-szabású munkája, s hogy tárczanovellák után most teszi első kísérletét a regény műfajában. Meséje nem igazi regény-tárgy, s bonyolalimassá, nagy terjedelművé nem az teszi, hogy az eseményeknek hosszú, egymásból következő sorát foglalja egységes mesévé, hanem hogy három, egymással párhuzamosan futó történetet kapcsol össze.

A három történet hőse a címibeli három galamb, Primusz asztalosmester leányai: hogy mi módon szerez magának mindegyik férjet, az a regény anyaga. Herczeg *Gyurkorics leányok* című novella-sorozatának tárgya újul meg itt, de a vidéki gentry-világból áttéve a fővárosi kispolgárság körébe. Egy tekintetben szervesebb igyekszik lenni Herczeg művénél: a regény nem esik szét annyi részre, a hány novellából alakul. Kádárnál a három mese nemcsak párhuzamosan, hanem egymással kapcsolatban fejlődik, számai szoros, szerves egységgé fognak, a mi nem csekély szerkesztő erőre vall. Ezt a zárt szerkezetet az által éri el, hogy regénye férfi-hőse, a kissé élehetetlen és éretlen, de nagyon gazdag budai polgár-fiú, Groll úr, szerelmes szerepet játszik mind a három leány mellett. Bármelyik hozzá menne, de mindegyik szívesebben látna más férjet, s ezért Groll úr, miután előbb a legidősebbet elűtötte kezéről egy széllhámos báró, majd a másodikat egy jóképű patikus, végül is a legfiatalabbat veszi nőül. A sok szerelmi viszony — idáig is már ötről számoltam be — ily módon elég szilárd gerinczű főcselekvénynyé olvad össze, s a szerteágazó eseményeket a legerősebb kapocs tartja össze, az érdek egysége.

Ezek az összeszövődő novellák nem épen érdektelenek, de színtelenek, s különösen az az erős szín hiányzik róluk, a mely a művészet alkotásait az élet tükörképeivé teszi. Csimált, kiesztelt históriák, egészen a képzelet alkotásai, de ez a képzelet nem a romantikusok merész szárnyalású, teremtmény lelki működése, hanem apró, festegető, a részleteket kidolgozó phantasia, mely épen ott dolgozik a legnagyobb erővel, a hol helyét a megfigyelésnek kellene átadni. Megfigyelésen alapuló, a cselekvényt valóságosnává tevő elemekkel egyáltalán nem találkozunk a regényben, ennek következtében nincs levegője, s bár a mi korunkban, a mai Budának nyárspolgárai között pörög le, nincs társadalmi háttérre. Azok a vonások, melyekkel Kádár a környezetet megrajzolja, vagy üresek, vagy hazugok, nem a valóságból, hanem régi, hitelét veszített irodalmi hagyományból vagy

az író képzeletéből kerültek ki. A szegény, italos asztalosmester leányai, a kik olyan egyszerű, de elegáns ruhákban járnak, mint a hercegnők; a budai táncziskola, mely nem annyira iskola, mint inkább a Biedermeyer-korból idetévedt salon; az ifjú Groll, a kit atyja oly szigorúan tart, hogy nadrágszíjjal büntetgeti és mégis négy szobás lakást rendez be egy Gloriett keresztnevű (vezetéknéve nincs!) kisasszonynak: mindez oly kirívóan valótlan, hogy a regényt pusztá mesévé bélyegzi. A mint a történeti regénytől elfordulunk, ha meghamisítja annak a kornak képét és szellemét, melyben cselekvénye játszik, akként a mai társadalom életéből vett regény is elveszti hitelét, ha nem ad igaz képet ennek a társadalomnak életéről. Ebben a végzetes hibában sínylek *A három galamb* is; a társadalom rajzával meg sem próbálkozik — mert hogy ismert budai utcákat és kis kocsmákat emleget és szereplőinek német nevet ad, az igen kevés ahhoz, hogy regényét a mai Buda viszonyai közé helyezzük.

A szerző, a mint az eddigi megállapításokból kitetszik, a mese-mondó írók sorába tartozik, s így nem várhatunk regényében gazdagabb lelki életet, mélyebb jellemrajzot. Csak alakokat szerepeltet és nem embereket, s lélektani indokolás helyett ötletekre építi föl a mesét. Vannak köztük ügyesek is, grotesque-ek is. Gloriett, mikor ifjú Groll úr szakítani akar vele, elmegy az öreg Grollhoz — hogy miért, azt nem tudjuk megérteni, mert úgy látszik, nem zsarolás a célja. Eddig az ötlet grotesque. Az öreg építőmester persze kidobja, de később ő maga foglalja el fia helyét Gloriett szívében és erszényében — ez, bár veszedelmes közelségbe kerül a léhasághoz, mulatságos, s még jobb ötlet, hogy a fiú ezen az alapon csikarja ki kapzsi atyjától az engedelmet a legfiatalabb Primusz-leány nőül vételére. Mindez azonban csekélység annak az ötletnek vaskosságához képest, a melyen az egész mese megfordul. Az említett táncziskola tulajdonosa egy igen kétes hírű asszony, s azt az intézetet, melybe a szolid budai anyák naiv leányaikat tánczot és illemtanulni küldik, kerítésre használja. Képtelen és bizarr gondolat. A folytatása még különb. Az asszony egy kegyelmes úr zsoldjában áll, a kegyelmes úrnak meg meleg szeme, józólése van, s mellesleg egy — de minden évben más-más, csinos, fiatal titkára. A saison elején a tánczterem rácsos ablaka mögött megjelenik az öreg kegyelmes, kiszemeli a legszemrevalóbb leányt, a titkár elcsábítja, átadja a gazdájának, aztán nagy hozománynyal nőül veszi. Ez az egész historia ízléstelen, hazug s még csak nem is új. A vége, a hol ez az epizód belekap a mese kerekébe s nagyot lódít rajta, hasonló kopott romantikával van csinálva: az új titkár, báró Sporn, már a legjobb úton van, hogy elcsábítsa

ura számára a legidősebb Primusz-leányt, de meghatja a leány ártatlansága s inkább oltár elé vezeti. Az új sógor, az ifjú Groll úr, gondoskodik aztán, hogy ez a cifra pár, a szegény Manczi s a még szegényebb báró, éhen ne haljanak. A megrögzött bűnösök megtérését még Victor Hugó követői sem merték ilyen szempillantásnyi gyorsasággal elintézni.

A komoly, értékes regény, mely valóságos történetben, igazi, élő alakok sorsában a társadalom képét adja vagy az emberi lélek vívódásait tükrözi, Kádár Lehelben nem fog művelőjére találni. A közönség azonban, mely szereti a romantikát, bármilyen szabású és bármilyen szövetű köntösben áll is eléje, valószínűleg szívesen olvassa a jövőben is Kádár regényeit, s egy cseppet sem veszem rossz néven az írónak, ha a kritikus ítéleténél többre becsüli a közönségét.

cs. r.

Elbeszélések a zene világából.

Mariay Ödön: *Muzsikus-történetek*. Budapest, Lampel R. könyv-kihiaóvállalata. Év nélkül (1918.) K. 8-r. 48 l. Ára 50 fillér.

Mariay Ödön, a kinek három zenész-novelláját közli a Magyar Könyvtár egyik legújabb füzeté, homo novus a szó jó értelmében: egy novellás könyve után az idén megnyílt előtte a Nemzeti Színháznak nem ujságíró drámaszerzők előtt nehezen forduló kapuja. Drámája, egy magyar falusi életkép, nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket s az az erő, mely egyik-másik elbeszélésének jellemrajzában fölcsendült, a színpad sajátos akusztikájában nem tudott érvényesülni. Új novellái is azt bizonyítják, hogy inkább elbeszélő, mint drámaíró tehetség.

Három kis elbeszélése közül kettőt jogosan nevezett muzsikus-történetnek. A harmadiknak is zenész a hőse, de ez még nem elég, hogy muzsikus históriává bélyegezze, hanem az is szükséges — s ez az első két történetben megvan — hogy a mese szálaít a hős zenész-volta fonja cselekvénynyé, a zene szerves eleme legyen a bonyolításnak. Ez természetesen még nem növeli æsthetikai értéküket, de bizonyítéka az író művészi tudatosságának.

A kis történetek kétféle elemből vannak szerkesztve: ötletből és lelkirajzból. Az első, *A stradivári*, inkább psychológiával dolgozik, a második, *Délutáni templom*, nem több pusztá ötletnél, a harmadikban, *Kis lány meg a nagy muzsik*, olvad össze legharmonikusabban a két elem: a lélektanilag fejlesztett bonyodalmat egy ötlet viszi a kifejlet felé. Az ötlettől, mint az æsthetikai hatás tényezőjétől, nem lehet elvitatni bizonyos értéket, s nemcsak a mármaros, hanem az attikai só is ízessé teszi az ételt — de önmagában tápláléknak kevés,

s ebben a sorsban osztozik a *Délutáni álom* is. Hogy egy híres tenorista falusi unalmában versenyre kel a széphangú kántorral, s azt megszegyenítván elfordítja tőle egy leány szívét, a ki a kántort csak hangjáért szerette — az történetnek sovány, s ötletnek sem valami megkapó. Inkább új, mint csattanó, az igazságáról nem is szólva, mert a szerző nem tudja valószínűvé tenni. Az indokolás legkényesebb pontján hagyja ereje cserben a szerzőt az első novellában is. Egy pályája kezdetén álló hegedűművész egy Stradivari-hegedűt talál egy szép, fiatal asszonynál. Szinte beteges, de érthető vágy szállja meg a hegedű után s megszeretvén az asszonyt is, nőül kéri. Az asszony is szerelmes a fiúba s boldogan mond igent, de boldogságát megmérgezi az a gyanú, hogy kedvese csak a stradivariért venné nőül. Fölbontja az eljegyzést s míg a művész világhírré tesz szert, ő tönkejut s kénytelen eladni feltett kincsét. A művész azonban megszerzi a hegedűt s nőül veszi az asszonyt, a kit önmagáért is szeretett. A tárgyban több a költőiség, mint ez a száraz vázlat mutatja, s a szerző ért is hozzá, hogy ében tartsa iránta az érdeklődést, de a legfontosabb feladat elől kitér: nem mélyíti el az asszony lelki rajzát, a testi szépségen kívül nem ruház reá más szeretetreméltó vonást s ez által nem tud meggyőzni a művész szerelmének őszinteségéről.

Ez a novella is, de az utolsó még inkább, frissen, vonzóan van elbeszélve. Az utóbbi nem olyan mély, mint az első, kevésbé újszerű, de művészibb. Biztos érzéssel rajzolja egy fiatal leánynak meg egy nagy művésznak lelki vívódásait, melyeket az utóbbinak pillanatnyi fölhevülése okoz, mikor önfeledten megcsókolja a szerelmes leányt. A pszichológiai fejlesztés kitűnő — ebben az irányban kellene a szerzőnek az érvényesülést keresni!

—cs.

Olvasóinkhoz.

A papírhány s a nyomasztó nyomdai viszonyok, melyekkel régóta küzdünk, immár a Szemlén is éreztetik hatásukat. Ezentúl, előre meg nem állapítható időn át, csak kisebb füzeteket adhatunk, s az eddiginél magasabb áron. Ez természetesen csak addig marad így, a míg a szükség parancsolja. Kérjük olvasóinkat, azalatt se hagyjanak el.

A szerkesztő.

HADIJOG. NÉPSZÖVETSÉG. TERÜLETI SÉRTHETETLENSÉG.¹

Utolsó négy évnyitó beszédemben ellenére a háború rettenetes vérontásainak, kulturai és gazdasági pusztításainak házi oltárunkon mindig csüggedetlen hittel élesztettem a jog eszményi világát. Csüggedetlenül hirdettem, hogy az emberi rendeltetéstől hitem szerint elválaszthatatlan emberi tökéletesedésnek, a megértő igazságosságnak, a fölemelő jogérzetnek világában találhatjuk meg a rombolás összeomlásai között is reményünket és vigasztalásunkat. Csüggedetlenül hirdettem azt is, hogy a háború nemzetközi jogának általánosan hirdetett csődbe jutása nem egyértelmű magának a nemzetközi jogi rendezésnek csődjével. Sőt ellenkezőleg, már a háború jogának is voltak intézményei, melyek a legdúlóbb viharok között is nagyban és egészben megállták helyüket. Voltak ellenben a nemzetközi hadijognak parancsai és tilalmai, melyek ugyan a jószándékú megtartás határozott akaratnyilvánításával alkotott egyezmények erején nyugodtak, mégis a törvénykönyvből a háború durva életébe kerülve, ennek zuhatagában mint kártyavár omlottak össze. Csak azok a parancsok és tilalmak álltak meg, melyek a háború természetével, ennek a rettenetes «ultima ratio»-nak czéljával nem voltak egyenes ellentétben. Ellenbèn összeomlott minden jogi constructio, minden szépen kigondolt fogalmi meghatározás, melyek a háborúnak lényegét alkotó tulajdonságaival össze nem egyeztethetők. És ha ilyen összeegyeztetlen szabályok mint párák oszoltak szét a háború kérlelhetlen zord viharában, ezért nem annyira a jogalkotó tényezők, tehát nem a hágai egyezmények és nem az ezeket az egyezményeket törvényekbe foglaló tör-

¹ Évnyitó beszéd a közigazgatási bíróság teljesülésében.

vényhozások az egyedül felelősek. De felelős maga a nemzetközi jog *continentalis* tudománya, melyet túlhevített buzgó-sága és különösen a pozitív jogtételek felcsigázott erejébe vetett merész bizalom ragadott el. Az a merész bizalom, hogy minél humanusabb a háború jogviszonyait a papíron rendező pozitív jogtétel, annál humanusabbá lesz maga a s örnű *ultima ratio* is. Az a merész bizalom, hogy az öldöklés, rombolás és pusztítás ökolójának dulakodásából is győztesen fog kiemelkedhetni az a jogtisztelet, melyet az egyezmények aláírói az önként alkotott jogtételek erejéhez fűztek.

Ki akarná tagadni a jog humanisáló erejét?

Ki tagadná például a katolikus egyház jog legfelsőbb kapcsolatát az emberi kultúrával? Ellenkezőleg, kétségen kívül áll, hogy a jog maga is elsősorban culturaérték. A jogtörténet tanúsága szerint nagy jogrendszerek, mint a római jog, a germán, a *canoni* jog, a maguk szabályaival átfogták a társadalom etikai és kulturai világszemléletének kialakulási folyamatát. Ilyen hatás nélkül nincs a nemzetközi jog sem.

Túlbecsülni azonban ezt a kulturai erőt nem szabad, mert ez a túlbecsülés éppen az ellenkezőjét éri el annak, a mit akart, mert ha a jogszabály sokkal előbbre jár, mint a kulturai világszemlélet, az utóbbi emelkedik a jogszabály fölé és a meg nem tartott jogszabályok romjaiból a nagy közvéleményben csak az az érzés bontakozik ki, hogy a jogi rendezés csődöt mondott. Már pedig különösen a *continentalis* nemzetközi jog két vezető nemzetének, a németnek és francziának nemzetközi jogtudománya abban a tévhitben élt, hogy minél humanusabb teoriákat, fogalmi meghatározásokat állít be a háború jogának tudományos tételei közé, annál tökéletesebb lesz maga a tételes nemzetközi jog is. Felállították a tudományban a legvonzóbb tételeket és egyik franczia könyv a másik után írta a türelmes papirlapokra: «*La guerre aujourd'hui a lieu entre les Etats et non pas entre les populations.*» A mai háború csak az államok és nem a népek között van. Az egyik német könyv a másik után fejtette ki, hogy a háború fegyveres erővel folytatott küzdelem két vagy több állam között. És hittek ezeknek az alapvető tételeknek és az ezekre épített részletes parancsoknak és tilalmaknak nagy átalakító hatásában. Hittek abban, hogy a há-

ború türelmesen beilleszkedik a tudományos háborús definitiók keretébe, úgy hogy tényleg nem is lesz, mert teoriájuk szerint nem is szabad a nem fegyveres állampolgárok között ellenségeskedésnek lenni. «Nur die Staaten als solche nicht aber die einzelnen Staatsangehörigen als feindlich im Rechts-Sinne zu betrachten seien». Ez a theoria azután a hágai codificatio csöndes termeiben egyik szakaszt a másik után termelte, melyeket gyönyörűséggel lehet leírni és olvasgatni is, de ezek legnagyobb részét a háborúban — a hol egymás leverése a cél — a háborúról ma alkotott fogalmak szerint a hadi cél kockáztatása vagy teljes megghiusítása nélkül megtartani nem lehet. Az angol-amerikai nemzetközi jogi doctrina nem hódolt be a háború continentalis tudományos fogalmi meghatározásainak. Ha az egyezményeket, melyek a continentalis felfogásnak hódoltak, a két angol-szász nagy nép képviselte alá írta is, de doctrinájuk azt az alaptételüket, hogy a háború reális élete nemcsak az államokat, hanem azok polgárait is ellenségeknek tekinti, változatlanul hirdette. Azt a gondolatot, hogy a háborúban az egymással szemben álló felek egymás minden erőforrása ellen, a népeknek nemcsak fegyveres, hanem összes gazdasági és forgalmi ereje ellen küzdenek, sohasem ejtették el.

Az állam nem más, mint a szervezett társadalom. A népek, a nemzetek állanak egymással háborúban — nemcsak az államok. A népek, a nemzetek akarnak egymáson győzedelmeskedni. Így hangzik az angol-amerikai felfogás a háború reális életéről. Ezért mondta Hindenburg is egy alkalommal és ezzel mintegy igazolni akarta az angol-amerikai doctrinának a háború természetéről a continentálisnál realisabb beállítást:

«Der englische Kriegsbegriff hatte eben die besseren Nerven ... die Selbstbehauptung des eigenen Volkes und seiner Glieder im Kriege «suprema lex» sein müsse.»

Mindnyájan érezhettük is e nagy katastróphális időben nap-nap után, hogy az ellenséget a hadviselő felek, még pedig kivétel nélkül mindegyik oldalon, nemcsak a csatatéren keresték, de keresték az ellenséges államnak a csatatérről legtávolabbra eső belsejében élő békés polgárai között is. Keresték a legrettenetesebb emberirtó eszközökkel. Keresték

a munitió- és élelem-raktárakat, a gyárakat, a vasuti gőczpontokat, megakadályozták az élelmiszerek szállítását, stb. Bizony napról-napra éreztük, hogy a háborút viselő állam nem más, mint maga a szervezett társadalom, hogy bizony nemcsak a felfegyverzett nép, hanem az egész fegyvertelen nemzet, az összes népesség ellen is folyik az élet-halál harc és ennek minden keserűsége.

Miért mondom én ezt most el?

Azért Uraim. mert a logika kérlelhetetlen dialektikájával egyszerű szavakban akartam szemlélhetővé tenni, hogy a legnemesebb jogtételek gyönyörű lombozatot ígérő fája is, ha azt természetének meg nem felelő talajba ültetik át, gyökeret nem verhet és az első viharra porba hull. A háborút, mely a durva nyers erőszak küzdelme, nem lehet tilalomfákkal lovagias párviadallá alakítani. A háború rideg és kérlelhetlen. Ez a nagy világháború örökké koronatanuja marad annak, hogy a leghumanusabb jogszabályok mint köd oszlanak szét az élet-halálharc megfeszített küzdelmeiben, ha azok a jogszabályok elfelejtik, hogy tulajdonképen a népek élethalálharcza a jogi rendezés tárgya. Akkor sem volt borzasztóbb a háború, mikor nemzetközi jogszabályoknak híre-hamva sem volt. A mit emberi elme találékonysága a tengeralattjáróktól a tankokig, az emberi életet aláásó kiéheztetéstől, az emberi életet kioltó fojtó gázokig kigondolt, az mind kegyetlenül ontotta — a hadviselő felek mindegyike részéről, itt nincs kivétel — a halál, a bomlás, a vakság az örület rettenetes pusztításait.

Ebből az következik, hogy a huszadik század háborújának természete sem más, mint az ó- és középkor háborúja. A vad-ság szenvedélye a háborútól elválaszthatatlan. Ezért ne azzal kívánjuk az emberiség ügyét szolgálni, hogy a papiron minél nemesebb veretű és a háború természetével, céljával össze nem egyeztethető jogtételeket faragjunk és azután ezeknek a humanus jogszabályoknak nimbusa alatt könnyelműen háborúba keveredjünk, hanem ha már a háború az emberiség sorsának veseszületett átkául megmaradna is, a háború természetével összeegyeztethetlen jogszabályok alkotásától óvakodjunk. Különben pedig minden erőnket, törekvésünket arra irányít-

suk. hogy a nemzetközi viszályok jogi rendezése és az államok belső politikai, gazdasági és kulturai élete is úgy alakuljon, hogy megteremthessük azokat a szilárd feltételeket, melyek az emberiségnek a hosszantartó jogbékét biztosítják.

A tartós béke feltételeit már ismerjük. Azok már is köz tudattá emelkednek. A háború zajában egyenesen mint hadi czél bontakozik ki az új erkölcsi és jogi világrenden nyugvó tartós jogbéke. Minden nemzetben élénk visszhangot keltett a népek nagy ligájának eszménye. A hadviselő felek mindegyike megborzadt a háború rombolásaitól és a háború váltakozó esélyei között sem gyöngült meg a vágy a népek oly szövetsége után, mely békés eszközökkel lenne hivatva a nemzetek között támadt viszályokat elintézni. De ezzel együtt elválaszthatatlanul emelkedett ki az a gondolat is, hogy ezt a nagy, az emberiség történetében rendkívüli jelentőségű czélt csak az biztosíthatja, ha a nagy világhatalomokat lezáró békekötés valóban megértő és igazságos lesz.

Ha a győzők, élükön a két nagy angol-szász faj hatalmas államainak vezető államférfiai és egész publicistikájuk, csaknem folytonosan megújuló élénk nyilatkozataik szerint egyenesen az új erkölcsi világrendnek, a tartós jogbékének elérését e rettenetes világhatalomok hadi céljául hirdették és főszövegként a népek ligájának megteremtésében látták: akkor nem térhetnek ki azon föltételek teljesítése elől, melyek ezt a nemes hadi czélt lehetővé teszik. Ennek első és mindig első feltétele a népszövetség cohesiójának biztosítása. Ezzel pedig egyenesen ellenkező történnék, ha a legyőzöttek megalázva, létföltételeiktől megfosztva lennének kénytelenek helyüket a népek nagy családjában elfoglalni. Akkor ez a háború nem teljesítené azt a feladatot, melyet a francia földön termelt jelszó: «C'est la guerre contre la guerre» oly jellemzően fejezett ki, mert akkor ez «la guerre pour la guerre» volna, biztatás, egyenes felhívás új háborúra, mert akkor a háborút befejező békekötés csak azt bizonyítaná, hogy mégis csak a háború az, mely a győzteseket óriási előnyökhöz, imperialistikus hatalomhoz juttatja, a legyőzötteket pedig földig lealázza. Ily tanulság a nagy erkölcsi és anyagi kárt szenvedett legyőzöttet nem a

tartós békére, hanem kedvező conjuncturák között új háborúra ösztönözné.

Ezért a kik komolyan akarják a tartós jogbéke új világrendjét és ennek alapját, a népek szövetségét, már pedig ezt a mai győzők vezérállamainak államférfiai a hadi cél nimbusával övezték, azoknak lehetetlen más békekötés érdekében döntő hivatásukat teljesíteni, mint oly megértő, igazságos békekötésben, mely egyik legyőzöttet sem alázza a földig és különösen nem követi el azt a kegyetlenséget hogy a mi ezeréves, politikailag és földrajzilag egységes államunkat a történelmi fejlődés, a geopolitika, a nemzetközi jogi etika, a közművelődési dinamika törvényei ellenére az európai béke meg nem szűnő veszélyeztetésére, szétdarabolva, létfeltételeitől fossza meg.

Nem tehetjük fel, hogy midőn a világ nagy népei a magyar állam fönmaradásának európai érdekétől áthatva, az új erkölcsi világrend igazságszolgáltatását e sorsdöntő időkben gyakorolni fogják, döntésüket a tényállás tájékoztatlanságára, célzatos, imperialistikus, egyoldalú történelmi és ethnographikus informatiókra alapítsák.

Egy ezer éves történelmi birtok-állományról van szó, melynek 282,870 négyzetkilométer területéből a csehek, románok és szerbek mohó aspiratióinak teljesítésével Magyarország területe csak 83,000 négyzetkilométerre zsugorodnék és ez több mint négy millió magyart szakítana ki a magyar népességből. Kiszakítana, midőn Magyarország lakosainak talán $\frac{3}{4}$ része a magyar állam területi integritása mellett van.

Azt a terjesztett hírt, melyet itt a fegyverszüneti szerződés legfőbb pontjának határozott sérelmeivel magyarországi területeket elfoglaló szomszéd népek vezérei hirdetnek, hogy a terület kérdésében meghallgatásunk nélkül már is döntöttek, el nem hihetjük. Lehetetlen, hogy ezer éves állami jogfolytonosság birtokállományának eldöntése előtt a világ vezető népei az «audiatur et altera pars» legelemibb követelményeit lábbal tapossák.

Lehetetlen, hogy az a congressus, mely az államok között a viszályokat jövőre az ökoljog brutalitása helyett pártatlan bíróság előtt akarja elintézni: ezt a nagy világfordulatot azzal akarná a világtörténelembe bevezetni, hogy a tényállás

elfogulatlan, tárgyilagos megállapítása nélkül döntsön romba egy szellemi és gazdasági művelődésben előrehaladott, ezer éves politikai és gazdasági egységben mindig a szabadságért harczoló, mindig a nyugati culturáért dolgozó államot.

Mi, a hivatásunk szerint az igazságszolgáltatás levegőjében élő és a jog eszményében hitüket nem vesztett férfiak, nem hihetjük, hogy a világ nagy népei, míg a perdöntő ítélet előzményei, a bizonyítási anyag, teljesen nem rendeztetnek, perdöntő ítéletet mondanának.

Ne veszítsük el reményünket. Mi bízunk ügyünk igazságában. De bizunk történelmi hivatásunk öntudatában is. Történelmünk látott már rettenetes katastróphákat, rettenetes területi feldarabolásokat is. Geniusunk keresztül fog vezetni a huszadik század e nagy katastrópháján is. Csak elernyedni, csak lemondani és elcsüggedni nem szabad. És nem is fogunk. A legválságosabb időben mondta a haza bölcse: «Istenemre mondom, érzem, hogy csüggedést nem ismertem soha.» Mi pedig követni fogjuk példáját és történelmi, ethikai, kulturai, gazdasági, geopolitikai igazságunk és a jog eszményének legyőzhetetlen erejébe vetett hittel dolgozzunk tovább, ernyedetlen kitartással, hazánk jövője érdekében.

B. WCLASSICS GYULA.

MAGYARORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK FEJLŐDÉSE A TÖRÖK URALOM MEGSZÜNTE ÓTA.

A török uralmat Magyarországon teljesen csak az 1718. évi passzareváczi (passzaroviczi) béke szüntette meg, a mely az addig még török uralom alatt volt Tisza-Maros-Duna szögletet is visszajuttatta a magyar király joghatósága alá. A több mint másfél száz évig tartott török uralom alatt az ország népessége rendkívül megfogyatkozott; a nemzetet ugyanis nemcsak a törökkel folytatott úgyszólván folytonos harcok gyengítették, de fogyasztották a nemzet eszményeit megérteni nem tudó uralkodóházzal való meg-megújuló küzdelmei vallásszabadságáért és nemzeti létéért. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy az 1720-ban adózási czélkra elrendelt népszámlálás a mai Magyarország területén (Horvát-Szlavonországok nélkül) csupán két es félmillió embert (2,582.000) talált. Ez a rendkívül csekély népesség is nagyon különbözőkép oszlott meg az ország egyes részei között. A Dunántúl és az Alföld, a mely legöbbet szenvedett a török uralom alatt, a mai fogalmak szerint úgyszólván néptelen volt s e népesség nagyobb része a Felvidéken és Erdélyben lakott. Csak néhány példát emlíünk fel a népesség akkori megoszlásának megvilágítására. Fejér vármegyének Székesfehérvár várossal együtt 1720-ban mindössze 20.702 lakosa volt, Tolnának pedig csak 13.552. A mai nagy, népes Bács-Bodrog vármegyében a törvényhatósági jogú városokat is beszámítva, csupán 30.868 ember lakott, a mai Békés, Csanád és Csongrád vármegyék egész területén pedig csak 20.179. De még ezeknél a vármegyéknél is jobban ki volt pusztulva a népesség a Tisza-Maros-Duna szögén fekvő három vármegyében, a melyeknek akkori lakosságát a megmaradt falvak és házak száma alapján nem lehet többre becsülni 30.000-nél (ma ez utóbbi területen több mint másfél millió ember lakik). Ezzel

szemben a Felvidéken az akkori viszonyokhoz képest elég sűrű volt a népesség; így pl. Nyitrában 125.833 ember lakott, Hontban pedig 63.278, a mi négyszögkilométerenkint 22·8, illetőleg 24·0 népsűrűségnek felel meg, e megyék népsűrűsége tehát kétszáz évvel ezelőtt nem sokkal volt kisebb, mint ma Bsztercze-Naszódé (29·5), vagy Csikmegyéé (28·8).

1720 után, mikor a török uralom végleg megszűnt s mikor a belső harcok is elültek, indul meg nagymértékben az elpusztult területek újra való benépesítése. Megkezdődik részint hivatalos támogatással, részint a nép természetes ösztönének kifolyásakép a török elől a Felvidékre és Erdélybe szorult népesség leözönlése a Dunántulra és az Alföldre. E mellett meg indul a kormány részéről egy megszabású telepítési mozgalom, a mely a XVIII. század folyamán a telepek egész sorát hozta létre túlnyomóan az Alföld déli részein, Bács-Bodrog vármegyében és az ú. n. temesi bánságban. A telepítést azonban akkor Bécsből intézték, kimondottan azzal a czélzattal, hogy a számbelileg megfogyott magyarságot az idegen népek egész seregének betelepítésével még jobban meggyengítsék és kisebbségbe juttassák s így Magyarországot a dynastiának jobban biztosíthassák. Legmegbízhatóbb elemnek a bécsi kormány a németeket tartván, ezeknek számát igyekezett leginkább szaporítani, e mellett azonban nagyban előmozdította a török nyomás elől felszoruló szerbeknek és horvátoknak letelepedését, kiket mindenféle kedvezéssel igyekezett beédesgetni. A románok telepítését bár közvetlenül nem segítette elő, de nem is akadályozta. Tudvalevő, hogy a XVIII. század folyamán s még a XIX. század elején is az akkor még szintén török uralom alatt lévő Oláhországból és Moldvából a fanarióták elviselhetetlen zsarnoksága elől tömegesen vándorolt be a nép Erdélybe és onnan Magyarországra s ez magyarázza meg a románságnak ez időben való szinte hihetetlen arányú megszáporodását. A románság beözönlése olyan méreteket öltött, hogy a bécsi kormány II. József idejében már meggátolni igyekezett azt, a mennyiben Temesvártól nyugatra nem engedte meg letelepedésüket, mert féltette az újonnan alapított német telepeket. A németeken kívül nyugatról francziákat, olaszokat, sőt kis számmal spanyclokat is telepítettek, többnyire németek közé

úgy hogy ezek rövid idő alatt felszívódtak a németiségbe és ma már nyomuk sincs. A XVIII. században települtek be a délvidéki katolikus bolgárok is, előbb az akkor (1737-ig) osztrák kormányzás alatt lévő Kis-Oláhországban, majd mikor e terület újra török uralom alá jutott, a Temesközbe.

Az Alföld többi részeit, mint már említettük, a felsőbb vidékekre felszorult magyarság kezdte újra benépesíteni, de nagy számmal jöttek le a felvidéki tótok és ruthének is. Ekkor keletkeznek a dunántúli és alföldi tót nyelvszigetek, a melyeknek jó része azonban az idők folyamán teljesen magyar környezetbe jutván — magyarrá vált. A ruthének az Alföld északkeleti részeire bocsátottak be rajokat, (Szabolcs, Hajdu, Szatmár vármegyékbe) a melyek azonban legnagyobb részt szintén felszívódtak a magyarságba s manap már csak a görög-katolikus vallás jelzi egykori ruthén voltukat. Adataink vannak arra is, hogy az így megritkult felvidéki szlávság sorait viszont Csehországból, Morvaországból és Lengyelországból jövő bevándorlók pótolták, másképp meg sem lehetne érteni azt a jelenséget, hogy a tótság és ruthénség az Alföldre való nagymértékű levándorlás ellenére eredeti nyelvterületén is nagyon megszaporodott.

Magyarország területére e szerint a XVIII. század folyamán olyan bevándorlás volt, akár manapság Amerikéba. A bevándorlás méreteiről fogalmat adhat az, hogy Magyarország mai 1,900.000 főnyi németiségéből kerekén 1,000.000-nak az ősei a XVIII. század óta vándoroltak be, sőt ha e számhoz a 200.000 főnyi német anyanyelvű zsidóságot is hozzászámítjuk, az 1,200.000-re emelkedik; ennyi német polgárunk tehát még két századra sem tudja visszavezetni itt lakását (1720-ban csak 11.000 zsidó volt) s csupán 700.000 régebbi lakos. Fényes Elek szerint 1765-1785 közt csak a kamarai jószágokra 17.000 német családot telepítettek, a mi körülbelül 85.000 léleknek felel meg e 23 év alatt. A románység nagyarányú bevándorlását eléggé bizonyítja az, hogy Erdély román lakossága hiteles feljegyzések szerint 1700-ban 250.000 volt, 1794-ben pedig már 800.000 s e mellett, mint egykorú oklevelekből tudjuk, Erdélyből a Királyhágón inneni részekre folytonosan tartott a románok átözlése, úgy hogy itt számuk még rohamosabban növekedett. Elég legyen erre vonatkozólag csak azt az egy adatot

felhozni, hogy a Tisza-Maros szögének (5 vármegye) lakossága 1720-ban csak 45.000 volt, 1787-ben pedig már 774.000 s e területen a relativ többség a románoké. A szerbekről ismeretes, hogy már a XVII. század végén nagy tömegben kerestek menedéket Magyarországon (Csernovics pátriárka vezetése alatt 70—80.000 jött be) s a XVIII. században beözönlésük oly nagy, hogy Schwicker szerint ennek következtében Ó-Szerbiának majdnem egész területe néptelenné lett s csak később kapott albán lakosságot. Schwicker maga az akkor és később beköltözöttek számát 400.000-re becsüli, ezeknek jó része azonban nem a tulajdonképeni Magyarországon, hanem a horvát-szlavonországi területen telepedett le. Ugyancsak a XVIII. században költöztek be Boszniából és Hercegovinából a szabadkai, bácskai és baranyai bunyevácok és sokácok, továbbá a nyugati határon a németek és magyarok közé letelepedett horvátok. A kiknek összes száma jelenleg körülbelül 150.000-re rúg, beköltözésükkor sem lehetett tehát teljesen jelentéktelen.

Arra nézve, hogy a tótok és ruthének milyen tömegekben vándoroltak le ebben az időben az Alföldre, számszerű adataink nincsenek, a levándorlás nagy méreteit azonban sejtenünk lehet abból, hogy a Dunántúl, az alföldi megyékben és általában a tót nyelvterületen kívül manap 320.000 tót anyanyelvű egyén él, a kiknek elődei mind a XVIII. század óta hagyták ott eredeti letelepedési területüket. A levándorlás még nagyobb lehetett, mint a mennyit ez a szám sejtetnünk enged, mert köztudomású, hogy az Alföldre levándorolt tótok jórésze magyar környezetbe szétszóródva, beolvadt a magyarság nagy tömegébe. Legyen elég csak Kiskőrös és Nyíregyháza példájára hivatkoznunk, a két legnagyobb megmagyarosodott tót községre. A ruthének levándorlásáról fogalmat adhat az, hogy az Alföld északkeleti szögletében 160—180.000 olyan görög-katholikus magyar él, a ki a görög-katholikus vallású ruthénnel nincs közvetlen érintkezésben, de a kiknek legnagyobb része minden kétséget kizárólag valamikor ruthén volt. Ezek az északkeleti felvidék hegyei közül az Alföldre lebocsátkozott ruthének maradványai. Minthogy az Alföldre leköltözött tótok és ruthének helyét a szomszédos országokból bevándorló szláv rokonaik betöltötték, kerekszámban legalább 300.000-re lehet becsülni azoknak a

tótoknak és 150.000-re azoknak a ruthéneknek a számát, kiknek ősei már a XVIII. század óta költöztek be Magyarországra.

A többi apróbb nemzetiség közül teljesen új bevándorlók a délvidéki bolgárok, azután az ország minden részében található cseh-morvák; a lengyelek közül csak az Árva vármegyében lakók régebben települtek s a cigányoknak is minden valószínűség szerint nagyobb része csak az utolsó két évszázadban vándorolt be. Egyedül a vend nemzetiség az, a melynek túlnyomó nagy többsége már a török uralom idejében a mostani területén lakott.

Az elmondottak alapján a következő számszerű képet állíthatjuk össze Magyarország mai nemzetiségeiről:

Nemzetiség	Összes szám 1910-ben	a XVIII. század óta vándorolt be szám szerint	%	régebbi lakos szám szerint	%
Német	1.901.000	1.200.000	63·1	701.000	36·9
Tót	1.946.000	300.000	15·4	1.646.000	84·6
Román	2.948.000	1.500.000	50·9	1.448.000	49·1
Ruthén	464.000	150.000	32·3	314.000	67·7
Horvát	182.000	80.000	44·0	102.000	56·0
Szerb	461.000	400.000	86·8	61.000	13·2
Bunyevác, sokác	88.000	88.000	100·0	—	—
Vend	75.000	3.000	4·0	72.000	96·0
Bolgár	23.000	23.000	100·0	—	—
Cseh-morva	31.000	31.000	100·0	—	—
Lengyel	38.000	20.000	52·6	18.000	47·4
Czigány	109.000	60.000	55·0	49.000	45·0
Egyéb	1	10.000	100·0	49.000	—
Összesen :	8.277.000	3.865.000	46·7	4.412.000	53·3

Nem magyar nemzetiségeinknek e szerint közel fele a török kiűzése után beköltözöttektől származik s hcgy a másik felének legnagyobb része sem régebbi lakos a magyarságnál, azt a török korszak alatti és előtti bevándorlások krónikája eléggé igazolja.

Míg az 1720-iki népösszeírás nem terjedt ki az összes, hanem csak az adózó népességre s a mellett nem is egyénenkint, hanem háztartásonként történt, úgy hcgy az összeírásból a népesség számát csak a kihagyottak becslésszerű megállapításával és a háztartások számának egy bizonyos kulcs szerint való szorzata útján, tehát csak combinatív úton lehet megkapni, addig II. József alatt az 1785–87. években a mai értelemben

vett rendszeres népszámlálás tartatott, a melynek eredményei, elkerülhetetlen kisebb tévedéseket és kihagyásokat nem tekintve, már teljesen hiteleseknek mondhatók.

Az 1787. évi népszámlálás Magyarországon már kereken 8,000.000 lelket talált (8,003.000), 67 év alatt tehát a népesség nem kevesebb, mint 5,400.000-rel, vagyis 210%-kal növekedett. Tudjuk, hogy normális körülmények között ilyen nagyarányú szaporodás alig képzelhető, mert az 67 éven át évenként átlag majdnem 2%-os népnövekvést tételez fel. Ilyen hosszú időszak alatt, a mely még hozzá többszöri és hosszadalmas háborúk (török és osztrák örökösödési háború) korszaka volt, a természetes szaporodás nem lehetett végig ilyen következetesen nagyarányú. Ezt a nagy népnövekvést tehát csak az az óriási mértékű bevándorlás magyarázhatja meg, melynek egyik korszakát, a rendszeres és tömeges állami telepítéseket, épen a népszámlálás éve, az 1787. év zárta le.

Legjobban természetesen azoknak a vármegyéknek népessége növekedett, a melyek leginkább ki voltak pusztulva és a hová a bevándorlás és a Felvidékről való leözönlés a legnagyobb mértékben folyt. Így pl. a Temesköz népessége a 67 év alatt 30.000-ről 565.000-re, Békés-Csanád-Csongrád vármegyéé 20.000-ről 167.000-re, Bács-Bodrog vármegyéé 31.000-ről 227.000-re szaporodott. Ellenben az ország nyugati és északnyugati részein fekvő vármegyék népessége meg sem kétszereződött, vagy legalább is az átlagosnál jóval kisebb szaporodást ért el. Erdély népességének szaporodása is csak 73% volt ez idő alatt.

1787-től 1850-ig ismét nem volt rendszeres népszámlálás Magyarországon. 1805-ben a nem nemes népesség összeírását rendelték el s ezt az összeírást évenként meg kellett volna ismételni, a későbbi összeírások azonban nagyon rendszertelenül és többnyire hiányosan történtek s maga az 1805. évi összeírás sem használható fel közvetlenül, mert nem foglalja magában az összes népességet, a nemesek számát csak becsléssel lehet az eredményekbe beállítani. Annyit mégis meg lehet állapítani az összeírás alapján, hogy 1787. után Magyarország népessége már nem növekedett olyan nagy mértékben, mint azelőtt, mert a bevándorlás ez időben már tetemesen csökkent.

A szabadságharcz leverése után az osztrák kormány tartott népszámlálást Magyarországon 1850-ben, melynek eredménye szerint az ország népessége 11,554.000-re rúgott, tehát 1787. év óta újabb 63 év alatt, a szaporodás már csak 3,551.000-et, vagyis 44·4%-ot tett. E népnövekvés meglehetősen kevés, különösen a XVIII. század rendkívül nagy szaporodásához képest. Minthogy népmozgalmi statisztikánk nincsen arról az időről, nem tudjuk megállapítani, hogy a kedvezőtlen népmozgalmi viszonyok okozták-e ezt a felűnő változást, vagy kivándorlás fogyasztotta meg a népességet. Tudjuk, hogy ebben az időszakban volt az utolsó török háború, majd a francia háború, legutóljára pedig a magyar szabadságharcz, mely bizonyára szintén nagy emberáldozattal járt. A XVIII. század végén pestisjárvány, majd himlőjárvány pusztított, a melyről több számszerű adatot is találunk Schwandtner statisztikájában. Még nagyobb volt a kolera pusztítása a XIX. század harminczas éveiben. Mindezekon kívül nagyon valószínű, hogy a XIX. század elejétől kezdve a török uralom alatt már nemzeti életet élni kezdő s később egyenkint felszabaduló Balkán-államokba lassankint visszavándorlás indul meg Magyarországon lakó fajrokonai részéről. Oláhországban 1820-ban szűnt meg a fanarióták uralma, ekkor a vándorlási folyamat is, mely addig onnan irányult Erdélybe és Magyarországra, egyszerre holtpontra jutott s később az ottani viszonyok javulásával valószínűleg meg is fordult. Ugyanez a jelenség mutatkozik Szerbiával szemben is. Hogy a délvidéki szerbek és románok, kik majdnem mind görögkeletiek, a múlt század eleje óta alig szaporodtak, azt bizonyára a vándorlási iránynak e megfordulásával lehet megmagyarázni.

Az abszolút korszak alatt tartott másik népszámlálást, a mely különben is elég közel esett az 1850. évihez (1857-ben tartatott), figyelmen kívül hagyva, a következő népszámlálásokat már az alkotmánytát visszaszerezett Magyarország kormánya hajtotta végre. Ezek szerint az ország polgári népessége (Fiume nélkül) :

1869-ben	13,561.000
1880-ban	13,729.000
1890-ben	15,133.000
1900-ban	16,684.000
1910-ben	18,094.000

lélekre rúgott. Ezekben az időszakokban a népnövekvés már normális volt, kivéve az 1869—1880. közé eső időszakot, a mikor a kolera pusztítása szorította le rendkívül alacsonyra a szaporodási számot.

Szükséges volt a népesség általános alakulását így nyomon követni, hogy megérthessük Magyarország népességének nemzetiségi megoszlását az egyes időszakokban. A népesség anyanyelvéről ugyancsak 1850. óta vannak népszámláláson alapuló adataink, de a régebbi népszerűírások és népszámlálások adataiból is meg lehet hozzávetőleg állapítani — részint egykorú feljegyzések, részint a felekezeti megoszlás és a vármegyék népességének száma alapján — az egyes nemzetiségek számát. Az 1720-ik évi összeírásból Acsády Ignác a felsorolt nevek alapján számította ki az egyes nemzetiségek számát s szerinte ekkor így oszlott meg Magyarország népessége :

magyar	1,160.000	44.9
német	338.000	13.1
tót-ruthén	455.000	17.6
szerb-horvát	124.000 ¹⁾	4.8
román	505.000 ¹⁾	19.6
Összesen :	2,582.000	100.0

Mint hogy abban az időben a név és nemzetiség sokkal jobban fedte egymást, mint jelenleg, a nemzetiségeknek a név alapján megállapított számát bizvást elfogadhatjuk, annál is inkább, mert a kimaradtak száma és a nem adózó népesség is egykorú vagy közel egykorú feljegyzések alapján a legnagyobb gondossággal állapítottatott meg.

Ennyire juttatta tehát Magyarországot, mely Hunyadi Matyás király korában legalább is 75—80%-ban magyar volt.

¹ Acsády a Temesköz 30.000 főnyi népességét nem számítja be a lélekszámba: azt hisszük, nem járunk messze a valóságtól, ha e számnak felét vesszük szerbnek, a felét románnak s ennyivel szaporítjuk a szerbek és románok Acsády által kimutatott számát.

a másfélszáz éves török uralom. Az államot alapító magyarság még a szorosabb értelemben vett Magyarországon (a három későbbi szlavyon vármegyét sem számítva ide, a melyek azonban akkor még közvetlenül az anyaországhoz tartoztak) is kisebbségbe jutott a nemzetiségekkel szemben, mert a török épen a legmagyarabb vidékeket pusztította el, a nemzetiségek pedig többnyire békésen szaporodhattak és folytonos bevándorlás útján is növekedtek. Tudjuk, hogy a török uralom utolsó éveire esik a ruthének és a horvát-szerbek legnagyobb részének bevándorlása s a románok beözönlése is a XVII. század végétől kezdve öltött nagyobb méreteket. Erdélyben 1700-ban maguk a román papok még csak 200 - 250.000-re becsülik a románok számát, 1730-ban pedig már 80.000 román jobbágy családot találnak Erdélyben, a mi 400.000 embernek felel meg.

Az 1787. évi népszámlálás egyáltalán nem kérdezte a nemzetiséget és az összeírtak nevei sem maradtak ránk. Hozzávetőleg meg lehet azonban állapítani a magyarság számát oly módon, hogy a Fényes Elek által az 1830-as években az egyházi schematismusok alapján vármegyénként kiderített arányszámokat némi correctióval alkalmazzuk az 1787-iki vármegyei lélekszámokra. E számítás alapján a magyarság számát 1787-ben 3,122.000-ben állapíthatjuk meg, a mi az akkori összes népesség (8,003.000) 39%-ának felel meg. Hogy e szám nem állhat messze a valóságtól, bizonyítja az, hogy maga Schwartner is 1805-ben csak 3 millióra merte becsülni a magyarság számát, Bisinger pedig (General Statistik) ugyanabban az időben 3,340.000-re tette.

Habár, a mint látjuk, a magyarság rendkívül nagy fejlődést mutat e 67 év alatt, az idegen ajkúak óriási mértékű beözönlése folytán arányszáma 45.1%-ról 39.0%-ra esett vissza. A magyarságnak a török uralom alatt meggyöngült aránya tehát a török kiűzése utáni első időszakban még jobban visszafejlődött. Ez adja magyarázatát az elnemzetietlenedés ama számos jelenségének, a melylyel ebben a korszakban találkozunk.

II. József császár németesítő rendeletei azonban a félig már elalélt nemzetet felrázták lethargiájából és erős ellenállásra bírták. Innen kezdődik a magyarság küzdelme nyelvéért, a melyet eddig a holt latin nyelv nyomott el, ezentúl pedig a

némekkel akartak helyettesíteni. A küzdelemnek az az eredménye lett, hogy a magyar nyelv fokozatosan túlsúlyra jutott először az országgyűlésen és a hivatalos életben s lassankint a társadalmi érintkezésben is. Akkor a nem magyar nemzeti-ségek ez ellen nem emeltek óvást, csupán a horvátországi követek ragaszkodtak a latin nyelvhez. De történeti tény viszont, hogy a zágrábi egyházmegyében néhány évig magyarul vezették az anyakönyveket, másrészt pedig a magyar nyelv még az erdélyi román egyházi életben is otthonos volt.

A magyar nyelv ebben az időben nemcsak a felsőbb körökben és a műveltebb rétegekben hódított, hanem számtalan példánk van arra, hogy az Alföldön a nem magyar nyelvű parasztság is erősen magyarosodott. Fényes, Czoernig és Ficker (ez utóbbi kettő osztrák) statisztikai munkái sok helyen említik a magyarosodási folyamatot.

Ez a folyamat idézte elő, hogy az 1850. évi népszámlálás, a mely pedig igyekezett a magyarság számát leszczítani, (pl. a zsidók legnagyobb részét külön nemzetiségnek vette) a 11,554.000 főnyi lakosságból 4,812.000 magyart talált, vagyis a népesség 41·6%-át. A magyarság aránya tehát 1787. óta több mint 2·6%-kal javult, annak ellenére, hogy az idegenek betelepülése még ebben a korszakban is tartott és hogy közvetlenül a népszámlálás előtt zajlott le a magyar szabadságharcz, a mely túlnyomóan a magyarság scrait ritkította meg.

Sem az 1857. sem az 1869. évi népszámlálás nem kutatta a nemzetiséget, az utóbbi népszámlálás alapján azonban Keleti Károly a tanköteles gyermekek anyanyelvi megoszlásának figyelembe vételével kiszámította a nemzetiségek számát, a minek eredménye szerint az 1869. évi 13,561.000 főnyi népességből 6,170.000, vagyis 45·5% lett volna magyar. 1880. óta népszámlálásaink rendszeresen kérdezik az anyanyelvet s az eredmény ez, hogy a magyarság aránya fokozatosan emelkedik s az utolsó 1910. évi népszámlálás szerint már 54·5%-ot ért el az ország népességében. Összefoglalva az elmondottakat, 1720-tól napjainkig a következő képet kapjuk a magyarság és a nem magyar anyanyelvűek számának fejlődéséről:

Év	Polgári népesség	magyar szám szerint	%	nem magyar szám szerint	%
1720	2.582.000	1.160.000	44·9	1.422.000	55·1
1787	8.003.000	3.122.000	39·0	4.881.000	61·0
1850	11.554.000	4.812.000	41·6	6.742.000	58·4
1869	13.561.000	6.170.000	45·5	7.391.000	54·5
1880	13.729.000	6.404.000	46·6	7.325.000	53·4
1890	15.133.000	7.357.000	48·6	7.776.000	51·1
1900	16.684.000	8.586.000	51·5	8.098.000	48·5
1910	18.094.000	9.869.000	54·5	8.225.000	45·5

Fentebb már részletesebben indokoltuk, hogy az első időszakban a magyarság miért vesztett oly nagy tért annak ellenére, hogy maga a magyarság is igen erőteljesen megnövekedett. A rendkívül nagyarányú bevándorlással a magyarság fejlődése nem tudott lépést tartani, habár valószínű, hogy az a természetes beolvadási folyamat, a mely később az arányszámok alakulásában is mutatkozik, már ebben az időszakban is éreztette befolyását. Az alábbiakból éppen az fog kitűnni, hogy a magyarság arányának az a következetes növekvése, a mely 1787. óta mutatkozik, nem mesterkélte, erőszakos magyarosításnak az eredménye, hanem természetes, magától értetődő folyamat, mely az ország földrajzi és gazdasági egységeiből, a magyarság koncentrikus elhelyezkedéséből, a belső vándorlások irányából, a kivándorlások alakulásából és végül a magyarságnak nagyobb természetes szaporodásából önként következik.

Hogy a magyarság természetes szaporodása abszolút számban és aránylag is nagyobb, mint a nem magyar ajkúaké együttvéve, azt, mióta népmozgalmi adataink nemzetiségenként megvannak, évről-évre constatálhatjuk. Az állami anyakönyvek életbelépítése óta így alakult a helyzet:

Év	Természetes szaporodás	a magyarokra esett szám szerint	%	nem magyarokra esett szám szerint	%
1896	192.008	103.812	54·1	88.196	45·9
1897	197.952	115.057	58·1	82.895	41·9
1898	157.519	99.595	63·2	57.924	36·8
1899	195.821	104.447	53·3	91.374	46·7
1900	205.932	114.36	55·5	91.564	44·5
átl. 1896—1900	189.846	107.461	56·6	82.385	43·4
1901	211.418	119.503	56·5	91.915	43·5
1902	197.649	111.336	56·3	86.313	43·7
1903	178.965	101.679	56·8	77.286	43·2
1904	210.747	114.574	54·4	96.173	45·6
1905	134.552	71.570	53·2	62.982	46·8
átl. 1901—1905	186.666	103.733	55·6	82.933	44·4

Év	Természetes szaporodás	a magyarokra esett szám szerint		nem magyarokra esett szám szerint	
			%		%
1906	195.587	109.286	55.9	86.301	44.1
1907	187.081	107.784	57.6	79.297	42.4
1908	208.930	123.466	59.2	85.464	40.8
1909	210.688	119.622	56.8	91.066	43.2
1910	217.990	130.247	59.7	87.743	40.3
átl. 1906 -- 1910	204.055	118.081	57.9	85.974	42.1
1911	183.076	111.046	60.6	72.030	39.4
1912	239.969	138.292	57.6	101.677	42.4
1913	207.638	123.447	59.4	84.191	40.6
1914	208.941	126.030	60.3	82.911	39.7
átl. 1911 -- 1914	209.906	124.704	59.4	85.202	40.6

A természetes szaporodásból tehát minden évben több esett a magyarságra, mint a magyarság népszámlálási aránya, a mely 1900-ban 51.4%, 1910-ben 54.5% volt. Az ötéves átlagok körülbelül 4%-kal haladják meg a népszámlálási arányt, s míg a magyarság szaporodási száma absolute is növekszik, a nem magyaroké stagnál.

Régebbi adataink nincsenek a népmozgalomról nemzeti-ségenként, de néhány évtizedre visszamenőleg igazolni lehetne a magyarság nagyobb szaporodási képességét a magyar többségű vármegyék és országrészek nagyobb növekvési arányai-val. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a magyarságnak ez a nagyobb természetes szaporodási képessége a még régebbi időkben is meg volt, annál is inkább, mert a magyar népnek azelőtt sokkal kisebb része lakott városokban, már pedig a városokba tódulás propagatív erőre nagyon apasztólag hat.

Magával a természetes szaporodással azonban még nem lehet megmagyarázni a magyarságnak a nemzetiségekkel szemben való nagy térfoglalását. Sokkal nagyobb része van ebben a belső vándorlások irányának. Már fentebb részletesen ismertettük, hogy a török kiűzése utáni időkben milyen nagy arányokban indult meg a Felvidékről és Erdélyből a Dunántúl és Alföld irányában a népesség átáramlása. Ezt az áramlást nemcsak az indította meg, hogy az Alföld és a Dunántúl néptelen volt, a hegyes vidékek pedig aránylag népeseek, hanem az, hogy a Dunántúl és az Alföld éghajlatánál, földjének termékenységénél fogva sokkal sűrűbb népesség eltartására alkalmas, mint a hegyes vidékek s így ez utóbbinak népfölöslege folyton szivárog a gazdaságilag kedvezőbb viszonyok közt lévő vidékek

felé. Megvolt ez a dél felé való vándorlás kétségtelenül a török uralom előtt is s a török foglalás ezt az áramlást csak megakasztotta, de meg nem szüntette, úgy hogy az folytatódott még akkor is, mikor a török által a Felvidékre felszorított népesség már újra visszafoglalta régi lakhelyeit. Ez az áramlás még most is tart s még a legutolsó népszámlálás adataival is igen szépen lehet igazolni ennek napjainkban is tartó érvényesülését. A népszámlálás ugyanis a népességet születési helye szerint is kimutatja s ha az egyes vármegyéknek egymással való népességét a születési helyre vonatkozó adatok alapján vizsgáljuk, constatálhatjuk, hogy majdnem minden vármegye több lakost kap északi szomszédjától, mint a mennyit ő ad északi szomszédjának, a legtöbb vármegyének népcseréje tehát észak felé passiv, délfelé pedig activ. A sok példából csak egyet ragadunk ki ennek a folyamatnak szemléltetésére (a vármegyék az észak-déli irányban való fekvés sorrendjében vannak felsorolva, a melléjük írt szám jelzi, hogy a délebbre fekvő vármegye hány lakossal többet kapott északi szomszédjától, mint megfordítva):

Árva	Esztergom
1.174	98
Liptó	Fejér
155	537
Zólyom	Tolna
1.178	3.155
Hont	Baranya
686	

Minthogy a Dunántúl és az Alföld lakossága túlnyomóan magyar s az inkább nemzetiségek által lakott hegyes vidékekről pedig a vándorlás nem nagy tömegekben és egy-egy helyre összpontosítva, hanem egyenkint vagy családonként és községek ezreire szétszóródva történik, természetes, hogy a magyar többségbe az így szórványosan, de folytonosan érkező nem magyar elemek rövid idő alatt beolvadnak. Ez tehát természetes folyamat, a melyhez nem kell semmiféle mesterkedés, vagy erőszakos magyarosítás, ezt tulajdonképen még megakadályozni sem lehet. Ugyanaz a folyamat ez, a melynek külföldön is számos példáját láthatjuk, leginkább Észak-Amerikában.

a hol a bevándorló idegen elemek mindenütt angol többségbe kerülve, második nemzedékben már angolokká válnak.

Hozzájárul ehhez, hogy ebben a dél felé való áramlatban maga a magyarság is részt vesz és tekintélyes rajokat bocsát az Alföld déli vidékeire, a melyek a török uralom előtt majdnem kizárólag magyar lakosságúak voltak. Minthogy ezek a vidékek a XVIII. század telepítései folytán rendkívül tarka népességűek, a hol egy nemzetiség sem lakik nagyobb területen kizárólagosan, hanem úgyszólván községenként más és más a nemzetiség,¹ sőt a nemzetiségek a legtöbb községben vegyesen laknak, a leszivárgó magyarság megtartja nyelvét, s e mellett részint nagyobb szaporaságánál, részint pedig a folytonos odavándorlás segítségével erősen terjeszkedik is.

Hogy ezt a vándorlási folyamatot, a mely általánosságban a nemzetiségi vidékekről a magyar nyelvterületre irányul, még jobban szemléltessük, Ajtay József munkája (*A magyarság fejlődése az utolsó kétszáz év alatt.*) után közöljük, hogy a népesség száma 1720. óta hogyan alakult az egyik és hogyan a másik nyelvterületen. Minthogy a magyar nyelvterületet nem lehet szorosan elhatárolni, részint, mert a nyelvhatárok egybefonódnak, részint, mert az adatok régebbi időkből csak vármegyénként vannak meg, csak teljes vármegyékkel operálhatunk, magyar nyelvterületnek vesszük azokat a vármegyéket, a melyekben a magyarság jelenleg többségben van, továbbá azokat is, a melyekben a török uralom előtti századokban is kétségtelenül többségben volt. Nemzetiségi területnek tehát e szerint csak a következő vármegyéket számítjuk: Nyitra, Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom, Szepes, Sáros, azután Máramaros, Besztercze-Naszód, Szolnok-Doboka, végül Alsó-

¹ Legjellemzőbb példa erre a következő: Pancsova várostól északra a vasútvonal mentén fekszik öt közel egyenlő nagyságú község s mindegyik más nemzetiségű, ú. m. Ferenczhalom (3838 lakosból 3664 német), Cserépalja (4949-ből 4711 szerb), Torontál-vásárhely (5180-ból 4848 magyar), Antalfalva (4969-ből 4417 tót), Újözora (5584-ből 5296 román). Az egy községen belül való keveredésre pedig Temesbökény község, melynek 1071 lakosából 211 magyar, 126 német, 417 tót, 193 román, 80 szerb és 44 cseh anyanyelvűt talált a népszámlálás.

fehér, Kis- és Nagy-Küküllő, Fogaras, Szeben, Hunyad és Krassó-Szörény. E 18 vármegyét állítjuk szembe a többi 45 vármegyével és összehasonlítjuk népességi, kivándorlási, gazdasági és termelési viszonyaikat, hogy a két terület közti nagy különbség nyilvánvaló legyen.

A népesség száma e két területen így alakult :

Év	Magyar nyelvterületen lakott szám szerint	%	Nemzetiségi nyelvterületen lakott szám szerint	%
1720	1,720.000	66·6	862.000	33·4
1787	5,822.000	72·8	2,181.000	27·2
1880	10,674.000	77·5	3,055.000	22·5
1900 ¹⁾	13,255.000	78·9	3,545.000	21·1
1910 ¹⁾	14,412.000	79·3	3,773.000	20·7

1720-ban a magyar nyelvterületen az ország népességének csak 66·6%-a lakott, 1910-ben már 79·3%-a, s míg 1720-ban a magyar nyelvterület lakossága csak kétszer multa felül a nemzetiségi nyelvterület lakosságát, 190 év múlva már majdnem négyszer annyi ember lakott a magyar nyelvterületen, mint a periferiákon. A magyar nyelvterület népessége 739%-kal növekedett 1720 óta, a nemzetiségi területé csak 338%-kal. A népszaporodásnak ez a rendkívül nagy különbözősége azzal magyarázható, hogy betelepedések főképp a magyar nyelvterületre irányultak s e mellett a nemzetiségi területről a magyar nyelvterületre állandó átvándorlás folyik. A természetes szaporodás is nagyobb ugyan a magyar nyelvterületen ; az 1900—1910. évek között ugyanis a magyar nyelvterület népessége a születések többlete folytán 11·8%-kal szaporodott, a nemzetiségi nyelvterületé 10·9%-kal, a különbség tehát, mely valószínűleg a multban sem volt nagyobb, egymaga nem indokolja a tényleges népnövekvés nagy eltéréseit. Természetesen, ha a magyar nyelvterületet a vármegyei határok helyett a tényleges nyelvhatárokkal tudnók elhatárolni, a népnövekvés arányainak különböző volta még élesebben jutna kifejezésre. Legyen elég ennek igazolására csak néhány adatot felhozni, a melyek a nyelvhatárokon fekvő vármegyék magyar és nem magyar többségű járásainak szaporodási arányszámait állítják egy-

¹⁾ Polgári és katonai népesség.

mással szembe. 1869-től 1910-ig Nyitra vármegye magyar járásainak népessége 36·2%-kal növekedett, a nem magyar járásoké csak 22·8%-kal; Hont vármegyében a magyar járásoké 20·1%-kal, a nem magyar járásoké 4·3%-kal, Zemplénben a magyar járásoké 25·6%-kal, a nem magyar járásoké 5·5%-kal, Szatmárban a magyar járásoké 26·5%-kal, a nem magyar járásoké 20·8%-kal, Aradban a magyar járásoké 31·5%-kal, a nem magyar járásoké 14·1%-kal s végül, ha Pozsonytól Aradig a nyelvhatáron fekvő összes vármegyéket összefoglaljuk, a vármegyék magyar járásainak népnövekvése 24·8%-ot tett 31 év alatt, a nem magyar járásoké pedig csak 19·5%-ot.

Annak a magyarázatára, hogy miért folyik az átáramlás a nem magyar nyelvterületekről a magyar nyelvterületre, a következő adatok szolgálnak: Az általános népsűrűség, vagyis az egy négyzetkilométerre eső lélekszám a magyar nyelvterületen 70·4, a nem magyar nyelvterületen ellenben csak 48·5, a népsűrűség tehát a magyar nyelvterületen első pillantásra jóval nagyobbnak látszik, mint a nemzetiségin. Ha azonban a népességet nem az összes területhez, hanem csak a mezőgazdaságilag művelt területhez (szántóföld, kert, szőlő) viszonyítjuk, kiderül, hogy a művelt terület minden négyzetkilométerére a magyar nyelvterületen 132 ember esik, a nem magyar nyelvterületen azonban 168. Ez utóbbi terület tehát tulajdonképpen jóval sűrűbb népességű, mint a magyar nyelvterület, mert művelhető földje aránylag sokkal kevesebb. E mellett a művelhető terület nagy része részint kisebb termékenysége, részint kedvezőtlen éghajlata folytán kenyértermények termesztésére nem alkalmas, úgy hogy a Magyarországon termelt búzának és rozsnak csak $\frac{1}{10}$ részét producálja a nemzetiségi nyelvterület. 1910-ben ugyanis 59,479.000 métermázsa búza és rozs termett s ebből csak 5,983.000 mm esett a nem magyar nyelvterületre. A népességhez viszonyítva a terméseredményt, azt találjuk, hogy a magyar nyelvterület minden lakosára évenként 3·71 métermázsa búza és rozs jut, a nemzetiségi területen ellenben csak 1·56 métermázsa. A nem magyar nyelvterület tehát nem tudja, vagy csak mostohán tudja ellátni kenyérterménynyel lakosait, azért bocsátja emberfölöslegét a kenyérterményekben bővelkedő magyar nyelvterületre.

Még a tengeriből is, a mely némely vidéken maga is közvetlenül népelelmezési cikk, másutt pedig mint állatélelem és hizlalószer közvetve szolgálja a népelelmezés érdekét, jóval többet termel aránylag a magyar nyelvterület. A nemzetiségi nyelvterületeken ugyanis a népesség egy fejére 1·87 métermázsa tengeri esik évenként, a magyar nyelvterületen ellenben 2·81. Csupán a burgonya az, a melyből a nemzetiségi nyelvterület aránylag többet termel, mint a magyar; az előbbi területen ugyanis minden lakosra évenként 4·33 métermázsa termett burgonya jut, a magyar nyelvterületen pedig csak 2·21 métermázsa. Nem szabad azonban feledni, hogy a burgonya a kenyérterményeket teljesen nem pótolhatja.

Azon az állandó belső vándorlási irányon kívül, a mely általában a hegyes vidékekről az Alföldre, vagyis a nemzetiiségi vidékekről a magyar nyelvterületre tart, még egy jellegzetes vándorlási irány domborodik ki, a mi azonban nem különleges magyar jelenség, hanem újabban a világ minden államában konstataálható, t. i. a népességnek a városokba való tödulása. Ez az irányzat is olyan, a mely önkéntelenül és erőszakolással nélkül a magyarosodást, illetőleg a magyar elemnek térfoglalását mozdítja elő, lévén városaink lakosságának túlnyomó többsége magyar anyanyelvű. Világszerte tapasztalt jelenség, hogy a városok, különösen a nagy népességű városok a beléjük kerülő idegen elemeket rövid idő alatt beolvasztják. Így olvasztja be Bécs a cseheket, Berlin a lengyeleket, Prága és Páris a németeket és egyéb idegen nemzetiségeket. Hogy Amerikában nincs nemzetiségi kérdés, az is első sorban az ottani nagy városoknak tulajdonítható, a melyek a nyelvi szabadság daczára már második nemzedékben angollá gyúrák a nagyszámú beköltözőket s így az angol elem mindig többségben marad s győzelmesen birkózik meg a szétszóródó idegen kisebbségekkel. A nagy városokban még a kisebbségek cultur intézményei sem képesek ezt a folyamatot feltartóztatni. Prágában pl. a németeknek az elemi iskolától az egyetemig mindenfajta iskoláik megvannak, színházuk és erős sajtójuk s mégis fokozatosan kevesbedik számuk és olvadnak be a cseh többségbe. 1880-ban még 162.323 lakos közül 32.657, vagyis 20·1% volt német, 1910-ben 221.171 osztrák honos lakos közül már csak 18.753, vagyis 8·5%.

De ez csak a tulajdonképeni Prága, a külvárosokban, a melyeknek lakossága 300.000 körül jár, még jobban megfogyott a németiség.

Minthogy Magyarországon a városi népességnek igen erős többsége magyar, ez a folyamat természetesen a magyarságnak kedvez. 1910-ben összes törvényhatósági és rendezett tanácsú városainknak népessége 3,676.855-öt tett s e számból 2,848.668, vagyis 77·5% volt magyar anyanyelvű és 3,270.218, vagyis 88·9% tudott magyarul beszélni. A városokban tehát a magyarság oly nagy többségben van s a magyar nyelv annyira általánosán el van terjedve, hogy a városokba gazdasági okokból tóduló idegen nyelvűek igyekeznek elsajátítani a magyar nyelvet, mint a gazdasági élet és a társadalmi érintkezés közvetítő nyelvét. A magyar nyelv épen azért tudott Magyarországon mint közvetítő nyelv kifejlődni, mert 1. a magyarul beszélők mindig többségben voltak, 2. mert a belső vándorlások a nemzetiségi nyelvterületről a magyar nyelvterületre irányultak s 3. mert a magyarság nem egy másik, hanem több kisebb nemzetiséggel áll szemben, felmerült tehát egy közvetítő nyelv szükségessége, a mely a történelmi, földrajzi és gazdasági okok és körülmények, valamint a számbeli többség folytán nem lehet más, mint a magyar.

Nem szabad továbbá elfeledkezni még egy körülményről, a mely a nem magyar nyelvűek természetes beolvadását szintén elősegíti. A városi népesség fent kimutatott számába csak a jogi értelemben vett városok, tehát a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok vannak bevéve. Tudvalévő azonban, hogy községeink között is rendkívül nagy népességűek vannak s épen alföldi magyar községeink azok, a melyek kitűnnek lakosságuk nagy számával. Hogy csak néhány példát említsünk, Békéscsabának 42.599, Erzsébetfalvának 30.970, Kispestnek 30.212 lakosa van; a 20.000-et meghaladja még Békés, Csongrád, Orosháza, Rákospalota, Szarvas és Törökszentmiklós lakossága. 10.000 lakoson felül összesen 62 községünk van és ezek közül 45 magyar többségű. Ezeknek a nagy népességű községeknek ugyanolyan hatásuk van a beléjük kerülő idegen népelemek beolvasztására, mint a városoknak s minthogy az Alföldön a nagy népességű községi típus a túl-

nyomó, természetes, hogy a beszivárgó nem magyar elemek beolvadása sokkal gyorsabb, mintha az Alföldön olyan apró községek lennének, mint a felvidéken.

Ha tekintet nélkül a városi vagy községi szervezetre, vizsgáljuk az összes helységekben az egyes nemzetiségek tömörülési viszonyait, azt találjuk, hogy 5000 léleknél több magyar lakik 266 községben, vagy városban; a németek már csak 29 helységben vannak 5000 lelken felül, a tótok csak 21, a románok csak 17 és a szerbek is csak 17 helységben. A magyarságnak tehát óriási előnye van ebben az elhelyezkedésében a többi nemzetiségek felett, mert a nagyobb tömegek természetes beolvasztó ereje a magyarság javára sokkal inkább érvényesülhet, mint a nemzetiségek javára.

Az is elősegíti a magyarság számának fejlődését, hogy a városi népesség sokkal jobban növekszik, mint a vidéki népesség. 1890-től 1910-ig a városi népesség 40·1%-kal szaporodott, a falusi népesség csak 15·4%-kal. Ha még ez utóbbiból kivesszük a 10.000 léleknél népesebb községeket, a melyek mint láttuk, szintén túlnyomóan magyarok, ezek népnövekvése 30·0% az utolsó 20 év alatt, a kisebb községeké pedig csak 14·2%. 1869-ben a városi népesség még csak 14·4%-át tette az ország lakosságának, 1910-ben már 20·4%-át. Ha a városok lakossága közben nem magyarosodott volna, a mi — ismételjük — természetes és nem mesterséges folyamat, a magyarság aránya akkor is növekedett volna a népességben.

Arra nézve, hogy a városokban a magyarosodás milyen mértékben haladt, felhozzuk azt az adatot, hogy 1880-ban a törvényhatósági jogú városok lakosságának csak 62·0%-a volt magyar, 1910-ben már 79·5%-a, a rendezett tanácsú városok népességében pedig ugyanezen idő alatt a magyarság aránya 65·7%-ról 74·7%-ra emelkedett. A törvényhatósági jogú városokban a magyarság nagy térfoglalását főképen Budapest főváros nagy fejlődése és magyarosodása idézte elő. Budapesten magában a magyar anyanyelvűek arányszáma 56·8%-ról 85·9%-ra ugrott fel s a népesség 360.000-ről 880.000-re emelkedett. Itt főképen a német elem olvadt be, de nagy számmal vált magyarrá a felvidékről ide, mint az ország természetes központjába áramló tótság is. A születési helyre vonatkozó

adatokból meg lehet állapítani, hogy Budapest lakosságából a tót nyelvterületen született körülbelül 60.000 egyén s a népszámlálás mégis csak 20.359 tót anyanyelvűt talált.

Hogy a városok magyarsága és beolvasztó hatása nem újabb keletű, mint sokan hiszik, igazolható Fényes Elek 1839-ből való statisztikai adataival, a ki kimutatta, hogy Magyarország akkori 126 városának lakossága (nem számítva ide Erdélyt, de beszámítva Horvátszlavonországot és a katonai határőrvidéket) 1,122.404 lélekre rugott s e városi lakosságból 527.776 (47·0%) volt magyar, 243.287 német (21·7%), 40.454 oláh (3·6%) és 310.887 szláv (27·7%). A magyarság tehát már akkor is erős relativ többségben volt a városi lakosságban, még Horvátország beszámításával is, a nélkül pedig bizonyára meg volt az abszolút többsége.

1910-ben ugyanabban a 126 városban, melyeket Fényes egyenkint felsorol, lakott 3,122.297 ember, kik között volt 2,200.456 magyar (70·5%), 330.158 német (10·6%), 47.659 román (1·5%), végül 544.024 egyéb anyanyelvű, de majdnem kizárólag szláv (17·4%). Látjuk tehát, hogy a magyarság e 71 év alatt milyen óriási előhaladást tett a városi népességben. A többi nemzetiségek száma is növekedett, de hasonlíthatatlanul kisebb mértékben.

Annak jellemzésére, hogy a belső vándorlások következtében milyen különbözőkép alakul a községek és városok egyes kategóriáinak népnövekvése, felhozzuk még a következő adatokat:

1000 lelken aluli községekben lakott 1880-ban a népesség 32·1%-a, 1910-ben már csak 22·6%-a. Ellenben 5000-nél népesebb községekben 1880-ban még csak 23·9%-a lakott a népességnek (3,292.000 ember), 1910-ben már 33·8%-a (6,180.000 ember). Vessük össze ezzel azt, hogy az 1000 lelken aluli községeknek csak 34·3%-a magyar, az 5000 lelken felüli községeknek pedig 68·4%-a s a magyarság nagy fejlődésének magyarázata meg van adva.

Vagy pedig, ha tekintet nélkül a községek nagyságára a magyar vagy német községeket és városokat összefoglaljuk, azt találjuk, hogy ezeknek népessége 1869-től 1910-ig 42·7%-kal (3,538.000 lélekkel) növekedett, ellenben az egyéb nemzetiségi többségű községeké csak 18·8%-kal (994.000 lélekkel).

A természetes szaporodáson és a belső vándorlásoknak a magyarságra kedvező irányán kívül még egy körülmény van, amely szintén a magyarság arányának emelésére szolgál: a kivándorlás. A kivándorlás Magyarországból a múlt század 80-as éveiben indult meg nagyobb arányokban, bár szórványosan előbb is történtek kivándorlások a szomszéd országokba, különösen Romániába és Ausztriába. Tény az, hogy az amerikai kivándorlás először a felvidéki tótok részéről indult meg különösen Sároshból s onnan terjedt nyugat és dél felé, majd a Dunántúlra; a 900-as évek elején azután hirtelen az Alföld déli részén és Erdélynek különösen szászok-lakta vidékein ütötte fel fejét. Közben Erdélyből és a határos vármegyékből Románia felé is erősödött a kivándorlási mozgalom. A kivándorlás tehát a nemzetiségi periferiákon indult meg s nagyjából ott is folytatódott, tiszta magyar vidékeken csak kisebb arányban terjedt el, így az Alföld északkeleti sarkában és a Kis-Alföld déli részein (Győr, Veszprém, Sopron, Vas vármegyék), végül Erdélyben a magyar Udvarhely vármegyében. Minthogy a kivándorlásnak elsősorban gazdasági okai vannak, csak természetes, hogy a nemzetiségi vidékekről, a melyeknek népessége a művelt földterületekhez viszonyítva máris sűrűbb s e mellett földje terméketlenebb, elejétől fogva nagyobb volt a kivándorlás, mint a magyar nyelvterületről. Ugyanaz az ok, amely a népességet a nemzetiségi nyelvterületről a magyar nyelvterületre űzi, működött az amerikai kivándorlásnál is. E mellett nem szabad feledni, hogy nálunk az amerikai kivándorlás a tótságnál, annál a népelemnél ütötte fel először fejét, amely már előzőleg is ismert volt vándorhajlamairól, amely nemcsak az Alföldet, hanem a szomszédos országokat is rendszeresen bejárta mint vándoriparos (drótos, üveges) és vándorkereskedő (gyolcs, faárúkereskedő).

Ha csak az utolsó évtized vándormozgalmát vizsgáljuk, azt találjuk, hogy míg a magyar nyelvterületen, amelynek mint láttuk 14,442.000 lakosa van, a kivándorlási veszteség, vagyis a természetes és tényleges szaporodás közti különbözet 377.783 lélek, amely az 1900. évi népesség 2·8%-ának felel meg, addig a nemzetiségi nyelvterületen (3,773.000 lélek) a kivándorlás többlete 156.886 ember, vagyis 4·4%. Még szembetűnőbb a

kivándorlás nagyobb volta a nemzetiségi nyelvterületen, ha a kivándorlási veszteséget a természetes szaporodáshoz viszonyítjuk. Így kiderül, hogy a magyar nyelvterületen a természetes szaporodásnak csak 24·1%-a veszt el a kivándorlás folytán, a nemzetiségi nyelvterületen ellenben 41·2%-a.

Kivándorlási statisztikánk is állandóan azt mutatja, hogy a kivándorlók közt a magyarság mindig kisebb aránnyal szerepel, mint a népességben. Az 1899–1913. évek folyamán kivándoroltak közül ugyanis csak 33·1% volt magyar anyanyelvű, holott a magyarság aránya a népesség közt az évtized átlagában 53%. Ez a körülmény maga is emeli a magyarság arányát a népességben, mert a kivándorlás a fentebb említett okokból a nem magyar népeiséget jobban fogyasztja, mint a magyarságot.

A nemzetiségeknek, különösen a szerbeknek és a románoknak kisebb szaporodása s e mellett nagyobb kivándorlása a mult század folyamán különösen a déli vármegyékben változtatta meg nagyon az erőviszonyokat. A mult század első negyedének végéről, 1825-ből pontos, községenkint részletezett adataink vannak a lakosság számáról felekezetek szerint. Az adatok Nagy Lajos latinnyelvű munkájában (*Notitiae politico-geographico-statisticae incl. regni Hungariae*) jelentek meg, a ki azokat a nem nemesek összeírása (ignobilium conscriptio) alapján állította össze. Minthogy a déli vármegyékben az összeírásból kimaradt nemesek száma a külön nemesi összeírások adatai szerint rendkívül csekély, a Nagy L. által közölt adatok a mai adatokkal nehézség nélkül összehasonlíthatók. Minthogy továbbá a szerbek és románok száma a délvidéken majdnem teljesen összeesik a görög-keletiek számával, a görög-keletiek számának változása a szerbek és románok szaporodási arányát is mutatja.

Ha összefoglaljuk a négy déli vármegyét (Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény) a bennük lévő törvényhatósági jogú városokkal együtt, az adatok így alakulnak:

Év	Összes népesség	gör. keleti abs. számban	%	más vallású abs. számban	%
1825	1,467.475	875.677	59·7	591.798	40·3
1910	2,394.518	1,001.867	41·4	1,3926.51	58·6
Szaporodás	927.043	126.190	14·4	800.853	135·3

¹⁾ Túlnyomóan róm. kath.

Ezek az adatok világosan mutatják, hogy a múlt század folyamán mélyreható változások álltak be a délvidék népességének felekezeti és ezzel együtt nemzetiségi viszonyaiban is. A görög-keleti felekezet hívei ugyanis az utolsó 85 év alatt csupán 14·4%-kal szaporodtak, míg a többi felekezetekhez tartozók (túlnyomóan róm. katolikusok és túlnyomóan magyarok és németek) ellenben 135·3%-kal, vagyis majdnem tízszer olyan nagy mértékben. Ennek következtében a népesség e két rétegének erőviszonyai kicserélődtek: 1825-ben még a görög-keleti felekezet majdnem 60%-át tette a népességnek, az egyéb felekezetűek pedig csak 40%-át, 1910-ben pedig már épen fordítva áll a helyzet.

Ha pedig csupán a szerbek és magyarok számát vizsgáljuk ezen a területen, meg lehet állapítani a községenként meglévő adatokból, hogy 1825-ben e négy vármegye lakosságából körülbelül 370.000 volt a görög-keleti szerb és 240.000 a magyar: ma a helyzet az, hogy ugyanazon a területen 429.392 a szerb, ellenben 605.670 a magyar anyanyelvű. Míg tehát 85 évvel ezelőtt a szerbek száma másfélszer volt több, mint a magyaroké, most a magyarság száma múlja felül másfélszer a szerbekét.

Történeti tény, hogy a szerbek, mint a török uralom elől menekültek fogadtattak be hazánkba és itt egészen 1790-ig, a görög-keleti vallás egyenjogúsításáig, csak idegeneknek tekintettek s hogy a nekik adott királyi kiváltságlevelekben több ízben hangsúlyozva van, hogy hazájuknak a török uralom alól való felszabadulása esetén tartoznak visszaköltözni elhagyott hazájukba. De nem tekintve a történeti ténytet, a mai állapot szerint sem jogosultak a magyar területre irányuló szerb aspirációk még a wilsoni elvek szerint sem, mert a déli négy vármegyének lakosságában csupán 17·9% a szerb (még ha Krassó-Szörényt kihagyjuk, akkor is csak 21·5%) s ezek is, mint láttuk, annyira össze vannak keveredve a többi lakossággal, hogy elhatárolásuk más népek sérelme nélkül teljesen lehetetlen.

Egyébként a szerb kérdést Magyarországon maga a szerb nép oldja meg azzal, hogy régi hazájába tényleg fokozatosan visszavándorol. Másképp meg se lehetne érteni azt a jelenséget, hogy a szerb nép nagy születési termékenysége mellett 85 év alatt csak 14·8%-os szaporodást ért el. A születési többlet

legnagyobb részének ezen időszak folyamán kétségtelenül Szerbiába kellett elfolyni, a mit az is bizonyít, hogy Szerbia népessége (a balkáni háború előtti Szerbiáé) 1820-tól 1905-ig, tehát szintén 85 év alatt 1 millióról 2,675.000-re, vagyis 167·5%-kal növekedett (Sundberg svéd statisztikus adata). Teljesen lehetetlen, hogy ugyanaz a népfaj egymással szomszédos területen ilyen különböző szaporodást mutasson fel, ha csak azt az egyik területről a másikra való átvándorlás nem befolyásolja. A magyarországi szerbeknél a magyarságba való beolvadásról sem lehet szó, mert hiszen a szerbeket görög-keleti nemzeti egyházuk megvédi a beolvadástól, tömeges áttérésekről pedig nem tudunk ebben az időben.

Még néhány szót kell szólnunk Erdély nemzetiségi viszonyáról, a melyre a román aspiratiók irányulnak. Fentebb már beigazoltuk, hogy Erdélyben a román elemet a két oláh vajdaságból különösen a XVIII. században történt folytonos beköltözések növelték meg. Verancsics egykorú becslése szerint a XVI. században az oláhság csak negyedrészt tette Erdély lakosságának.

A mai állapot az, hogy a 15 Királyhágón-túli vármegye 2,678.637 lakosából

	szám szerint	%
magyar	918,217	34·3
német	234.085	8·7
román	1,472.021	55·0
egyéb nemzetiségű (túl- nyomóan cigány)	54.044	2·0

Ha bárki a nemzetiségi statisztika számaiban kételkednék, annak bizonyítékul felhozzuk a felekezeti megoszlás adatait. Tudvalevő, hogy Erdélyben az ág. h. evangélikusok majdnem mind németek, a görög-katholikusok és görög-keletiek majdnem kizárólag románok, a többi felekezetek (róm. kath., ref., unitárius, izr.) pedig majdnem kizárólag magyarok. A felekezeti megoszlás statisztikája ez:

	szám szerint	%
Római katolikus	375.325	14·0
Református	399.312	14·9
Unitárius	67.749	2·5
Izraelita	64.074	2·4
Együtt	906.460	33·8

	szám szerint	%
Ág. hitv. evang.	229.028	8·6
Gör. katolikus	749.404	28·0
Gör. keleti	792.864	29·6
E kettő együtt :	1,542.268	57·6

A felekezeti megoszlás tehát teljesen igazolja a nemzeti-ségek számát is, a mi mellett nem szabad felednünk, hogy a székelyföldön s a magyar városokban vannak magyar anyanyelvű görög-katolikusok és görög-keletiek is, valamint, hogy a cigányok legnagyobb része is e két felekezethez tartozik.

Egyébként a hivatalos statisztika adatait a román egyházak sematizmusai is megerősítik. Bizonyíték erre Nicolae Mazere jassyi tanár munkája: *Harta Etnografica a Transilvaniei* 1909.

Erdély lakosságának csak 55%-a román és 45%-a más anyanyelvű s minthogy a nem román lakosság túlnyomóan éppen Erdélynek keleti és délkeleti részein lakik, Erdélynek Romániához való csatolása esetén 1,472.000 románon kívül 1,206.000 nem román anyanyelvűt kellene odacsatolni, a mi a népek önrendelkezési jogát a legnagyobb mértékben sértené. Tekintetbe kell továbbá venni, hogy mióta a román bevándorlás megszűnt, Erdélyben nem a román a fejlődőbb népelem. Legyen elég ennek igazolására az osztrák kormány által 1850-ben végrehajtott népszámlálás eredményeit bemutatni, összehasonlítva a legújabb adatokkal. Az összehasonlításnál a hunyadmegyei brádi és kőrösbányai járás adatait az 1910. évi számokból leütöttük, minthogy e terület 1850-ben az akkori Zaránd vármegyéhez volt számítva. Szilágy, Kolozs, Szatmár és Szolnok-Doboka megyék között is némileg másképp ment akkor a határ, mint most, de itt a különbségek egymást körülbelül kiegyenlítik. A két népszámlálás adatai így kiigazítva, a következők:

	1850-ben szaporodás szám szerint	%	1910-ben szaporodás szám szerint	%	Szaporodás szám szerint	%
Magyar	585.342	28·2	915.066	34·9	329.724	56·3
Német	219.374	10·6	233.443	8·9	14.069	6·4
Rómán	1,222.050	58·0	1,421.453	54·2	219.403	18·3
Egyéb	66.971	3·2	53.194	2·0	13.777	20·6
Összesen	2,073.737	100·0	2,623.156	100·0	549.419	26·5

1850-től 1910-ig tehát a magyarság száma 56·3%-kal szaporodott, románságé pedig csak 18·3%-kal. 60 évvel ezelőtt Erdély lakosságának 28·2%-a volt magyar és 58·0%-a román, ma már 34·9% a magyar anyanyelvű, a románság aránya pedig leszállt 54·2%-ra. Ez a folyamat, éppen úgy, mint a délvidéken említett folyamat, minden valószínűség szerint annak az eredménye, hogy a románok, mióta Románia a török uralom alól felszabadult, nagy számmal vándoroltak vissza régebbi lakóhelyükre. Beolvadásról nem lehet szó, ezt a felekezeti megoszlás adatai, a mint azt fentebb már láttuk, világosan megcáfolják. Tény azonban az, hogy az utolsó évtizedekben Erdélyben néhány telepítés történt, ezeknek a száma azonban oly csekély, hogy azok a magyarság számát alig befolyásolják. Mindössze a következő községekben történtek állami telepítések: Felsődetrehem, Marosludas, Nagysármás, Vicze, Magyar-nemegye, Kolozskara, Fehéregyháza, Nagybarcsa, azonkívül Déva és Vajdahunyad várcsokban bukovinai csángótelepítés. Ezeknek a községeknek és a két város csángótelepének összes magyar lakossága 1910-ben 8983 lélek; azonkívül a telepek legnagyobb része már meglévő magyarsághoz való hozzátelepítés volt és a telepek Nagysármás és a két város kivételével Erdély többi részeiből kerültek ki.

Sokkal nagyobb hatása van a magyarság számának növelése tekintetében a bányász és iparos népesség betelepülésének, a mely azonban nem állami segítséggel történt, hanem szintén természetes folyamat, a mely a magyarság birtokviszonyaiban bírja magyaroztatást. Tudvalevő ugyanis, hogy a bányászat és az ipar, különösen a gyáripár munkásait jórészt a mezőgazdaság birtoktalan proletár rétegeiből veszi. Minthogy pedig a helyzet az, hogy a magyar mezőgazdasági népesség birtokviszonyai a legrosszabbak, a mennyiben a magyar parasztság közt van aránylag a legkevesebb birtokos és a legtöbb gazdasági cseléd és munkás, természetes, hogy oda, a hol bánya- és nagyipari vállalatok keletkeznek, a közvetlen környéken kívül első sorban a magyar mezőgazdasági proletár-elem húzódik, mint a melynek erre a célra a legnagyobb tartaléka van. Az alábbi összeállítás élénken szemlélteti ezt:

Anyanyelv	A mezőgazdasággal foglalkozó kereső férfinépeség összes száma	Ebből munkás és cseléd	%
Magyar	1,791.114	841.189	47.0
Német	296.119	80.726	27.3
Tót	400.114	133.292	33.3
Román	851.632	266.220	31.3
Ruthén	109.257	25.823	23.6
Horvát	42.724	9.629	22.5
Szerb	117.977	46.813	39.7
Egyéb	74.487	31.914	42.8
Összesen :	3,682.424	1,435.606	39.0

A mezőgazdasággal foglalkozó magyar férfinépeségnek e szerint közel fele birtoktalan elem, ezzel szemben pl. a ruthén és horvát parasztságnak még egy negyede sem tartozik a birtoktalanokhoz s a románoknak egy harmada sem. Ez magyarázza tehát azt, hogy miért foglalt tért rohamosan a magyarság az ujonnan keletkező és fejlődő bánya- és nagyipari vállalatokban s általában a városokban még a nem magyar nyelvterületen is.

Összefoglalva az elmondottakat, Magyarország népességének történeti fejlődéséből a következő tanulságokat vonhatjuk le :

1. Magyarország népessége a XVIII. század folyamán idegen betelepülések folytán rendkívüli módon megnövekedett.
2. A Magyarországon ma élő nem magyar nemzetiségeknek közel fele származik a XVIII. század óta beköltözöttektől.
3. Ha ezek az idegen betelepülések nem történtek volna, a mit a török uralom pusztítása idézett elő, ma Magyarország lakosságának legalább 75%-a lenne magyar anyanyelvű.
4. A magyarságot az idegen betelepülések özöne daczára az mentette meg, hogy az Alföld és Dunántúl legnagyobb része a tömeges betelepülésektől mentes maradt s a magyarságnak ez a nagy kohója a nemzetiségi periferiákról kisebb rajokban idehúzódozó nem magyar népeket nagyobb tömege folytán fokozatosan beolvasztotta.
5. A magyarság későbbi térfoglalását is nagyobb természetes szaporodásán kívül az biztosította, hogy a nem magyar nyelvterületekről a magyar nyelvterületre folytonos átszivárgás folyik.
6. Az átszivárgás oka és magyarázata Magyarország területének teljes földrajzi és gazdasági egysége, mely-

nek folytán a gazdaságilag gyengébb és a termőterülethez viszonyítva sűrűbb népességgel bíró nem magyar nyelvterületek népfölöslegüket folytonosan átadják a magyar nyelvterületnek. 7. A külföldi kivándorlás ugyanezen ok folytán nagyobb a nemzetiségi, mint a magyar nyelvterületről. 8. Az összes népfajok között a magyarság földbirtokviszonyai a legkedvezőtlenebbek abban a tekintetben, hogy a magyar parasztság között található a legtöbb proletár-elem. Ez magyarázza jórészt a magyarság gyors térfoglalását a városokban és a bánya- és nagyipari vállalatokban még nemzetiségi vidékeken is, minthogy az iparforgalom fejlődése elsősorban a mezőgazdasági proletariátus nagy tömegéből merít.

KOVÁCS ALAJOS.

BÁRÓ EÖTVÖS LORÁND.

A physikus munkásságának tárgya messzebb esik a nagyközönség általános érdeklődésének körétől, mint más tudósé. Vizsgálatai nagyjából abstract természeti törvényekre vonatkoznak, melyeknek gyakorlati vonatkozásai vagy nincsenek vagy ha vannak, azok ismeretlenek a nagyközönség előtt, a mely sokszor a természeti törvények megértéséhez és értékeléséhez szükséges alapfogalmakat is nélkülözi. Még aránylag a legkedvezőbb helyzetben vannak ebből a szempontból azok a physikusok, a kik a közönség képzeletét izgató új felfedezésekkel foglalkoznak, továbbá azok, a kik világfölfogásunkkal szorosabb kapcsolatban álló elméleteket alkotnak és így a közönség érdeklődését fölkelthetik.

Báró Eötvös Loránd az utóbb említett két csoport egyikébe sem tartozik. Miként szerény és végtelenül subtilis egyénisége, a mely a legharmónikusabb módon van a nagyemberi tulajdonságokból megalkotva, a hétköznapi élet viszonyaiban is egyéni utakon jár, kerülve a közönségest, népszerűt és divatost: épp úgy a tudományos problémákból sem azokat választja ki, melyekről sokan beszélnek s a melyekkel esetleg zajos ephemer sikereket lehet elérni, hanem figyelme inkább azon kérdések felé fordul, melyek, bár ősszökevények a tudománynak, mégsem — vagy talán épp azért nem — tárgyai az általános érdeklődésnek. Az ilyen problémák csak olyan tudós érdeklődését izgathatják, a ki elegendő képességet és erőt érez magában ahhoz, hogy az emberi tudás alapjainak mélységeihez le merjen szállni. Ha az ilyen kutatásoknak nincs is zajos sikerük, annál mélyebb és maradandóbb hatásuk. Ha napi-hír nem kürtöli is folyvást Eötvös nevét, a hozzáértők mégis tudják, hogy a folyadékok felületi feszültségére és a nehézségi erőre vonatkozó ismereteinket nagy lépéssel vitte előbbre és hogy kutatásainak eredményét látják és értékelik s a tudomány gazdagodásának tekintik mindenütt a világon, hol a tudomány alapvető kérdései érdeket keltenek. És ha Eötvös neve nem szerepel is minduntalan a napisajtóban, de benne van és benne lesz a tudomány kézikönyveiben és bizonyos, hogy

az általa megállapított tudományos igazságok ezer év múlva éppoly igazak és értékesek lesznek, a minők ma.

Valószínű, hogy báró Eötvös Loránd ezt a magasszemponthuságot már az apai házban szívta magába. Apja — báró Eötvös József — éppen fiához Heidelbergbe intézett egyik levelében azt írja, hogy a legfőbb élvezet e földön azon érzet, ha magasabb álláspontot értünk el s hogy az emberek alacsony vállaikon legjobb akarattal sem emelhetnek senkit magasra, azt mindenki csak saját erejével teheti. A folytonos magasabbra törekvés gondolata vezeti Eötvös Lorándot kora ifjúságától kezdve egész életén át mind e mai napig. Azert nem találunk az ő pályáján sehol sülyedést, hanem mindig csak emelkedést.

Mint minden fiatal ember, ki munkakedvet és energiát hoz magával az életbe, működését 1872-ben széles körben kezdi meg s nagy buzgalommal vesz részt minden fajta tudományos mozgalomban. Azonban csakhamar rájut arra, hogy ilyen úton járva szétforgácsolja erejét és hogy a maradandó dolgok alkotása a tárgyba való zavartalan elmélyedést kíván. Szűkebbre vonja tehát munkásságának határait, kezdi kerülni a nyilvánosságot, laboratóriumába tometkezik és évek során át csak keveset lehet róla hallani. Így jut lassanként a maga tudományos problémáihoz, a felületi feszültség, a nehézség és mágnesség titokzatos erőinek kutatásához. Ha most lép a nyilvánosság elé, már oly dolgokat ad elő, melyekkel még senki más nem foglalkozott és oly igazságokat bocsát közre, melyeket ő látott meg először. A folytonos magasabbra törekvés azonban még itt is nyilvánul. Még ezeket az egészen új dolgokat sem nyomatja ki: mint classicismusra törekvő szellem vár mindaddig, a míg kutatásainak eredményeit végső tökéletes alakban nyújthatja. Ha a tudományt illető kérdésekben megszólal, szava immár irányt jelez, programot tűz ki. A tudósok kezdik vezérüknek tekinteni, a mi forma szerint is bekövetkezett 1889-ben, a mikor az Akadémia elnökévé választotta. A mikor minden tényező, a mely tudományos kérdésekben számot tett, Eötvös Lorándban látta a hivatott vezért, érthető, hogy vallás- és közoktatásügyi ministerré való kinevezése 1894-ben, egyértelmű helyesléssel találkozott. Az Eötvös-collegium megalapítása és a középiskolai tanárok külföldi tanulmányok czéljából való szabadságolásának intézménye mutatja, hogy e téren sem indult divatos jelszavak útján, hanem saját útjain járt; mélyen néző analýsáló szeme itt is meglátta a haladásnak igazi rugóit. Ha hosszabb ideig maradt volna minister, bizonyára sok kiváló tudományos és culturalis intézménnyel gazdagodott volna Magyarország. Ő azonban magasabb szempontból nézve a maga hivatását, a politikai és

közéleti szereplésnek végkép búcsút mondott s visszatért tudományos problémáihoz. Sőt még az akadémia elnökségéről is lemondott 1905-ben, hogy munkaerejét lehető teljességgel tudományos problémáinak szentelhesse.

Önálló felfogását egyetemi tanári működésében is érvényesítette. kísérleti physikai előadásainak tárgyát a maga egyéni, magasabb-szempontjai szerint dolgozta át. Ő a nagy physikai igazságok embere. Ezeket sem nyújtja mint készeket, hanem a jelenségekből kivetykezi ki. Előadásait a mélyreható analýsáló szellem jellemzi, nincs is a physikai világirodalomban mű, melyre az analýsáló szellem annyira rányomta volna bélyegét, mint az ő előadásaira.

Ugyanez a magasra törekvő, önálló felfogás jellemzi szóbeli és irodalmi felszólalásait és intézkedéseit, melyeket mint egyetemi tanár és mint a magyar tudományosság vezetője a tudományosság és művelődés előbbrevitelének kérdéseiben tett. Folyton hangoztatja azt az igen egyszerű igazságot, hogy minden oktatásügyi kérdésnek veleje abban van: tudósok tanítanak-e vagy tudatlanok. Tudós pedig nem az, a ki sokat tud, hanem a ki tudományát előbbre vinni képes. Mert a ki ilyen úton megtanult önállóan tudományosan gondolkodni, az el tud igazodni másfajta kérdésekben is, ha azoknak utána jár és pedig jobban mint az olyan, a ki egyebet sem tett, mint folyton tanulta a tudományt. Más eszméit is csak az képes helyesen hirdetni, a kinek magának is vannak eredeti eszméi. A magyar tudományosság fejlesztésének gondolata vezette őt, a mikor mint minster az Eötvös-collegiumot megalapította, melyben tehetséges fiatal emberek minden szükségessel jól ellátva, jó tanárok vezetése mellett, nagy könyvtár birtokában, gond nélkül élhetnek tanulmányaiknak, és a mikor behozta azt az intézkedést, hogy a tudománnyal foglalkozó középiskolai tanárok állami szabadsággal és ösztöndíjjal külföldre mehetnek tanulmányaik kiegészítésére. Ez vezette akkor is, a mikor a nagyszívű Semsey segítségével angol mintára megalkotta az egyetemi fellowság intézményét, a melyből fiatal tudósok megfelelő évi járadékot kapnak, hogy gond nélkül élhessenek tanulmányaiknak. A tudósképzés szempontjából Eötvösnek legnevezetesebb alkotása a Matematikai és Physikai Társulat, a mely továbbképző iskolája azon fiatal matematikusoknak és physikusoknak, a kik a tudomány művelése terén a nemzetközi nagystílusú tudományos kutatásokig akarnak emelkedni.¹ Mint

¹ A Matematikai és Physikai Társulat abból az alkalomból, hogy megalapítója és elnöke a mult év folyamán érte el 70-ik évét, a Matematikai és Physikai Lapoknak egy 12 íves füzetét báró Eötvös Lorándnak szentelte. E füzet különnyomatban is megjelent.

akadémiai elnököt is tudományosságunk fejlesztésének kérdései foglalkoztatták. Akadémiai beszédeiben egyszerű, de poetikus nyelven a legkülönbözőbb kérdésekről szól, alapgondolatára azonban újból és újból visszatér. Folyton hangoztatja, hogy a tudósnak maradandó becsüt kell alkotnia, hogy nem a mára, hanem a holnapra kell függesztenie tekintetét, hogy csak az az igazi tudomány, a mely világra szól.

Miként már említettük önálló tudományos kutatásai közül örök becsűek azok, a melyek a folyadékok felületi feszültségére és a nehézségi erőre vonatkoznak. E vizsgálatok között idő szerint a legelső (1876.) egy új, egyszerű és nagy pontosságot megengedő módszer a felületi feszültség állandójának meghatározására, melynek értékét új módszerével igen sok folyadéknál magállapította és így rájutott arra is, miért különböznek annyira egymástól ez állandónak az irodalomban szereplő értékei. E téren végzett vizsgálatainak legnevezetesebb eredménye a róla elnevezett törvény, a mely a folyadékok felületi feszültségének állandója, molecularis térfogata és hőmérséklete közötti összefüggést fejez ki (1885). Az Eötvös-törvény elméleti szempontból nagy jelentőségű, mert a folyadékok jellemző örök tulajdonságát adja, a mely az anyagi minőségtől független; ebből a szempontból méltán állítható a közismert Boyle-Mariotte-Gaylussac-féle gáztörvénynyel egy sorba, a melyhez formailag is nagy hasonlóságot mutat. Gyakorlati szempontból is nagyértékű, mert egyszerű módszert nyújt a kritikus hőmérséklet, főleg pedig a molecularsúly meghatározására. Ugyanezért e törvény nálunk és külföldön számos kutatót foglalkoztatott.

A nehézségi erő nagyságának és irányának meghatározására Eötvös lényegében véve két eszköze volt a physikának: a libella, a mely a nehézségi erőre merőleges irányt mutatja, továbbá az inga, melynek lengési idejéből a tömeg egységére működő nehézségi erőt ki lehet számítani. Eötvös ezekhez egy harmadik, sokkal érzékenyebb és nagyobb pontosságot adó eszközt szerkesztett: a torsiós ingát. Maga az alapelv nem Eötvöstől származik, a mennyiben már régebb óta ismeretes volt, azonban ebben az alakjában pontos mérések végzésére nem volt alkalmas. Csak Eötvös mélyreható analýsáló képességének és törhetetlen akaratának sikerült a makranczos és kényes eszközzel megbirkóznia és adataiból a nehézségi erő változására vonatkozó fontos tényeket kihüvelyeznie. Csak Eötvös kezében vált ez az eszköz szinte hihetetlen érzékenységgé, úgy hogy vele a nehé-

ily czímen *Báró Eötvös Loránd élete és tudományos működése*, írták: Fekete Jenő, Mikola Sándor, Pekár Dezső, Rybár István, Tangl Károly. Budapest, 1918.

ségi erőnek olyan mértékű változását is meg lehet állapítani, a mely az eredeti érték ezermilliomod részével fejezhető ki. Eötvös tanulmányai folytán a torsiós inga a physika legpontosabb és legérzékenyebb mérőeszközüvé vált, melynek teljesítő képessége még egyáltalában nincs kimerítve és biztosra vesszük, hogy a jövőben egészen új célokra is fog alkalmaztatni.

Ezzel az eszközzel végezte Eötvös a nehézségi erő térbeli változásaira vonatkozó méréseit a Sághegyen, a Balatonon, a Nagyalföldön, Erdélyben, a Fruska Gorában és a Morva völgyében immár 20 éven át. E mérések igen nagyjelentőségűek. Először is azért, mert a Föld alakja, a geoid számára új megközelítési fokozatot adnak, a mely az ellipsoidhoz képest éppen akkora haladást jelent, a melykor volt az ellipsoid a gömbalakhoz képest. Másodszor pedig azért, mert következtetéseket engednek meg a földalatti tömegek elhelyezésére és minőségére nézve. E mérések alapján a tudomány biztosabb alapokra fektetheti a Föld felépítésének, architecturájának tanát, a mit a geophysika, a geologia és a földrengések tana kellően felhasználhat gyakorlati célokra és új, eddig nem is sejtett törvényszerűségek felállítására. Harmadszor nevezetesen e mérések, mert oly tudományos programot tűznek ki, a melyen előreláthatólag hosszú időközön keresztül fog dolgozni a tudomány. Mi magyarok pedig mindig büszkék leszünk e mérésekre, mert nem tekintve tudományos és gyakorlati jelentőségüket, ez az első eset, a mikor egy nagyszabású, világra szóló tudományos probléma magyar agyból fakadt eredeti gondolat alapján, itt készített eredeti eszközökkel, tisztán hazai szellemi erők által, hazánk területén oldatott meg először.

Eötvös a torsiós ingával a tömegvonzásra vonatkozó igen nevezetes általános vizsgálatokat is végzett. Mindenekelőtt a gravitációs állandó meghatározására egy dinamikus módszert gondolt ki, a mely nagyobb pontosságot enged meg, mint a statikus módszerek. Egészen újszerű vizsgálatokat végzett továbbá annak megállapítására, vajjon a testek nem absorbeálják-e a gravitációs erőt. Igen nagy hatást tettek azok a mérések, a melyekkel Eötvös megmutatta, hogy a Föld nehézségi erőterében a különböző tulajdonságú testek gravitációs tömege arányos téltöntömegükkel. E vizsgálatokkal Eötvös és munkatársai, Pekár Dezső és Fekete Jenő a göttingeni pályadíjat is elnyerték. Ismeretes továbbá, hogy Einstein a modern elméleti physikának legmerészebb alkotását, az általános relativitás elvét, Eötvös ezen vizsgálatainak eredményeire alapította.

Eötvös a legújabb időben egy forgó mérleget szerkesztett, a melylyel ki tudja mutatni, hogy a Földön mozgó testek nehézsége a

sebességüktől függ, sőt a változást lemérhetővé is tudta tenni. Ez a forgó-mérlegkísérlet méltán állítható Foucault classikus ingakísérletével egy sorba. Jelentősége azonban még ennél is nagyobb lehet, mert Foucault ingakísérlete csak a Föld forgási sebességét és a testek tétlenségét kapcsolja össze, holott Eötvös kísérlete ugyanazokhoz a nehézséget is hozzáfűzi.

Nevezeteseek még azok a mérések is, a melyeket Eötvös a nehézségi erő változásaiival kapcsolatban a földi mágneses erőre vonatkozólag is végzett. Lehetséges, hogy e mérések idővel a földi mágnesség eloszlására vonatkozó új törvényszerűségekhez vezetnek. Új dolog a mágneses translatometer is, a mely a testek mágneses állapotára vonatkozó mérések pontosságát igen nagy mértékben fokozza.

Ismeretelméleti szempontból Eötvös classikus képviselője az analytikus szellemnek. Vizsgálataiban tényleges összefüggések megállapítására törekszik, e célból a jelenséget szétbontja elemeire és azok között keresi a kapcsolatot. De nincs nála sehol constructio, nincsenek sehol feltevések, melyeket bizonyos jelenség-complexum észbeli előállítására kigondolt volna. Hatalmas analýsáló szelleme meglátta a homogénnek képzelt nehézségi erőter apró egyenetlenségeit és a legmerészebb gondolat volt: lehetségesnek tartani oly finom méréseket, a minőket ember még nem végzett. Ugyanez az analýsáló szellem meg tudta látni az összefüggéseket a torsios inga adatai és a nehézségi erőter térbeli változásának jellemző adatai között.

Eötvös az igazságot nemcsak a saját szűkebb kutatási területén belül látja meg, hanem mély analýsáló látása a tudomány és az élet nagy problémáinak mélységeibe is behatol. Dolgozatai, különösen pedig akadémiái beszédei oly részleteket tartalmaznak, a melyek nemcsak a magas szempontú philosophusnak, hanem a költői léleknek is megnyilatkozásai. De ezeket nem tekintve is, mint minden igazi tudós, poétalélek, kibén meg van a látóképesség. Látóképessége oly dolgoknak, melyeket közönséges szem észre nem vesz.

Bárá Eötvös Lóránd abszolút értelemben is nagy érték, még nagyobb érték ő nekünk magyaroknak, mert közöttünk igazán kevés a teljesen eredeti és önálló tudományos egyéniség. Kutatásai hazai tudományunkat igen jelentékeny mértékben megnövelték és egyszersmind alapot adnak tudományos kutatásaink jövő fejlődéséhez, gyakorlati kihatásukkal pedig alkalmasak arra, hogy hazánk földjének gazdasági kihasználását gyarapítsák. Nagy része van abban is, hogy a nemzetközi tudományos világban már érté-

kelt helyet foglalunk el. Most a világháborúnak rettenetes convulsioi között pedig az ő munkájából azt a megnyugtató érzést méríthetjük, hogy hazánk földjét a szellem erejével igyekeztünk meghódítani. Harmonikus és férfias egyénisége egyszersmind azt mutatja, hogy a komoly tudományos kérdésekkel való foglalkozás a közéleti szereplésnek is jó előiskolája. A kinek szeme a természet törvényeinek kutatása közben megélesedett, a ki az emberi tudás gyökeréig le tudott hatolni, a kinek szelleme megszokta a folytonos abstrahálást és analysist, az az ember más kérdésekben is legjobban találja el az igazságot. Ez hitet ébreszt és reményt nyújt arra, hogy eljő a kor, melyben a nagyközönség nem azokat fogja tekinteni vezéreinek, a kik mást sem tesznek, mint azt, hogy igyekeznek vezérszerepet szerezni a közvélemények küzdelmében, hanem követni fogják azokat, a kik a komoly kutatások nehéz feladatát teljesítik.

MIKOLA SÁNDOR.

AZ ÚJABB MAGYAR MŰÉPÍTÉSZET.¹

Ez évben a Greguss-jutalom, az alapítók rendelkezése szerint, az utóbbi hat esztendő alatt, azaz 1912-től 1917-ig alkotott legjelesebb építészeti mű szerzőjének adandó ki. Az épületnek, Ügyrendünk 78. §-ában foglalt értelmezése szerint, «nem kell csak épen valami palotafélének lennie, lehet az építészet körébe tartozó bármilyen alkotás: híd, oszlopcsarnok, torony stb.» Ugyancsak Ügyrendünk következő, 79. §-ának utasítása szerint bizottságunk fölkérte szakértőknek Hauszmann Alajos, Pecz Samu és Schulek Frigyes építőművészeket, kik közül az utóbbi gyöngélkedése miatt nem jelenhetett ugyan meg tárgyalásainkon; de azért szíves volt érintkezésbe lépni velünk s becses észrevételeit eljuttatni hozzánk. Pecz és Hauszmann tanár urak a legnagyobb szívességgel és hálára méltó készséggel támogattak bennünket tanácskozásainkban, melyek főképen a vélemény-mondásra szintén fölkért Magyar Mérnök- és Építészegylet alább ismertetendő javaslata körül folytak. A bizottság megállapodása teljesen egyhangú volt s erről van szerencsém, hivatalos tisztem szerint, jelentést tenni a Társaságnak.

Jól tudom, tekintetes Társaság, hogy ez a jelentés nem fejezi be méltón a Greguss-díjról szóló kitűnő dolgozatok első sorozatát. Sajnálattal ösmerem el, hogy egy művészeti ágnak, az építészetnek az utóbbi hustrum alatti fejlődéséről nem ad részletes, beható és tájékoztató fölvilágosítást s így e részben nem is felel meg az Ügyrendünkben kitűzött feladatnak. De talán kiment a tárgyi és alaki okoknak olyan sora, mely mindnyájunk előtt ismeretes, mert valamennyiünk szívét nyomja. Az utolsó hat esztendőből négy háborús év volt, melyben a vakoló kanál és a véső pihentek. Az építés majdnem teljesen szünetelt; új, különösen művészileg is jelentősebb alkotások alig emelkedtek; a még békés években megkezdettek is nem ritkán befejezetlenek maradtak; új irányú kísérletekre vagy ilye-

¹ A Kisfaludy-Társasághoz intézett jelentés az 1912-17. évkörnek építészeti Greguss-jutalmáról.

neknek fejlesztésére az alkalom mellett hiányzott a művészi összeszedés és szükséges nyugalom, a mi kisebb, de egy vagy más tekintetben talán figyelmet érdemlő épület készült a vidéken: helyszíni tanulmányozásának útjába állottak az utazás nehézségei. A kevés, részben tán hiányos anyagnak ismertető, összehasonlító, bíráló áttekintését, ennek a munkáját is megzavarták épen az utolsó idők lélekrázó katastróphái. Mikor a legnagyobb alkotás, melyet ezen a földön emberi bölcsesség, emberi képzelet és emberi lelkes munka emelt, összedőléssel fenyeget: nehéz tiszta szemmel és elfogulatlan lélekkel belemélyedni a kőalkotmányok sorába. Így kénytelen vagyok rövid, vázlatos jelentésre szorítkozni. Csak az nyugtat meg, hogyha jelentésem bármily részletező lenne is, kétségtelenül csak arra az eredményre vezetne, melyben a bizottság tagjai és szakértői, technikusok és művészek, historikusok és æsthetikusok egyező értelmekkel megnyugodtunk.

Az évkör végéig be nem fejezett s így ez alkalommal a pályázaton kívül maradó, de részben elkészült s az egész tervet már tolmácsoló épületek közül a bizottság egypárát méltónak tart már a megemléítésre. Így a debreczeni egyetemi építkezést, a gyulafehérvári templom helyreállító munkáját, de legelső sorban az országos levéltár budavári palotáját. Ez, az immár befejezésének küszöbére jutott monumentális épület nemcsak berendezésében, különösen biztosságának építészeti biztosításában tanuskodik a külföld újabb, hasonczélú palotáinak alapos tanulmányáról, hanem alkotójának művészi erejéről és ízléséről is. Ellenére annak, hogy motívumai középkoriak, románok és átmenetiek: ezek alkalmazásával az egész alkotás modern, midőn képe, tiszta anyagszerűségében, teljesen és világosan tolnácsolja belső berendezését és ebben rendeltetését.

Az a vonás, melyet e palota méltatására kiemelttem, szinte uralkodó jellemvonásnak látszik azokban az építészeti művekben is, melyek már a mi évkörünk gyér alkotásai közül kiválnak. E vonás, ha ugyan szabad kevés, de jelentős anyag alapján általánosítanom, mintha egy lépéssel túljárna azon a stádiumon, melylyel a közelmúlt építő művészete, különösen Németországban, Ausztriában és utánok nálunk, a messzebb multtal minél tökéletesebb szakításra tört. Szakításra egészen addig, hogy minden idők épületképei hatásának egyik fő elemét: a fény és árnyék játékát végtelen, töretlen síkjaival szinte száműzni kívánta. Eredetiségökkel tüntető alkotásainak sokszor tagozatlan faltömegei mintha elviselhetetlen súlylyal nehezednének ránk; máskor sűrű, de csupa függélyes tagozódásokkal, lízéná-pótlékaikkal mintha kéveként széthullani készülnének; míg

kerettelen, lehetőleg négyzetes ablaknyílásaik nem is építetteknek, hanem egyszerűen bezúzottaknak látszanak. Ez a föltétlenül valami újra törekvés általán az unalom sivársága és a szeszély mesterkedő korlátlansága között hánykolódik s szélsőségeiben, melyek gyorsabban fejlődő vidéki városainkban is kivirágzottak, nemcsak a mult hagyományaival, hanem művészetének természettörvényeivel is szakít. Nálunk is a közelebbi évtizedekben igyekezett ez a történetellenes irány, az elvek és érdekek viharában, majd a nemzetinek, majd a föltétlenül modernnek jelszava alatt, inkább a díszítő, mint a szerkezeti elemekben vagy elrendezésben, olykor tagadhatatlan tehetséggel és leleménynyel, de kevesebb koncentrációval, biztossággal és következetességgel merőben újat adni, lehetőleg egészen mást, mint a korábbiak.

A legújabbnak mondható fejlődésben, legalább a mint Pecz Samu, Ray Rezső, Hüttl Dezső és Alpár Ignác a mult években emelkedett épületein könnyű megfigyelnünk és megállapítanunk, az aligmultban szögesen szemben álló ellentétek, az ú. n. történeti stylusok és a jelen ízlés, a modern czéltudatosság mellett némi kiegyenlítést keresnek. E czéltudatosság, melyben a modernség nyilatkozik, hogy az épület külső képe ne önczél legyen, hanem csak egy megfelelő része az egész architektonikus gondolatának, beszédes és világos kifejezője az alkotás belső rendjének, czéljának, mivoltának. Erre a célra bátran egyre bátrabban használják fel művészeink a történeti motívumokat és egész forma-nyelvet : íveket és oszlopokat, párkányokat és kereteket, pilaszterekét és frizeket, oromzatokat és erkélyeket a maguk históriai formájában, de új, mai jelentésre tanítva és alkalmazva őket. Így a multat vagy egyes elemeit áthozzák a jelenbe s kipróbált szép szavukat ennek tolmácsaivá avatják. Óvakodnak a históriai stylusok apró bajnokait rossz hírbe kevert másolástól ; nem utánóznak szorosan sem egyes épületeket, sem egyes mestereket, sőt egyes stylusokat sem, hanem összeegyeztethető elemek fejlesztésével és harmonisálásával, a mire már némi részben történeti példát is nyújt az úgynevezett átmeneti styl, törekszenek az épület külső képében is újat s az esetleg új szerkezetnek megfelelőt adni. E törekvés és sikere természetesen nem alapulhat pusztán tanuláson, számításra, vázlatkönyvön és minta-lapokon : a technikai tudás mellett megnyilatkoztatja az egyéni művészi képességet és erőt is. A legújabb fejlődésnek ezeket a nyomait örömmel ismerhetjük el művészi irányúaknak és értékűeknek.

A jeleztem művészi változásról és szelleméről érdekes és világos tanuságot tesznek Budapestnek az utóbbi hat évben emelt kiválóbb

architektúrái: a Mária Terézia-téri telephon-palota, a váczai-utczai kegyesrendi ház, templom és iskola épülete és a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak a Gizella-térre néző palotája.

Mindegyikök utal erre a nemesebb és tisztultabb törekvésre; de talán legszembetűnőbben a Telephon-palota. Ez az épület vagy inkább épület-csoport a maga legmodernebb célját, egy részének mintegy a felhők magasát kereső, toronyszerű alakítása és plastikai disze mellett, szinte a legrégebbi középkori művészet formáival. Ó-keresztény motívumokkal igyekszik kifejezni. Lapos ívei, tönzsi oszlopai és féloszlopai, fonatos, hullámos és koczkás kapitelsei, törpe és vaskos oszlopokkal elválasztott keskeny ablakpárjai mind ebbe a távoli képzetvilágba utalnak. A mester ereje abban nyilatkozik meg, hogy mindennek ellenére, sőt ellenére a Mária Terézia-téri részek szeszélyes tömegelosztásának és symmetriátlan kiképzésének: alkotása a maga egészében sem nyugtalannak, sem összhangtalanak nem érzik. Nem főképp a Német-utczai főhomlokzat, melynek földszintje rustikájával, zömök oszloppárjaival, egész biztos egyensúlyozottságában, nyugodt erejében és szép törvényszerűségében különösen szerencsés conceptio. Mestere Ray Rezső.

A kegyesrendiek váczai-utczai palotájában Hüttl Dezső egyikét emelte a mai Budapest legérdekesebb és leghatásosabb épületeinek. Egységbe foglaló gondolatban és szervesen egységes tervvel három nehéz feladatot oldott meg. Egyetlen, minden ízében megfelelő és egységes palotát emelt három különböző célra: iskolának, templomnak és lakóháznak. A szabálytalan és egyenetlen terület nehézségeit a tér rendezésével és a föld szintelésével oly szerencsésen győzte le, hogy a nem könnyű küzdelemnek nyoma sem maradt. Azután a legegyszerűbb eszközökkel, művészi eszközökkel, nem a tömeg brutális súlyozásával, valóban monumentális hatást ér el. Épen nem sivár és disztelen, csak takarékos architektonikus tagozatokban és díszítményekben: de finom renaissance-ornamentikájának szerénysége csak fokozza a nagy alkotásnak komoly emlékszerűségét. Ez irányban hatnak a szélességökben fejlesztett ablaknyílások. Talán a váczai-utczai középhomlokzat két oszlopos oldalfalának erősebb élezése által erőben nyert volna a benyomás; de ezt egészen eredeti, szinte megdöbrentő módon pótolja a mély, széles, lapos kapu, mely grandiózus boltrendszerében oly hatalmas bejárója voltaképp csak egy kis szomszéd utcának, mintha valamely középkori várba vagy városba vezetne. A részletekből csak a legértékesebbet emelem ki, Budapestnek kétségtelenül legszebb barokk-kapuját, mely egyre tűnedező elődeinek már gyér sorára a koronát tette fel: a Pia-

vista-utczai templomkaput, melyet Radnai Bélának két gyönyörű anyaga őriz.

A Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak három utczára szolgáló, központi palotája, melyet Alpár Ignác épített, alig kisebb terjedelmű s nem kisebb igényű épület. Nem a tudomány és vallás, hanem a messze ágazó, nemesebb, magát a cultura és jótékonyosság egyik forrásának tekintő üzlet palotája: gazdagabb és elevenebb amannál; de minden kérdés és túlterheltség nélkül. A nagy fal-tömegek súlyát tagozás és ékítés enyhíti. Képe három homlokzatának bármelyikén formákban mozgalmasabb és változatosabb, egészen a falakból és oszloptestekből gyöngye kereteléssel, lapos domborművekben kiemelkedő alakoknak divatos, de nem mindig szerencsés motívumáig. A voltakép építészeti formák azonban általán harmónikus és művészi hatásúak: így a sarkon emelkedő kerek bástyatorony motívuma, mely a második emelet fölötti, túlterősen kiképzett parkányzatnak szétválasztó benyomását ellensúlyozza; a Deák-utczai főhomlokzat uralkodó részén át a sarok-részre szorítkozó oszlopsor; maga az egész főhomlokzat bájjal és erővel teljes erkélyconsolaival; a Türr-utczai kis kapu, a mely kisebb formáknak elmés és finom összehangoltságával kacsintgat el egészen a Biedermayerig. De nem hagyhatom említés nélkül, noha a palota művészi képéhez nem tartozik. Alpár mesternek egy nevezetes újítását a bank-palota belső elrendezésében. Az eddigi gyakorlattal ellentétben a nagy csarnoknak külső hajóját látja el felső világítással a dolgozó tisztviselők számára, míg a közönségnek rendelt magasabb belső hajó a homályosabb és mesterségesen világított. Ebbe a gyakorlatilag hasznos és leleményes újításba is belecsillanik valami a régi bazilikális elrendezésből és szerkezetből.

E kiváló építészeti alkotások mesterei iránt a Greguss-bizottság a legkésebb és legteljesebb elismeréssel van; de a jutalom tekintetében mégis egyező értelemmel a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet javaslatához járult s a Társaságnak is ezt ajánlja elfogadás végett. A Greguss-díjat azoknak a kitűnő és lelkes szakférfiaknak kérjük, a kiknek köszönhető, hogy fővárosunknak és hazánknek talán legbecsesebb és leghíresebb művészettörténeti emléke, melylyel Magyarországnak két fele nyújt mintegy kezét egymásnak, a nagy összeomlásban szintén tönkre nem ment, hanem ellenkezőleg, régi erejében és művészi szépségében új életre kelt.

A véleményadásra felkért egyesület határozottan kijelenti, hogy az illető évkörben létesült építészeti alkotások között a budapesti Széchenyi-lánczhíd új hídszerkezete mind országosan elismert művészi

becse folytán, mind pedig a tervezéshez szükséges munkáknak tudományos színvonala tekintetében a legkiválóbb helyet foglalja el. Az átépítésben nemcsak a műszaki tudományok terén való rendkívüli jártasságra és igen nagy gyakorlatra volt szükség, hanem kiváló művészi érzékre is a végből, hogy a gyökeres átépítés által a régi hídnak világszerte elismert nagy művészi értéke ne csökkenjen. Épen ebben az utóbbi körülményben rejlett a feladatnak rendkívüli nehézsége, a mi világosan kitűnik az építőművészeknek az építést megelőzőleg sűrűn kifejezett aggodalmából, hogy az átépítés a művészi érték rovására fog esni. Az aggodalom alaptalannak bizonyult. A régi híd vasszerkezete eltűnt ugyan, helyére többszörte teherbíróbb, a régítől lényegesen és sok irányban eltérő új vasszerkezet került, a falazatok teherbírása is lényegesen megnövekedett s az új híd mégis azt a benyomást kelti a szemlélőben, mintha a régi híd állana előtte. A különböző kísérleteknek és tanulmányoknak egész sorozatára volt szükség a végből, hogy a kitűzött művészi czél elérhető legyen s hogy a tervezők ezt a czélt el is érték, e tekintetben véleményeltérés nincs.

E javaslat és meggyőző indokolás alapján és irányában kérjük mi is a társaság döntését. Kérjük, hogy az 1912—17. évköze szóló építészeti Greguss-jutalmat a Széchenyi-híd átépítését tervező bizottság tagjainak: Beke József, Eckerman Ede, Gállik István, Gottlieb Ferenc, Hartig Sándor és Szántó Albert mérnököknek adományozni méltóztassék s kívülök még Kharndl Antal műegyetemi tanárnak, ki mint a középítési tanács előadója szintén fontos és érdemes részt vett az új hídszerkezetre vonatkozó tervek végleges elkészítésében. Tekintve pedig az így felosztandó jutalom csekélységét, a bizottság tisztelettel indítványozza, hogy a Társaság a jutalmazottak mindegyikét a jutalmazás alapjáról és alkalmáról szóló díszesebb diplomával tüntesse ki.

BEÖTHY ZSOLT.

CSEHEK ÉS TÓTOK.

Bevezetőül mindennél jellemzőbb lesz egy ismert cseh tudós következő sorainak idézése : «A térképre vetett tekintet meggyőző bennünket arról, hogy a cseh-szláv törzsnek teljes egyesülése mind politikai, mind socialis tekintetben ez országok plastikai fölépítettsége miatt tartós időre ki van zárva ; ezt a történelemben is beigazolvva találjuk.»¹ E geographiai igazságnak (a többiről nem is szólva) ma már fittyet hánynak a csehek. A mai események megdöbbentő bepillantást engednek a cseh culturvilágba, a hol úgylátszik ma már minden tudomány csupán «alkalmazott.»

Mindenekelőtt tudnunk kell azt, hogy a tót nyelv s még inkább a nép teljesen önálló s független a csehhez, valamint a többi szláv nyelvvel és néppel szemben, a mire bőven lesz alkalmunk fejtegetéseink során rámutatni. Miért van tehát, hogy oly sok mindentféle viszonylatban kerül és került egymás mellé a tót és a cseh? Miért nincsenek például tót és lengyel határkérdéseink? A felelet erre nagyon egyszerű s csaknem kizárólag megint a geographiában rejlik. Magyarország természetes határa ugyanis északnyugaton a Kis-Kárpátok hegyvonulata s nem a Morva folyó, a tót ethnikum azonban túllépte minden időben ezt a gátvonalat, fölhúzódott Morvaországban csaknem Brünn és Olmütz városokig s így közvetlen kapcsolatban állott a cseh törzsekkel már több mint egy ezredév óta. Ezenkívül a Kárpátok hegykaraja épen nyugat felé a legnyitottabb, a közlekedésre, a forgalom lebonyolítására viszonylag a legalkalmasabb, míg a lengyelekkel szemben — az egy Árvát és Észak-Szepest kivéve — zord gránitvonulatok állották útját az e nemű s állandóbb összeköttetéseknek. Félreértések elkerülése céljából azonban ismételtelen kell szögeznünk azt, hogy a cseh-tót kapcsolatoknak a természetes határokon való ethnikai átömlés s így a szerves kapcsolat volt első sorban az okozója, mert hiszen — talán mondanunk sem kell —

¹ Dr. Jaroslav Vlach : *Die Čecho-Slaven*, 1. Wien.

jelentéktelen területeket nem számítva, hazánk geographiai s ebből kifolyólag gazdasági egysége¹ megvívhatatlanul igaz.

A cseh-tót kérdés megértéséhez bizonyos tekintetben kitünő kulcsul szolgál a tót-ruthén kérdés. A magyarországi ruthéneket a sors a Kárpátokon belül a tótokhoz szorította s mi lett ennek a következménye? Közel 300,000-nyi gör. katolikus ruthén esett áldozatul, kiket a tótok teljesen felszívtak. Többi ruthénünk nyelve is tót elemekkel van tele, úgy hogy ez a nép el is különödött némiképp galicziai és ukrániai fajtestvéreitől. Tótjaink és ruthénjeink között olyan nyelvi átmenet van, hogy ennek alapján pl. egy tót Niederle minden megerőltetés nélkül kisajátíthatná ruthénjeink nyelvét a tót nyelv dialectusának. A nadrágos embert a ruthén pásztor még Máramaros havasain is tót szóval köszönti (po pánsky = az urak nyelvén), a mint erről Sztripszky Hiador ethnographusunk meggyőződött s Ungvárott a honvéd-kaszárnyában a magyar, német, tót és ruthén legénység közös társalgási nyelve a «szlovák» volt.

Egy nép vagy nemzet faji önállóságát rendszerint csupán a nyelve szerint szokták megítélni és mérlegelni, holott ez meglehetősen egyoldalú s így igazságtalan eljárás. A philológusok harsány szavát azonban eddig nem mindig tudta tompítani vagy módosítani az ethnographusok, anthropológusok, a társadalmi, lélektani és művelődéstörténeti tanulmányokkal foglalkozók és régészek serege. Ha azonban döntő érvelésnek is csak a nyelvészek álláspontját fogadjuk el, akkor sem állhat meg a cseh-tót nyelvegység elmélete akár a jelent, akár a multat tekintve egy pillanatra sem. A csehek ugyanis azt vitatják, hogy egy ezredév előtt ugyanazon a nyelven beszéltek a csehek és a tótok s csak később szakadtak e tekintetben kétfelé. Ezzel szemben a legrégibb cseh nyelvemlékek, ú. m. a *Staročeská píseň o božím tele ze XIII. století*, a *Staročeské glossy*, vagy a *Drkolenský a musejní zbytek staročeské rymované legendy o Jidášovi* stb. a XIII–XIV. századból² a mai cseh nyelv alapvető tulajdonságait az ige- és névragozásban már magukban foglalják, valamint a jellegzetes ř (rzs) hangzót is, a mely tulajdonságok pedig a tót nyelvben teljesen ismeretlenek. Nyugodtan megkérdezhetem ezek után bármely philologustól, vagy józaneszű embertől, hogy a tótok nyelve (a morvaországiaké is,!) miért különült volna el annyira az állítólagos közös ősnyelvtől, mikor a mai cseh nyelv csaknem ugyanolyan,

¹ L. Elisée Reclus.

² L. bővebben Gerő: A cseh-tót nyelvegység ügye. Budapest, 1918.

mint volt a XIII. századbeli? Erre a felelettel adósak maradnak, annál inkább, mert a XV. század első feléből van már tót nyelvemlékünk is.

Az ethnikai határoltság és a történelem adják meg tulajdonképeni magyarázatát annak az erős befolyásnak, melyet a csehek gyakoroltak a tót Felvidékre. Megjegyzem, hogy ha a huszita időkre térünk vissza, ne tévesszük szem elől, hogy viszonylag és aránylag is több cseh kivándorló lepte el Lengyelországot, Németországot és Hollandiát, mint a tót nép lakta területet. A legrégebb cseh-tót összeköttetésekre vonatkozólag különben legyen szabad idéznem röviden egy dolgozatom következő sorait: «A cseh nyelv tulajdonképen a XIV. századtól kezdve tartja bevonulását a Felvidékre. Csakhogy nemcsak a Felvidéken kezd hódítani, hanem a nyugati szlávsnál általában. Ennek a jelenségnek pedig jórészt az akkor alapított prágai egyetem volt az oka, a mely culturalis központtá tette Csehországot s a mely csakhamar elárasztotta Közép-Európát tanult, tudós, litteratus emberekkel. E férfiak jórészt és másodsorban a cseh nyelvnek csináltak propagandát a nemzetközi latin mellett, annál inkább, mivel Husz, a nagy vallásreformátor föllépésével Csehországban a nemzeti nyelv is diadalra jutott bizonyos időre s annak művelését, kiciszolását több helyütt megkezdték. Nem érdekes, hogy a nagy lengyel nemzet írói még a XV—XVI. században is bocsánatot kértek olvasóközönségüktől műveik bevezető részében, hogy nem a szép cseh idioma hangján szólnak hozzájuk, hanem csak a közönséges, egyszerű, paraszti nyelven, a lengyel idiomán? Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a nyugati szlávok körében akkor az, a ki az úri osztályokhoz tartozott, az urak nyelvén, vagyis csehül beszélt s legföljebb a cselédséggel szemben használta a maga anyanyelvét. Ismerve az akkori kornak felfogását, ezen tulajdonképpen nem is csodálkozhatunk, hiszen a művelt emberek egész Európában latinul beszéltek. A cseh nyelvhasználat tehát részint ennek analogiája lett volna a nyugati szlávoknál.»¹

A huszitismus, illetőleg a belőle sarjadzó cseh befolyás nem volt mélyreható és tartós a Felvidéken; egy-két évtizedre itt-ott külső mázzal vonta be csupán a tótságot. Egyéb, cseh befolyásoló tényezők voltak még a már említett prágai egyetem, a melylyel kapcsolatban Josef Skultéty, — a tót tudományos irodalomnak legkiválóbb művelője a ma élők között, — helyesen állapítja meg, hogy «egy időben úgy látszott, hogy a cseh nyelv az egész nyugati szlávsnál hatalmába ejti.»² Nyilvánvaló tehát, hogy a cseh nyelv terjedése a tótság vezető

¹ *Új Nemzedék*. 1917 szept. 16.

² *Egy. irodalomtörténet*. IV. 622.

köreiben nem holmi faji összetartozáson alapuló s elszigetelt, hanem általános s igen érdekes művelődéstörténeti jelenség volt. A zsebrákvilág, Giskra uralma kb. 1440-től 1462-ig tartott. Jellemző, hogy nyelvi módszerük már akkor is olyan volt, mint a milyennek most mutatkozik, t. i. «Magyarország tót lakosaival szemben saját cseh és morva nyelvükkel léptek föl és éltek mindenben.»¹ Ezt bizonyítja a korszak egy csomó oklevele is. A cseh nyelv tűzhelye volt még valamivel későbbben a Jagellók cancelláriája s végül a huszitismus, mint nemzeti vallás. Az utóbbinak analógiái ma például az orosz, román vagy szerb nemzeti egyházak volnának, a melyekben a vallás szinte egy nyelvhez, egy nemzetiséghez van kötve. A huszitismus tehát e természetéből kifolyólag is ültethette át a cseh nyelvet a tót, evangélikus egyháznak — hogy úgy mondjam — liturgiájába. Luther tanait ugyan közvetlenül a német egyetemekről hozták Felső-Magyarországba, azonban legbuzgóbb terjesztői hirtelen a szétugrasztott huszitismus papjai lettek. Ezek közül különösen Tranovsky vált ki, a kinek lőcsei énekeskönyve, az ú. n. *Tranoscius* (első kiadása (1636.), mely zengzetes cseh nyelven van írva, végtelenül nagy befolyást gyakorolt az ágostai hitvallású evangélikus tótokra. A *Tranoscius* változatlanul a mai napig a tót nép kezében van. Ez a XV—XVII. századbéli cseh nyelv azonban nem volt életképes a felvidéken, hanem alkalmazásának első pillanatától kezdve megtorpant, holt nyelvvé vált. Ennek természetes oka a tót és cseh nyelv különböző voltában rejlett. Az odarögződött, megbicsaklott nyelvnek ma már külön neve is van: bibliai nyelv. «E bibliai nyelv valóságos unicum, mert a felvidéki evangélikus papokon kívül sehol a világon nem ismerik, nem beszélnek és nem alkalmazzák — XVI—XVII. századbéli, fejlődésében elmaradt s archaistikus cseh nyelv, mely eltorzult és tótosodott, bár accentusa ma is idegenszerű — és mint mesterséges növénynek ma már káros hatása vagy különös jelentősége úgyszólván nincsen.»²

E cseh befolyások felszínes s mondjuk anorganikus voltát maga Škultétý is elismerte, az a Škultétý, a kit — csodálatosképen — csak három héttel a túróczzsentsmártoni declaratio (1918 november 30.) előtt lehetett arra kényszeríteni, hogy objectív álláspontját a cseh és tót viszonylatokról föladja. Tisztességes tudományos munkásságban eltöltött hosszú élet után bizony dicstelen volt ez a hirtelen páfordulás! Škultétý a tót nyelvet önálló nyelvnek tartotta mindvégig s most belépett azok táborába, kik azt pásztor- vagy kocsis-

¹ *Történelmi Tár.* 1879, 620.

² *Csehek-e a tótok?* Magyar Figyelő, 1918 júl. 1.

nyelvnek tartják s harmadrangú nyelvjárásnak ítélik. A tót irodalom történetéről írt tanulmányában a cseh nyelv befolyásáról a tót nyelvre a következőképp nyilatkozik: «Egyébként a cseh nyelv, a mely több körülménynél fogva lett a tótoknál irodalmi nyelvvé, már a XVI. század végével tűnedezni kezdett a hazai nyelv mellett. A hazai tót nyelv túlnőtte és elfojtotta az átültetett cseh nyelvet.»¹

A tót irodalom megszületésének és fellendülésének igazi kora tulajdonképen a XVIII. század vége s a XIX. század eleje. A mi tótságunk körében addig tulajdonképen tót vagy épen cseh irodalomról szó alig lehet, ha csak e tekintetben az egyházi műveket nagyobb figyelemre nem méltatjuk. Szerintem tehát nem minden vonatkozásban áll meg az a tétel, hogy a tót irodalmat leginkább a cseh nyelvi elnyomás visszahatásának kell tartanunk, mert ilyen elnyomás, nem számítva pár cseh énekes- és inakönyv hatását és néhány cseh prédikátor működését, tulajdonképen nem volt. Az egyházi irodalmat pedig a papokon kívül alig olvasta valaki — hiszen ugyan hány írni-olvasni tudó jobbágyunk lehetett az aránylag iskolázottabb Felső-Magyarországon is a XVI—XVIII. századokban?

A tót irodalmat a napoleoni korszak által felkorbácsolt Európa nationalismustól izzó levegője teremtette és érlelte meg. Ján Kollárt (1793—1852.) a tót nép csodaszép dalai ihlették meg elsősorban, Hollýt (1785—1849.) pedig nemzetének ősi legendái. A nép nyelvét grammatikába (1787 és 1790-ben) Bernolák foglalta s a formákba öntött, megzabolázott, megfésült idiómát mintegy ajándékul vitte oda a teremő költők elé. Kollár — addig, míg a bibliai nyelv alapján és össz-szláv utópista eszméivel nem a cseh irodalom szolgálatába állott inkább — még pusztán a néptől tanult, Hollý már Bernolák-tól is.

Kollár működésére részletesebben is ki kell terjeszkednünk, annál inkább, mert őt tartják a cseh-tót egység eszméjét valló gondolkozók prototypusának. Rövidesen ki fog derülni, hogy ez ilyen formában igen erős tévedés. Mielőtt azonban erre rátérnénk, tudnunk kell azt, hogy a szlávoknál az orosz, cseh és — bár kisebb mértékben — a tót irodalmi nyelv elüt sok tekintetben a nép nyelvétől, vagyis, főleg szóanyaga tekintetében, mesterségesnek is mondható. Az orosz, az egyházi ó-bolgár, helyesebben ó-szláv nyelv alapján épült föl, a cseh, orosz és tót nyelvanyaggal indult a fejlődés útjának, a tót nyelvet az evangélikus egyház bibliai (XVI—XVII. századbeli cseh) nyelve s később az orosz is (főleg Vajansky műveiben)

¹ *Egyetemes irodalomtörténet.* IV. 622.

befolyásolta. A modern cseh irodalmi nyelv alapjait a XIX. század elején Jungmann fektette le, a népnyelven kívül régi cseh nyelvemlékek, az orosz s később részint tót elemek fölhasználásával. Masaryk meg is jegyzi egy munkájában¹ róla, hogy: «Jungmann teremtette meg a mi új, irodalmi nyelvünket.» Az északi szláv irodalmi nyelvek között tehát bizonyos kölesönösség állott be, melyet a XIX. század rajongói gyakran tudatosan ápolgattak s erősítettek az irodalmi panslavismus jelszavának czégére alatt: «unio in litteratura inter omnes slavos.» Ján Kollárt is ez a gondolat vezette elsősorban, azért hanyagolta el vagy kicsinyelte le később a tót nyelvet s azért vetette magát a csehre, a mely kulturális multjánál fogva mégis csak alkalmasabbnak látszott nagyratörő eszméinek hangoztatására. Még egyszer ismétlem azonban, hogy irányváltoztatása csak később ment végbe. Goethével személyes barátság kötötte össze; számára tót népdalokat fordított le. Ezeket különben annyira megbecsülte, hogy két kötetre valót bocsátott közre közülök 1834-ben Budán. Az ő irataiban mégis kevés olyat találunk, a mi a tót nép iránt érzett szeretetéről tanuskodnék. Ez érthető, ha tudjuk, hogy az ő látkörében elvesztek a szláv nemzetek, mint egyedek: az ő szíve csak az egységes szláv nemzetért rajongott, melynek ágai, hajtásai lettek volna például a csehek és horvátok, lengyelek, tótok vagy oroszok és bolgárok. Így vált Kollár a panslavismus első apostolává — természetesen csak irodalmi tekintetben és értelemben.

Kollár megkövetelte a szláv irodalmaktól, hogy az össz-szláv eszmét lehelyk ki magukból s ezzel kapcsolatban, — a mi Kazinczynk módszerével — nagy súlyt helyezett a formára is. A cseh nyelvet például tót elemekkel gazdagította s ezzel «magára vonta a csehek haragját, más tekintetben azonban — bár akaratlanul — hozzájárult ez úton a tót nyelv és irodalom önállósulásához» írja róla a cseh-tót egység különben buzgó harcosának, Anton Stefáneknek lapja.²

Míg Kollárt a panslavistikus eszmék magukkal nem ragadták, máskép gondolkozott ő is a tót népről és dalairól. A hogy Herder az orosz népdalokban a nép faji sajátosságait, jellemét («ein Original-volk») látta visszatükröződni, úgy Kollár is ezt a faji eredetiséget látja és kutatja a tót népben, melynek költészetét szerfölött magasra becsüli.³ Későbbben írott munkájában⁴ már kizárólag magasratörő

¹ *Česká otázka* = A cseh kérdés. 51. o.

² *Slovenský Obzor*, 1907 9—12. füzete, 610. oldal.

³ Lásd erre vonatkozólag *Tót népdalainak* második kiadásában az előszót és Murkó szláv ethnographusnak munkáját: *Deutsche Einflüsse*, 234.

⁴ *Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stimmen und Mudarten der slawischen Nation*, 1837.

eszméi vezérlik, a melyek szerint a multban az összes szláv nemzetek és nyelvek (szerinte: Mundarten = nár čia = tájszólások!) egy népet és nyelvet alkottak csupán. Ebből kifolyólag azonban ő a jelenben is egy nemzetnek tartotta az összes szláv törzseket s a szláv nyelveket tisztán csak dialectusoknak.¹ Ez a Kollár-féle inkább irodalmi panslavismus. Jellemző azonban, hogy e különben fenséges motivumú s láthatólag poeta agyában, szívében fogant eszmekörben a tót nyelvet a szláv nyelvek központjává tette.

Kollár Puskint, Milutinovičot, Miczkiewiczet például szintén hibáztatja nemzeti egoismusukért s azért, mivel nagyon sok szeretetet és figyelmet pazarolnak szűkebb hazájukra, de megfelejtkeznek «a nemzetről, a közös hazáról.» «Alle Slawen haben nur ein Vaterland.»²

Mindebből kitűnik az, hogy Kollár inkább igazi világpolgár — természetesen szláv értelemben, — mint nationalistá; bizonyos tekintetben az encyclopædisták, aufkläristák, stb. táborába sorolandó. Hogy a tótok számára mégis mennyit jelent, világosan példázzák a következő sorok is: «Azért nagy számunkra nézve, mert bár akaratlanul, de része van a tót irodalmi nyelv önállósulásában, mert nagy hazafi volt és fölébresztette a tót nemzetet s hatása elősegítette a tót irodalom fejlődését.»³

Ez idők culturmozgalmaiban hasonló szerepet játszott Kollár neves kortársa, Šafárik történészis. Šafárik ethnológiával, nyelvészettel és régészettel is foglalkozott. Abban a meggyőződésben, hogy a nép nyelvét legjobban a népdalokból lehet megtanulni, egy felhívásban a népdalok gyűjtését szorgalmazta. Budán, 1826-ban megjelent *Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* című művével az önálló tót irodalmi nyelv útját is egyengette. Meg is intették érte Prágából, hogy a tót nyelvet és irodalmat elválasztotta a cseh nyelvtől és irodalomtól. Šafárik errelevélben biztosította Kollárt, hogy könyvének új kiadásában még tovább fog menni.

Ám ez nem történt meg többé, sőt rövid időn belül mindketten megtagadták e nézeteiket s míg Kollár költői rajongásból, meggyőződésszerűleg, addig Šafárik inkább anyagi kényszerűségből (prágai egyetemi tanár lett), a cseh irodalmi nyelv, a cseh-tót faji egység mellett tört lándzsát; ám a nationalistikus tót mozgalmat akkor már útjában megállítani nem sikerült. Bernolák, majd Hollý törekvésének egyenes folytatói Hodža Mihály, Hurban Miloslav József

¹ I. m. 7., 49.

² I. m. 37.

³ *Romantizmus v literatúre slovenskej* (A romantizmus a tót irodalomban.) *Slovensky Obzor*, 1907, 616.

és Štúr Lajos voltak, kik a középső tót nyelvjárás alapján végleg megalapozták a mai kor tót irodalmi nyelvét. Štúr Lajos, ez a tót vezérférfit, a magyar országgyűlésnek a negyvenes években zólyomi követé, a tót nyelvről írott munkájában a következőket mondotta : «A tót népnek a cseh nyelv nehezére esik, mert hiszen maguk a tanítók sem bírják eléggé. Látjuk ezt az evangélikus iskolákban, a hol úgyszólván minden tanító máskép beszél, más helyesírást használ . . . a nép az irodalmi nyelvet meg nem tanulta, azért kell tehát a tótot használni, melyet a nép megért ; a cseh szótár, a cseh nyelvtan nem a mienk, azokkal tehát meg nem elégedhetünk, szerkeszteniünk kell tehát önálló tót grammatikát és szótárt.» Az új irány osztatlanul magával ragadta a tót nemzetet. Sőt egy helyütt (Selmezbányán) annyira mentek a cseh nyelv gyűlöletében, hogy a cseh nyelvet propagáló lyceumi professornak távoznia kellett az intézet kötelekéből a tót tanulók forrongása miatt.

E mozgalmakat azonban mindinkább növekvő féltékenységgel nézték a prágai körök. 1846-ban valóságos vihar zúdult a tótokra reformtörekvéseik miatt, hiszen már az evangélikusok is szakítottak a cseh nyelvvel világi és iskolai használatban s e vihar vezérei a Prágában élő cseh szolgálatban álló tótok, Kollár és Šafárik voltak. Csakhogy jogos gúnynyal vághatta ezek szemébe akkor már az ifjú tótok legnagyobb költője, Sládkovič a következő szavakat : «Drága atyáim ne haragudjatok saját szellemetek cselekményére, a vizet Ti indítottátok ama kerekre . . .» Ezt ni sem bizonyítja jobban, mint Hurban Józsefnek a csehekhez intézett polemisáló irata, melyben Hurban Šafárikhoz fordulva a következőket mondja : «Ön által tudjuk, hogy mi külön szláv törzset alkotunk, melynek a csehtől eltérő nyelve van, mert ezt ön nekünk nemcsak az ön szláv irodalomtörténetében, hanem az ön ethnographiájában is egészen tisztán kijelentette ; mi azonban saját tapasztalatainkból és önálló kutatásainkból is tudjuk, hogy mi jellemben, lelki, érzelmi és értelmi világunkban, gondolkozás módunkban, történelmünket tekintve és politikai helyzetünk tekintetében különbözünk a csehektől és a morvaktól . . . Nyelvünk más szellemet tükröztet vissza, mint a cseh ; ezt sok szó, kifejezés, szólás-mondás, különböző philosophiai, nyelvtani és stilistikai eltérések bizonyítják ; sok ezer szavunk van, melyek nincsenek meg a csehben, maga abéczésük a legkülönbözőbb jellegzetes eltéréseket mutatja föl. Vannak szavaink, melyeknek épp ellenkező az értelmük a csehben, a mi magán és mássalhangzóink mások, mint a cseheké. Különbözünk a kiejtésben, a hangsúlyban, a név- és igeragozásban, a szóképzésben és a képzőkapcsolásban, a melyek

nálunk mind sokkal jelentősebbek, mint a cseh nyelvben. Különben ki tudná mind azt felsorolni, a miben nyelvünk a csehtől alapjában véve különbözik? Mi a csehektől mind nyelvünkben, mind törzs-jellegünkben különbözünk.»¹

Térjünk most át az irodalmi és culturalis kérdésekről a politikai problémákra. A tót nemzet vezérférfiai, közöttük elsősorban Štúr, Hurban és Hodža 1848 május hó 10-ére egyetemes tót gyűlést hívtak össze Liptószentmiklóstra, hogy memorandumot szerkesszenek és intézzenek a magyar kormányhoz. A memorandumba foglalt kívánások röviden a következők voltak : A nemzetiségek az országgyűlésen anyanyelvüket használhatják, a közös országgyűlés mellett legyenek minden nemzetiségnek külön gyűlései, melyek az illető nemzetiség ügyeivel különösen foglalkoznak és a nemzetiségek határait pontosan megjelölik. Kívánnak tót elemi és középiskolákat, tót tudományegyetemet és tót műegyetemet. A magyar gymnasiumokban állíttassék fel a tót nyelv tanszéke, a tót gymnasiumokban pedig a magyar nyelv tanszéke, hogy így a kölcsönös megértés lehetővé váljék.

Kívántak tót nemzeti gárdát, tót vezényszóval és tót parancsnokokkal ; külön tót nemzeti zászlókat ; a tót nyelv használatát a köz-igazgatásban és az igazságszolgáltatásnál. A sajtószabadság és a szabadgyülekezeti jog biztosítását, a választójog kiterjesztését és az agrárkérdés rendezését.

Láthatjuk tehát, hogy ez igazi tót nemzeti érzésből fakadt kívánságok körülbélül azokat a jogköröket ölelik fel, a melyeket az 1918-iki magyar népkormány spontán elhatározásából, a multtal való teljes szakítás után örömmel és szeretettel ruházna reájuk. A tót nemzeti érdekeket azonban a tót nép mai vezérei, megtagadva elődeiket s megakadályozva népük szabad fejlődését, megdőböntő cynismussal rendelik alá a csehek imperialistikus érdekeinek.

Jegyezzük meg még, hogy az 1848-iki liptószentmiklósi gyűlés után Hurban József, mint Štúr és Hodža, szintén megjelent a prágai szláv congressuson, de azért ott, — a mint a congressusnak a Cseh Museumban megőrzött jegyzőkönyvei tanúsítják — mikor a tótok jövő sorsáról volt szó, Hurban így nyilatkozott : «Csak védeni kívánjuk nemzetiségünket a magyarok ellen, máskülönben semmit sem kívánunk. Elszakadni a jelen viszonyoktól, megsemmisíteni az ezeréves, bárha minket szorongató formákat, nem könnyű. Ha a magyarok megadják azt, a mi illő, nem lehet ellenük kardot ragad-

¹ *Slovenské Pohlady*, 1846. 48. l.

² I. l. Skultéty : i. m.

nunk». Később is a hatvanas évek elején *Piesne nateraz* című dalai-ban Hurban azt mondja:

Ki választaná azt szét, a mit az Isten összeadott?
Ki választaná szét a tótot és a magyart!

Hasonlóképen ráczáfol a mai cseh-tót politika vezéreinek mostani álláspontjára az 1861. július hó 6-án és 7-én tartott tót nemzeti gyűlés Turócszentmártonban, melynek szellemi vezére Moyses István besztercebányai püspök volt. E gyűlésen hozott memorandum fontosabb pontjai a következők voltak: kívánták az ország ethnographiai felosztását és egy tót kerület, kanton (okolie) kihasítását. A létesítendő tót kerületben tót legyen a hivatalos nyelv minden forumon. Határozotassanak meg a magyar diplomatiái nyelv használatának határai. A tót nyelvszigetek nyelve is tót legyen. Minden nemzetiség oly jogokkal ruháztassék fel, a milyenek a magyar nemzetnek vannak. A tót Okolie a magyar országgyűlésnek és a legfőbb magyar hatóságoknak alá legyen ugyan rendelve, de önálló nemzeti képviselte, önálló közigazgatása és igazságszolgáltatása legyen. E memorandum valamivel kevesebbet tartalmaz, mint az 1848-iki érdekessége pedig az, hogy a Bach-korszak elcsehesítési törekvéseinek ellenhatásaként jött jórészt létre.

A tótok culturelete ezidőben határozott fejlődésnek indult, a mit középiskoláiknak és tudományos intézetüknek, a *Matica Slovenská*-nak köszönhettek elsősorban. A magyarországi szerbek *Maticája* 1825-ben, a horvátoké 1851-ben, a cseheké 1830-ban, a galicziai ruthéneké szintén 1851-ben, a tótoké 1862-ben alakult meg. Az Eötvös és Deák-féle liberális magyar culturpolitika a hetvenes évek elején a legnagyobb szeretettel istápolta a magyarországi nemzetek összes culturintézményeit s így a tótokét is s csak későbbi kor csukatta be a tótok középiskoláit s tudományos intézetüket, a *Maticát* is, a minek beláthatatlanul káros következményeit ma egyformán megsínyli a tót és a magyar nép. A tót azzal, hogy szellemileg csaknem védtelenül áll a csehek gazdasági, politikai, de főleg culturinvasiójával szemben, a magyarság azzal, hogy a tótságban ezeresztendő barátság, testvére távolodott el tőle érzelmileg.

A tót nyelvet rendkívül kifejlesztették e kis nemzetnek nagy költői: Hollý, Šadkovič, Janko Král, Chalupka, Kalinčák, a közelmúltban elhunyt Svetozár Hurban Vajanský, a ma élők között Kukučín, Országh Pál (Hviezdoslav), Josef Gregor Tajovsky és Josef Škultéty a tudós, a kik önmagában zárt, sajátos s e kis néphez mérten mégis elsőrangú irodalmat teremtettek. E szellemi vezérek köré

gyűlt a tót nemzet legnagyobb része egészen 1918-ig. A múlt század nyolczvanas éveitől kezdve a csehek ugyan erős ellen-agitációt indítottak, melynek vezetői, kiket cseh pénzen cseh iskolákban neveltettek, körülbelül másfél évtizeddel ezelőtt a szakolczai (Nyitra megye) *Hlas* című politikai szemle köré csoportosultak. A hlasisták és a turóczszentmártoniak között kezdettől kezdve a legélesebb harcz dúlt. Természetes azonban, hogy a nemzeti érzés és gondolat igazi letéteményeseit positiójukból kivetni nem sikerült, sőt a cseh-barát lapokat Svetozár Hurban Vajanský a *Narodnie Noviny*-ban írt támadásaival csakhamar lehetetlenné tette. Josef Šcultěty még 1918 szeptember havában is felemelte tiltakozó szavát a cseh törekvések ellen, melyek a tót nemzet nyelvét és faját fenyegetik, azokat gyökerükben megtámadva. És alig egy évtizede annak, hogy Svetozár Hurban Vajanský, ki a világ culturtársadalmában előkelő positiót foglal el és tót nemzetének valódi «representatív man»-je volt, csaknem tettelegességre ragadtatta magát egy alkalommal Masarykkal szemben, mikor az a Turóczszentmártonban felállított tót muzeumot és culturpalotát a megnyitás alkalmából a prágai Čas-ban «csűr mögötti pajtának» nevezte, hogy nevetségessé tegye a cseh befolyás ellen harczoló s népük sajátosságait megőrizni kívánó férfiakat. Sapiienti sat!

A magyarság és tótság culturális egymásra utaltsága több mint ezeréves együttélés természetes következménye. Ebből kifolyólag a régi Magyarországon a közös vezető positiók közül rendkívül sokat töltöttek be tót anyanyelvű polgáraink. Ilyen volt Mátyás király esztergomi érseke Vitéz János; ilyen a Habsburg-ellenes, magyar, nemzeti fejedelem, Szapolyai János: a *Corpus Juris Hungarici* szerzője: Werbőczy, a geniális jogász; Grassalkovich, ki egyszerű pór diákból Mária Terézia királyné kegyeltje és hercege lett, tót vér is folyt ereiben Kossuthnak, Petőfinek, sőt családtörténelmileg Rákóczinak is.

Néplélektani tekintetben az együttélés és keveredés folytan nagyon sok közös vonásuk van a tótoknak és a magyaroknak. A magyarok és tótok gazdasági és geographiai egységben élnek. politikai szervezettségük és alkotmánysszervezetük, bel- és külpolitikai viszonylataik ugyanazok voltak s azonos törvények folytak be a tót és magyar nép legbelsőbb életviszonylataira is, úgy mint a településre, lakásra, öltözködésre (jobbágy-ing), munkaszolgáltatásra és egyházi életükre. Az általános szláv vagy speciális tót jellemvonásokon (szertelenség, az érzelmi világ túltengése, szívós, kitartó munka, a melynek értéke azonban nem áll mindig arányban a rá-

fordított energiával és idővel, bizonyos vállalkozó szellem és hajlam stb.) kívül mind lélektani, mind tárgyi néprajzi, valamint a socialis elhelyezkedés tekintetében sokkal több jellegzetes közös tulajdonságot találunk a tót nép és a magyar nép között, mint a tótság és a csehek között.

Befejezésül közlöm Pavel Mudroňnak, a kiváló tót politikusnak következő sorait, melyek a *Narodnie Noviny* 1903. évfolyam 1—4. számaiban a magyarosítás ellen írott tanulmányából valók: «Mikor Magyarország 1898-ban ezeréves fennállását ünnepelte, a magyarok jogtalanul állították azt magukról, hogy a lefolyt ezer év alatt a maguk czége alatt tartották fenn az országot, mert abból az ezer esztendőből a magyar uralomra csak 68 év (1830—1898) esik, a többi 932 az egyenlő jogú Magyarországé, a melyben együtt harczolt minden nemzetiség e haza szabadságának védelmében s egyik sem követelt előjogokat a többinek rovására.

Ez az egyenjoguság Magyarországon 932 esztendeig tartott s ha — mint hiszem — újból életre kel, új életre kelti a mi hazánkat is, újabb 932 esztendőre.»

Ehhez megjegyezhetjük, hogy Magyarországon 1830-ig a hivatalos nyelv a latin volt, a nemzeti kérdés a gazdasági, politikai és egyházi problémák mellett csak másodrangú szerepet játszott és így Mudroňnak általában igaza van. Mudroň cikkében a teljes egyenjoguságot követeli az összes magyarországi nemzetek részére. «Ezt követeljük mi magunknak! Hogy őszinte szívvel elénekelhessük azt a régi magyar dalt: Legyen úgy, mint hajdan volt, hogy a mi szép országunkban, ékességben, békességben megélhessen mind a magyar, mind a tót.»

A magyar népkormány ma a tót nép teljes függetlenségét biztosítja, a gazdasági cooperatio és a külpolitikai együttműködés mellett s így a tót nép culturalis erői teljes mértékben kibontakozhatnak. viszont a cseh-tót államban a cseh intellectuelek lepnék el egész Felsőmagyarországot és így örökre lehetetlenné tennék a tót középosztály kialakulását, a nép faji individualitásának érvényre jutását. Európa összes népeinek szellemi felszabadulásakor a tót nép Európa culturconcertjében továbbra is csak másodrangú szerepet játszhatnak.

PODHRADSKY GYÖRGY.

ÉRTESÍTŐ.

Hazánk területének védelme.

1. *A Magyar Tudományos Akadémia szózata a művelt világ összes akadémiaiához.*
2. *Magyarország függetlensége é területi épsége.* (The Independence and Integrity of Hungary) — A nagyváradí jogakadémia felhívása a nyugati egyetemekhez.
3. *Egy magyar ember nyílt levele Wilson elnök úrhoz, Magyarország integritásáról.* — Kiadja Magyarország területi épségének védelmi ligája.
4. Dr. Buday László : *Magyarország gazdasági egysége.*

Bár semmit sem teszünk tetteg Magyarország területe nagy részének megszállása ellen, egész hévvel szegülünk ellene lelkünkben s küzdenek érte sokan a szellem és meggyőzés fegyvereivel. Nagy kérdés, hogy a magunk között való gyűlésezések, tiltakozások és hírlapi cikkek érnek-e valamit odakünt, a hol rólunk nélkülünk döntenek. Hihető-e vajjon, hogy a Terület-védelmi Liga pár nap alatt összetoborzódott két millió tagja nyomna valamit a latban Versaillesban, ámbár e Ligának nem két, hanem tíz millió természetes tagja van : az összes magyarság? De minden kétség mellett sem vethetjük félre a meggyőzés fegyverét, mikor más nem áll hatalmunkban. E cikkek, tiltakozások és magyarázatok közt vannak, a melyekből nem hiányzik a meggyőző erő, s az igazság világossága, — s a melyek, ha eljuthatnak azokhoz, a kiket jó volna fölvilágosítani, méltón szolgálhatnak nemzetünk ügyét.

Ilyen első sorban az Akadémia szózata, melyet a világ akadémiaihoz intéz. Sebestyén Gyula írta. Az Akadémiához illőn, ezredéves kulturánk szakadatlan fennállását és fejlődését vázolja, rövid szavakban, de világosan, Szent István és László s a Könyves király tetteit, s arany-bullánkat, majd épülő iskoláinkat, külföldre járó tanulóinkat említi, fennmaradt okleveleink, legendáink tömegét s krónikáinkat, rámutatva, hogy e «tűzzel-vassal elpusztított országnak még így is maradt annyi irodalmi emléke, hogy igazolni tudja európai műveltségének korábbi gazdagságát». Fölhozza Nagy

Lajos hatahnát. Hunyadi harczeit, melyek emlékét ma is hirdeti a déli harangszó, majd Erdély protestáns civilisatióját, mely Európában először ígtatta törvénybe a vallásszabadságot. Rámutat az osztrák politika módszerére, mely a török kiűzése után a kiirtott magyarság helyébe szerbeket és románokat telepített, dúsan java-dalmazva a nemzeti vagyonból egyházaikat, míg a magyar pro- testáns egyházak híveikre voltak utalva. A mellett fölállította a tételt, hogy Ausztria és Magyarország népeit csak a közös uralkodó- ház tartja össze ; s felhasználva a nemzetiségeket a magyarság ellen, gyánola lett túlzó törekvéseiknek. A nemzetiségi kérdésnek e felső istápolása mellett is kétségtelen, hogy a magyarság «culturális súlya jóval nagyobb, mint az összes nemzetiségeké összevéve», s hogy a magyar műveltség oldalán felvirult a nemzetiségek szellemi élete is.

A culturális fölény mellett a statisztikai számokra hivatkozik, fölemlítve, hogy a vegyes vidékeken többnyire a magyarok száma apad, mert áthasonulnak és leolvadnak, a mi az erőszakos magya- rosítás vádjának világos czáfolata. Nincsenek is egységes nemzeti- ségi területeink, csak keverték ; a magyar faj szaporodása is jelen- tős, 30 év alatt $3\frac{1}{2}$ millió volt, vagyis fél millióval több, mint az a magyarországi románság, melynek létszáma Erdélyben 1733-ban még csak 425,000 volt. Ily erős szaporodásuk mellett képtelenség elhunyásról, rossz gazdasági helyzetről vagy üldözésről beszélni. Ily világos újmutatásokkal bizonyít az Akadémiának rövid, mind- össze nyolcz oldalas emlékirata, mely már ezzel is számot tarthatna arra, hogy elolvassák. A rövidség nemcsak a világosság eszköze, hanem az udvariasság egy neme is.

A nagyváradi jogakadémia a nyugati egyetemekhez fordult emlékirattal, melyet Horváth Jenő tanár szövegezett. A füzet an- golul is közli a szöveget ; ez szerencsés gondolat, nemcsak Wilson, hanem Anglia miatt is, mert a francziáktól, bosszúvágyuk mellett, aligha van mit remélnünk, mint a tapasztalat mutatja. Érdeme a füzetnek az is, hogy folyvást idegen, angol vagy nemzetiségi nyi- latkozatokkal bizonyít igaza mellett, a mi állításait kétségtelenné teszi. Az első rész itt is történelmi visszapillantás ; a második nyul aztán tulajdonképeni tárgyhöz, angol és horvát írókkal igazolva a Svatopluk-féle délszláv állam törekvését, s eredeti elhelyez- kedésük területét, kiemelve azt is, hogy a horvátok nemzetet al- kottak mellettünk s nem nemzetiséget. Cseh állam azonban soha sem állt fenn magyar területen, tehát a cseh-tót unió cseh hódítás. A bevándorolt szerbek is széleskörű szabadságot élveztek. A romá- nokra nézve szintén román művekből bizonyítja, hogy 1222 körül

jelentek meg először Erdélyben, akkor egyházi nyelvök a szláv volt: az első román könyv egy Brassóban nyomtatott zsoltár (1560). Utal a füzet az 1848-iki balázsfalvai gyűlés kívánalmaira, melyeket a kiegyezés s az 1868: XLIV. t.-cz. messze meghaladott. Az *Encyclopaedia Britannica*-ból idézi, hogy hazánkban a nemzetiségek nem egybefüggő népcsoportok, hanem úgy összekeveredtek, «hogy a pontos elhatárolás lehetetlen». Palmerston nézetére hivatkozik, a ki már akkor hirdette, hogy a Közép-Duna mellett erős föderációra van szükség, melynek természetes magvát ő Magyarországban látta, s kifejtette, hogy akkora népet, mint a magyar, le lehet ugyan győzni, s egy időre lehetetlenné lehet tenni az ellenállást, de «a szív elégedetlenségét nem lehet kioltani csak az által, hogy a kezét lefegyverezték» s ha ekkora terület lakosságát nagy erővel kell hódoltságban tartani, «az ily terület a gyöngeségnek s nem az erőnek lesz forrásává» az elnyomóra nézve. Palmerston ezt 1849-ben mondotta, de ma is actualis és ma is igaz. S ezt nem mi mondjuk, hanem Anglia nagy államférfia. Az ily kipróbált, állandó igazságok meggyőző erejében pedig bizhatni.

A Wilsonhoz intézett nyílt levél egész füzet. A területi épségünket védő Liga adta ki, de egy rövid előszóban hangsúlyozza, hogy nem ért mindenben egyet a fejtegetésekkel, amelyek Horvát-Szlavon-Dalmátországoiról lemondanak. A névtelen szerző Wilson beszédeit, üzeneteit, elveit sorakoztatja védelmünkre, s igyekszik azokat ránk alkalmazni, a mi jó gondolat. Azonban néhány oly megjegyzést is elejt, a melyeket ma úton-útfélen hallani, de melyek nem illenek nemzeti méltóságunkhoz és becsületünkhöz. Hogy a nemzetet akarata ellenére vonszolták a háborúba, melyben pusztá léteért harczolt (5. l.), ennek csak második fele igaz. Mai szomorú helyzetünk mutatja, mi sors fenyegetett s hogy létünk védelmére kellett fegyverhez nyulnunk, mert el akartuk kerülni azt a keserű sorsot, mely szomszédaink részéről most ránk szakadt. Hogy Oroszország kidöltével nekünk nem volt mit keresnünk a háborúban, ez szintén igaz, de hogy a németek nem engedtek kiválni, ez megint csak ál-igazság, mert elhallgatja, hogy a némethez szövetség kötött, a melynek addig már sokat köszöntünk. Nem hiszszük, hogy efféle mentegetőzés hasznunkra lehetne. Egyszerűbb volna bevallani, hogy a német volt a hozzánk közel eső egyetlen nagyhatalom, — a monarchiának szomszédja, — a mely tényleg segítséget nyújthatott, s a melynek érdekei nem rovásunkra mentek. Ez jobban megvilágítaná helyzetünk kényszerűségét, s jobban megfelelne az igazságnak, s szebb is volna, mint a hitszegés elmaradásának hibáztatása. Egyebekben a nyílt levél szerencsés. Tisztán mutatja ki

Wilsonnak elveivel ellenkező ellentmondásait, midőn, a cseh-szlovákokat hadviselő félnek ismerte el s elismerte a délszlávok törekvéseinek jogosságát, s ezzel még nem létező államok önbíráskodását fölébe helyezte a történelmi és élő jognak. De nem lehet rá reményünk, hogy a mit a háború szenvedélye közben az érdek dictált, a béke a pusztá igazságért megváltoztassa. Élénken rajzolja ez ellentmondás keserű következményeit, a cseh és román megszállást. Leírja, mint nevezte a cseh kormány a felvidékre betörő csapatait először irreguláris csapatoknak, mint hivatkozott később a zavargásokra s a tótok hívó szavára, végül mint vallotta be, hogy e sereg az entente hadseregének része, mely meg van bízva a Felvidék megszállásával, mit — a románokkal együtt — kényük szerint értelmeznek, hogy a béketárgyalásokra bevégzett tényeket teremtsenek. Ez igaz és logikus, bátor és megrázó összefoglalása a tényeknek, melyekért, bár kiméletesen, Wilson botlását, ellentmondását okolja.

Magyarország feldarabolásának következményeit is tisztán s ijesztőn jelöli meg a többszörös irredentában, melynek lappangó tüze a határterületeken nem fog kialudni; rámutat az ötvenes években is bevált s oly természetes passiv resistentiára; e kettő meg fogja gátolni, hogy Európa keletén a béke s nyugalom helyreálljon, s a távolabb Kelet helyett Európa közepén fog örökké forrongó balkáni állapotokat teremteni.

A szerző keserűn hibáztatja a magyarságot magát, a miért elhanyagolta a külföld fölvilágosítását és megnyerését. Arra kéri Wilsont, küldjön hozzánk tanulmányozó bizottságokat, s engedje magához népünk képviselőit. (Az első azóta meg is történt s ez uton, közvetve a második is.) Figyelmét előre is fölhívja néhány jelentős pontra. Első sorban az ország geographiai egységére, melynek megbontása a felszabadítandó nemzetiségekre is csapást jelentene; gazdasági boldogulásuk csak ezen természetes egységen belül képzelhető. Sőt még a szomszéd államoknak is létfeltételük hazánk integritásának fentartása. Hangsúlyozza, hogy Magyarországon a nemzetiségek nem zárt területen laknak egymás mellett, hanem elvegyülten, úgy hogy egyik sem formálhat új államalakulatot más nemzetiségek sérelme nélkül. Nemzetiségi viszonyainknál a hosszú békés együttélésre hivatkozik, melyet kívülről zavart meg izgatás (culturai fölényünkre nem appellál). Főként természetesen a cseh- és román-kérdéssel foglalkozik, tagadva a cseh-tót fajrokonságot, s fölemlítve a tótoknak a magyarokkal közös, vállvetett küzdelmét az ötvenes évek cseh germanizálói ellen, s a cseheknek a háború alatti viselkedését, dr. Beneš könyvét idézve. E könyv azt is írja, hogy Németország bekerítésének s Anglia uralmának eszköze a cseh

hatalom ; ezzel szemben a szerző rámutat, hogy az Angliában aggodalommal nézett germán-veszedelem mellett egy más veszedelem is van : a szláv túlsúly veszedelme. A románokat illetőleg az erdélyi románok nem régi hűség-nyilatkozataira hivatkozik s arra a számadatra, hogy az igényelt 26 vármegye 6.841,879 lakosából 3.902,178 a nem-román, s rámutat arra, hogy az egységes Románia erőszakos hódítás árán csak vegyes nyelvű állammá alakulna át. Befejezésében e füzet Roosevelt szavait idézi, hogy «az egész civilisált világ adósa Magyarországnak az ő multjáért», s most állna Európán, hogy e tartozásról meg ne feledkezzék.

Buday László cikke annak a szinte szállóigévé vált óhajnak a magyarázata, mely Magyarország gazdasági egységét kívánna megőrizni. Buday megmagyarázza e fogalmat minden oldalról, behatóan és meggyőzően. Először hazánk területének földrajzi egységére utal, természetes határainkra s az Alföld termő medenczéjének központi helyzetére, folyamrendszerünk e központ felé törekvésére. Ez utóbbi oly életbevágó, hogy pl. a Felvidéken és Erdélyben a hegyek a vasuti összeköttetést is megnehezítik s a közlekedés inkább a folyók, völgyén át, vargabetűkben könnyebb és természetes. Kiemeli a Duna-völgy központi helyzetét, melyet az osztrák célokkal másfelé feszített vasúthálózat sem birt megingatni. Utal arra, hogy az országot szétdarabolása idején e természeti törvények egyesítették. A földrajzból kiindulva, az országrészek egymásra utaltságából vezeti le az ország természetes gazdasági egységét. Ez egység alapja az, hogy a mezőgazdasági termelés legnagyobb részét az Alföld szolgáltatja s ez látja el a periferiákat. Mezőgazdasági birtok-megoszlás tekintetében a nem-magyar ajkúak vannak előnyben, pl. a 10—20 holdas kisbirtokosok közül magyar 12%, német 19, tót 16, román 15, ruthén 16, horvát 15, szerb 16% ; de azért a magyarországi földterület 60%-a a magyarság kezében van. A tervezett földbirtok-reform a földet nemzetiségi különbség nélkül szándékozik osztani, ezzel a nem-magyar fajok az Alföld felé fognak húzódní. A parcellázások eddig is jobbra a nemzetiségek javára szolgáltak ; az új reform még több termő-területhez juttatja őket. Eddigi területeik azonban az elszakadáshoz nem nyújtanak elég termő területet. Az új államok pedig, melyekhez csatlakozhatnak, a közlekedés nehézségei miatt aránylag távolabb élnek tőlük, úgy hogy ismét csak hazánkkal kereshetnék a gazdasági kapcsolatot.

A mezőgazdasági ipar termékei is a magyar földről kerülnek ki. cukorrépa, dohány, szőlő stb. Viszont ők is nálunk értékesíthetők leginkább árúikat. Fájukat a vizek erre úsztatják, a tengerhez rajtuk keresztül visz az út ; Fiumét a magyar kivitel éllette, Horvát-

Szlavon ország része a forgalomban csak 18% volt. Bányászati cikkek is természetesebben fognak Budapest felé gravitálni, mint hazájuk központja felé. A fémbányászatot a magyar állam évtizedek óta veszteséggel tartja fenn, kérdés, vállalkoznának-e erre a kisebb államegységek. A magyar közgazdaság egész szervezete szívesen fogadta be a nem-magyar ajkúakat; dohánygyárainkban kilenczezer magyar munkás mellett 7000 nem-magyar jutott keresethez.

Az értelmiséghez tartozó kereső népesség sorában a magyarság a vezető szerep, a mi kulturális fölényéből folyik, de főképp a szabadfoglalkozás terén; az államtól függő közszolgálati ágakban a tót és román aránylag inkább érvényesül. Része van ebben, mint Buday megjegyzi, a magyar tőke és vállalkozókedv döntő súlyának. Buday azt is bebizonyítja, hogy az említett kultúrfok különbözősége nem kulturális elnyomás eredménye, mert pl. az 1909/10. tanévben Romániában a tanköteleseknek csak 45%-a járt iskolába, hazánkban pedig a román tanköteleseknek 52%-a. Buday egész statisztikával bizonyítja a románok jelentős térfoglalását a kulturáltabb foglalkozási ágakban az utolsó évtizedben. Hasonló kimutatást közöl a tótságról is. A középiskolai végzettség azonban mindkét nemzetiség-nél messze alatta marad a népességi aránynak, a magyarsághoz mérten. Pedig a gör. kath. és gör. keleti iskolák és egyházak állami-ségélye 1907-ben 14·5 millió koronánál többet tett; nem mondhatni tehát, hogy ez alantabb kultúrfok az állami támogatás hiányán mult.

Az itt felsorolt vonásokból folyik, hogy a magyarság az ország gazdasági cohesióját meg tudta tartani, a kedvező földrajzi feltételek segítségével, ámbár a politikai viszonyok nem egyszer billentek a nem-magyar ajkúak javára.

Egyik fő eszköze ennek a magyar tőke. Az ipari, bányászati, kereskedelmi részvénytársaságok összes vagyona 4286 millió; ebből, 99·5% esik a magyar alapítású részvénytársaságokra. A bankok, takarékpénztárak vagyonállapota 14 milliárd, ebből idegen alapítású mindössze 1 milliárd. A román és tót intézetek gyorsan szaporodnak ugyan, de tevékenységük csak kis körre szorítkozik. A magyar tőke ezen ereje nemcsak a magyarság vezetészerepét mutatja, hanem azt is, hogy a magyar tőke a nem-magyar vidékeket is felkarolja, míg a nemzetiségi pénzüzetek csak fajrokonait támogatják.

A 24 éven felüli magyar honos férfiak által fizetett egyenes adó 62·1%-a ered magyar kézből, 6·2% tót és 8·7% román kézből; az egyenes adóból a magyarságnál egy főre 14·85 K esik, a tótságnál 9·15 K, a románságnál 9·31 K.

Mindez világosan mutatja, hogy a politikai elkülönülés e földrajzi egységnek egy-egy tagját csak bénítaná, mert a gazdasági kap-

csodat összekovácsolja őket. A meglevő gazdasági szervezet **nagy** jövővel kecsegtet; a ki újjal akar kísérletezni. annak mindent előlről kell építenie. E mondással zárul Buday tanulmánya.

E kitűnő cikk csupa adatok összefoglalása s így minden sora **meggyőző** erejű. Föl lehet tenni, hogy ellenfeleinkre sem **marad hatás** nélkül, legalább a realis angolok- és amerikaiaknál nem, ha eljuthat hozzájuk. S itthon is fölvilágosít bennünket, röviden és tiszta képből arról, mit jelent országunk gazdasági egysége, a mit sokan hordanak szárnyas ige gyanánt ajkukon, de meg nem **magyarázott** addig senki.

—r.

Eötvös és Montalembert valláspolitikai eszméi.

Concha Győző könyve. (A M. T. Akadémia kiadása.)

A magyar politikai irodalomnak örvendetes nagy eseménye van. Szeptember elején jelent meg Concha Győző, a mai magyar állambölcselet atyamesterének legújabb remekműve, mely a tudomány berkein túl a magyar közélet legszélesebb köreinek is méltán érdeklődésére számíthat. A nagy tudós és író termelésének legjava. Concha vaskos (276 oldalra terjedő) könyvéhez függelékül báró Eötvös Józsefnek gróf Montalembert Károlyhoz írt 12 kiadatlan levele van csatolva. Rákosi Jenő találóan szellemes megjegyzése szerint «ez az a 12 gomb, a melyhez Concha egy remek palástot varr.» A mű kettős címe: «Eötvös és Montalembert barátsága» «Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez.» E kettős cím teljesen fedi tartalmát.

Égetően aktuálissá avatja e könyvet az a körülmény, hogy a magyar katolikus autonómiának több mint félszázad óta vajdudó ügye ismét napirendre vagy legalább is a parlament elé került és hogy Magyarország demokratikus köztársasági átalakulása is szükségessé teszi e kérdésnek mielőbbi megoldását. Tudvalevőleg gróf Apponyi Albert akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter 1917. évi december 21-én terjesztette be a képviselőházban a katolikus önkormányzatról szóló törvényjavaslatot. Báró Eötvös József kezdeményezését az 1870/71. német-francia háború szorította háttérbe, a mostani törvényjavaslatot pedig napjaink szörnyű világégése nem engedte még szóhoz jutni. Persze nem csupán ez, a kérdésnek önmagában rejlő számos nehézsége sem, a mint ezt Eötvösnek a magyar katolikus önkormányzat megvalósításáért folytatott nagy küzdelmei is mutatják.

Szerencsésnek érzem magam, hogy alkalmam nyílik Concha Győző eme ritka becses könyvét folyóirat közönségének

bemutatni. Csak azokat a részeket kívánom közelebbről szemügyre venni, a melyek egyházpolitikai szempontból kiválóan actualisak, vagyis a melyek a legszorosabb kapcsolatban állván a magyar katholicus autonomia kezdeteivel, hozzájárulnak megvilágításához, eszméi alapjainak, fejlődési történetének megismeréséhez. Ezen tudatos nagyfokú önkorlátozás mellett is ismertetésem helyszűke miatt csak egészen vázlatos lehet. De különben is Concha könyve mély tudományossága mellett oly lebilincselően érdekes, mint egy nagyszabású történeti regény. Megérdemli, hogy elolvassák. Nagyon is megérdemli, a mint a következőkből látni fogjuk.

I. Eötvös és Montalembert barátsága.

Mi készítette Concha Győzőt arra, hogy báró Eötvös József és gróf Montalembert Károly baráti összeköttetésének részletes kifejtésére nagyszabású tanulmányt írjon, mely tulajdonképen páratlan commentár Eötvösnek 1865—1869 között Montalemberthez német nyelven intézett s a nagy francia szónok és író családi levéltárában szerencsére fennmaradt 12 leveléhez? Ismeretes Concha Győző azon egyik elévülhetetlen érdeme, hogy negyven évet meghaladó tudósi és tanári pályája alatt ernyedetlen buzgalommal fáradozott ama nemzeti kincs feltárásán, melyet nekünk Eötvös irodalmi munkássága jelent. Buzgalmának egyik értékes gyümölcse «Báró Eötvös József és a külföldi kritika» (1908) című tanulmánya, melyben Eötvösnek külföldi tudományos érintkezéseivel, a külföldre gyakorolt hatásával foglalkozik. Ennek szerves kiegészítő része a jelen könyv Eötvös és Montalembert barátságáról. E levelekben a vallásnak, de főleg a katholicus egyháznak az államhoz való viszonyáról oly nyilatkozatok foglaltatnak, a minőket Eötvösnél másutt ily határozottsággal nem találunk. Valláspolitikai eszméi nyernek hű kifejezést e levelekben, melyekből minden félreértéssel, hamis ábrázolással szemben Eötvös Montalemberttel rokonirányú liberális katholicusként bontakozik ki. De Eötvösnek igazi képét más irányban is tiszta, éles világításba helyezik e levelek. Jelentékeny részük ugyanis alkotmányos szabadságunk megújulásának 1865-tel kezdődő viszonyaira vonatkozik. Belőlük értjük meg teljesen Eötvösnek az 50-es években megjelent két híres röpirata miatt annyiszor megtámadott politikáját Ausztria irányában is, melyet egy vezérgondolat hat át: védelem a fenyegető orosz nagyhatalom ellen, melyet csak egy nagy, erős birodalomban, az egységes Ausztriában vélt megtalálni.

E levelek tehát megbecsülhetetlen adalékok Eötvös igazi lelki képének megrajzolásához. Ezt a czélt szolgálja Concha könyve is, a becses leveleknek mély megértésről tanuskodó nagyértékű commentárja. Ezt a feladatot oldja meg fényesen Eötvös és Montalembert barátságának lélektani története keretében.

Eötvös és Montalembert nem ismerték egymást személyesen, mikor levélbeli érintkezésük megkezdődött. Bizonyára Montalembert megragadó lelki egyénisége, különleges liberális vallási és politikai álláspontja iránti érdeklődése sugallta 1853 január 15-iki levelét, melylyel felkeresi s neki *A XIX. század uralkodó eszméit*, élete főművét (ennek 1851-ben megjelent első kötetét) megküldi. Eötvösnek érthető a kívánsága, hogy művéről francia ítéletet halljon. Hisz annak nagy része az 1789. forradalom utáni Franciaország politikai viszonyaival foglalkozik s alapjában véve az ellen az eltorzítás ellen fordul, melyet a nagy francia forradalom a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméin véghez vitt. Ennek a francia forradalomnak alapkategóriáival: a szabadsággal és egyenlőséggel űzött visszaélések hevítették a harcra, csakúgy mint Eötvöst, Montalembert-t is kora fiatalsága óta. A közszabadságot az egyéni szabadság keresztén elvére helyezni, a vallási és az alkotmányos szabadság legbensőbb solidaritását meggyőző erővel kimutatni: ez volt Montalembert 1830 óta tartó küzdelseinek célja. Az állam és egyház egyenlő igazi szabadságának gondolata lelkesíti, midőn nagynevű elvtársai, vele együtt a francia liberalis katolicismus úttörő bajnokai, Lamennais és Lacordaire társaságában az *Avenir* című napilapban «Isten és szabadság» jelszava alatt a katolicismus és a demokratia szövetségének követelése mellett Franciaország közéletének porondján megjelenik. A pápa már 1832-ben elítéli az *Avenir* irányát, elítéli programjának főtételeit az állam és egyház elválasztásáról, elítéli az újkor szabadság minden neme, a katolicismus és a demokratia frigye mellett kifejtett szenvedélyes agitatóját. Montalembert, — fájdalmas csalódással bár — meghajlik Róma előtt. A 40-es években az egyház oktatási szabadságáért küzd, az egész iskolai tanítást monopolizáló Napoleon-féle «Universités», vagyis az összes iskolákat magában foglaló állami oktatási szervezet ellen, Eötvös idevágó elveivel egészen megegyező szellemben. Ernyedetlen parlamenti küzdelemnének gyümölcse az 1850-iki loi Falloux, mely a középiskolai tanítás szabadságát biztosítja, miután az elemi iskolák tartását az egyház részére már az 1833. évi törvény szabaddá tette. Az 1850. év Montalembert politikai életének delelője. Nemsokára azonban bekövetkezett fényes sikerekben gazdag politikai pályájának vége. Eötvös már 1848 őszén a forradalmi események következté-

ben hosszabb időre hajótörést szenvedett politikus; Montalembert végleg azzá vált az 1851 december 2-iki államesély helyeslése, III. Napoleon nyeregbe jutásának (1851 decz. 12. levelével) a katolikusok között való hathatós elősegítése és uralmának egészen rövid ideig tartó támogatása miatt. Végzetes lépésének magyarázata az, hogy ép oly mértékben gyűlölte a forradalmat, ép annyira irtózkodott tőle s igyekezett elkerülni, mint Eötvös, és III. Napoleonban sok más kitűnő férfúval együtt Franciaország megmentőjét látta a fenyegető társadalmi forradalomtól.

Montalembert-t és Eötvöst, az egyházi és állami szabadság e két nagy bajnokát, tehát a közös sorscsapás hozza össze előbb értelmileg, később szívbélien is. Montalembert súlyos tévedését, melyet Napoleonhoz rövid ideig való csatlakozásával elkövetett, 1852-ben megjelent rendkívüli hatású iratával: *A katolikus érdekekről a XIX. században* kívánta expiálni, ballépésének következményeit ellensúlyozni, nevezetesen a katolikusokat a Napoleonhoz való további csatlakozástól visszatartani. Valószínűleg ez iratnak az ő eszméivel való rokonsága volt az ok, hogy Eötvös 1853 januárjában első levelét Montalemberthez megírja s az *Uralkodó eszmék* első kötetét neki egyidejűleg megküldve, művéről véleményét kéri. Ez utóbbi válaszában Eötvös műve iránti nagy elismerése mellett is bizonyos tartózkodó, mondhatni fölényes udvariassággal szól Eötvöshöz, a francziák előtt ismeretlen, nála három évvel fiatalabb íróhoz. Az első levélváltás után hat év telik el, a nélkül, hogy a két férfú egymáshoz közeledett volna. Pedig alig képzelhetni teljesebb elvi megegyezést, mint a minőt Montalembert iratában és Eötvös főművében az alapvető gondolatokra nézve találunk. Mindkét munka egyaránt sugárzik a szabadság imádatától, mindkettő az állam pogány mindenhatósága, a césárismus, a nivelláló demokratia elleni ünneplés tiltakozás; a radicalis túlzásoktól ment liberalismusnak, a valódi teljes szabadságnak, tehát az egyház szabadságának is lelkes védelme.

Újra Eötvös veszi fel a levélbeli érintkezés fonálát. A Magyar Tudományos Akadémia, valószínűleg Eötvös meleg ajánlatára, 1858-ban Montalembert-t a francia és belga tudományos világ néhány jelesével együtt (Tocqueville, Mignet, Quetelet, Laboulaye) kültagjává választotta. Eötvös értesítette e megtiszteltetésről, melyet Montalembert a kísérő körülmények miatt igen nagyra vett. Válaszában (1859 ápr.) egyebek között biztosítja Eötvöst jelleme, nézetei, talentuma iránt érzett mély rokonszenvéről, mely túl fogja élni az időt és eseményeket. Szeretne vele élőszóval is érintkezni. Ki tudja, teljesül-e hő vágya, hogyitt a földön valaha találkozzanak?

Montalembert levele egyébként megemlékezik Eötvös életének akkortájt bekövetkezett egy igen fontos tényéről is, *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs* című, 1859-ben megjelent röpiratáról, mely az 1849. évi márczius 4-iki alkotmány alapján tartja lehetségesnek Magyarországra nézve is az abszolutizmusból való üdvös kibontakozást. E munka, noha minthát mindig Eötvösnél, a legnemesebb szándék sugallta, sokkal nagyobb politikai tévedés volt, mint Montalembertnek rövid idejű csatlakozása III. Napoleonhoz. Eötvös épp úgy megszenvedett miatta, mint barátja 1851-iki hibás lépéséért. Midőn röpiratának súlyos tévedéseit 1860-ban megjelent újabb politikai iratával már jóvátette; midőn 1860 után már kifejezetten a dualizmus alapjára helyezkedik: félreismerés, elszigeteltség lesz osztályrésze, nem juthat vezérszerephez. A 60-as éveknek vele szemben megnyilvánuló bizalmatlansága, kedvezőtlen közhangulata, innét eredő isoláltsága fölött támadt keserűségében természetesen rokonszenvet érezhetett a hasonló sorsú Montalembert iránt, kinek szívét ugyancsak bánat rágta 1851-iki lépésének politikai nimbusára és szeretett egyházára gyakorolt maradandó káros hatása miatt. A római szent-szék már 1832-ben kárhoztatja mindazt, a miért mint ifjú ember az *Avenir*-ben küzdött. És ugyanaz a pápa, kinek világi hatalmát 1849-ben francia fegyverrel helyreállítani segített; ugyanaz a pápa, kinek világi hatalmát később Cavour ellenében tolla erejével védte: IX. Pius, 1864-iki híres Syllabusában az egyház álláspontjával ellenkező tévedésnek minősíti a liberális katolikusoknak Montalembert 1863-iki malines-i beszédében letett hitvallását a lelkiismeretszabadságról, az állam és egyház elválasztásáról, a modern liberalizmusról. Nem oly mértékben, mint Montalembert, de Eötvös is átszenvedte a liberális katolikusok gyötrelmeit. Midőn 1867-ben, Montalemberttel egyező szellemben, egyháza megerősítése végett a magyar katolikusok autonómiájának megteremtését kezdeményezi, ő is magasztos terveinek meg nem értésével, meggyanúsításával találkozik. Nemcsak a protestánsok és a szabadgondolkodók, hanem éppen a túlzó katolikusok részéről is. Hiába, nehéz liberálisnak, de különösen nehéz egyszerre liberálisnak és katolikusnak, liberális katolikusnak lenni. Legalább Eötvös és Montalembert példája ezt a nehézséget bizonyítja.

1861-iki magyarországi útja alkalmával Montalembert főérdeklődése Pesten Deák mellett Eötvös felé fordult. Felkeresi svábhgyi villájában, hol elbájoja a házigazdával folytatott eszmecsere, mely állandó levelezésük megindítója lett. Montalembertnek fényes magyarországi fogadásából ennek a meghitt beszélgetésnek volt

maradandó hatása. Benső, holtig tartó barátságot szőtt a két férfiú között. A szellemi rokonsághoz, mely őket összekötötte; a vallás és szabadság egyenlő imádatához, mely mindkettőnek liberális katolikus elveiből sugárzik, mélyebb érzelmi rokonszenv is járult. Mindketten a romantikusok érzésvilágához tartoztak, a romantika katolikus árnyalatához, mely a nagyképű rationalismust és az áldatlan felekezeti versengést egyaránt megvető, mély vallásos áhitat magasztos életforrásából táplálkozott. Ezért kívánja mindkettő az államnak a katolikus egyház feletti gyámkodása helyett az egyház függetlenségét, a mint ezt a «Szabad egyház, szabad államban» formulája az ő értelmezésük szerint kifejezésre juttatja. Nagy szerepet játszik végül nemes barátságuk történetében, lélektanában — mint láttuk — életutaik meglepő találkozása, mely főleg abban nyilvánlik, hogy mindkettő átszenvedte a keserű csalódás érzetét a gyönyörű szabadság- eszméknek 1848 után bekövetkezett siralmas hajótörése miatt és hogy mindegyikük életének tragikus fordulata, politikai pályájának katastrophája, megszakadása közvetlen vagy közvetve az 1848-iki forradalom eseményei következtében áll elő. Íme, ezekből az összetett száálakból szövődik a két nagy egyéniség benső, fenkölt, egymás iránti mélységes hódolaton alapuló barátsága, mely kisugárzik Eötvös fennmaradt leveleiből, s melynek gyönyörű plasztikus rajzáért Concha Győző könyvének tartozunk hálával.

II. Eötvös és a magyar katolikus autonómia.

Rátérek Concha művének azon részeire, melyek Eötvös valláspolitikai nézeteinek s egyben a magyar katolikus önkormányzat létesítésére irányuló törekvések történetének ismeretéhez igen nevezetes adalékot jelentenek.

A két nagy ember valláspolitikai eszméiben, a katolikus egyháznak az államhoz való viszonyáról vallott felfogásában, meglepő a találkozás — legalább a végső elvek tekintetében, — különösen azon mélyremenő különbség miatt, mely a francia és a magyar katolikus egyház közjogi és hatalmi helyzete között az 1789-iki forradalom következményeként 1830 óta fennállott. Franciaországban a katolikus egyház, mely a XVIII. századbeli felvilágosodás skeptikus szellemétől aláásva, a nagy forradalom által teljesen megsemmisült, a napoleoni concordatum megkötése után (1801) sem nyerte vissza régi erejét. A concordatum az államnak az egyház feletti régi gyámosságát jelentette, az egyházat cselekvési szabadságában, akadálytalan erő kifejtésében gátolta. Visszaállította az állam-

nal való szoros kapcsolatát, a püspökök kinevezése útján lenyűgözte, de nem adta vissza a pápasággal daczoló és elsősorban francia érdekektől irányított nemzeti jellegű régi gallikán államegyház fenyét, tekintélyét és vagyoni hatalmát. Az óriási ingatlanokkal rendelkező birtokos papság az államtól fizetett szerény javadal-mazású papsággá vált. A katolikus egyházzal újra szövetségző, a legitimitás jegyében restaurált francia királyság már 1830-ban összeomlott. A trón és oltár felújított frigye megszűnt és nem volt többé kívánatos az egyházra nézve. Új szövetségést kellett keresnie, hiszen Lamennais, a liberális katolicismus atyjának híres szavai szerint csak két dolog maradt meg Franciaországban: «Isten és a szabadság». Ezzel a jelszóval indul meg 1830-ban az *Avenir* című napilap, a liberális katolikusok rövid életű közlönye (egyik alapítója és főmunkatársa Montalembert) hirdetve a katolicismus és a szabadság, a katolicismus és a demokratia frigyét. Vezéreszméje, hogy «az újkori társadalmat, a demokrátiát, egyedül a hit és szabadság föltétlen szükségességű frigye mentheti meg». Követeli a katolikus egyház szabadsága érdekében az állam és egyház elválasztását. Montalembert és társai az *Avenir*-ben történt megnyilatkozásaik szerint a szabadság megvalósulását az egyházra nevezve csak úgy bírják elképzelni, ha lemond az államtól kapott anyagi támogatásról s kimenekülve gyámsága alól a püspökök kinevezése tekintetében, teljes önrendelkezési jogot nyer, mint bármely szabad társulat, életének összes oldalaira nézve. A napoleoni concordatum megszüntetése lett volna az «*Avenir*» szerint a gyakorlati eszköz a katolikus egyház szabad társulati állásának megvalósítására. A papság utasítsa vissza az állami fizetést, hogy szabad legyen. Az egyház szabadságáért követeli ezt, nem pedig az állami állítólagos szabadsága, igazában mindenhatósága kedvéért, mint az 1905. decz. 9. separatiós törvény alkotói. A francia egyház önállóságát — a régi gallikán egyház szellemével ellentétben — nem Rómától, hanem a francia államtól való függetlenségbe helyezi.

Montalembert küzdelmeinek, valláspolitikai törekvéseinek végső rugója: mélységes vallási buzgalma, lángoló katolikus hite s ezzel kapcsolatban liberális politikai meggyőződése. A mily erős hite, ép oly erős ragaszkodása az egyéni és politikai szabadsághoz, az alkotmányos állam áldásaihoz. A vallás és a szabadság egyenlő szeretete Montalembert egyéniségének alapvető vonása.

Ez a vonás Eötvösünk lelki képét is ékesíti, jellegzetesen színezi. Ez az uralkodó vonás magyarázza meg azt a meglepő hasonlatosságot, mely e két nagy szellem egyházpolitikai legfőbb elvei, végső célja tekintetében található a francia és a magyar egyházi viszonyok

rendkívüli különbségei ellenére is a múlt század 30-as és 40-es éveiben. Nálunk is meg van az egyház és állam szoros kapcsolata, de ez 1848 előtt a kath. egyház kiváltságos, uralkodó helyzetét jelenti. Uralkodó állását, fényes közjogi kiváltságait, a többi törvényesen bevett vallásfelekezettel szemben. A kath. vallás államvallás volt. Főpapjai közjogilag biztosított előkelő szerepet visznek az állami törvényhozásban és kormányzatban. Csorbitatlan vagyoni ereje nagy anyagi hatalmat jelent. Viszont ez az egyház a felvilágosodott abszolutizmus és a Josefinizmus eszmeáramlatainak hatása alatt, a királyi főkegyúri jog felhasználásával, mindjobban az államhatalom gyámködsé alá került, a mit azonban püspökeinek imént említett közjogi szerepe, országrendi állása tett elviselhetővé. Nálunk valóban nem egy atheista, indifferens, vallástalan állam ellen kellett a kath. egyház szabadságát 1848 előtt védelmezni, mint Franciaországban. Másfelől azonban gyöngítette az egyház erkölcsi erejét és pedig különösen azért, mert a vallásos élet a 30-as, 40-es években Magyarországon majdnem szunnyadt. Igazi hitbuzgóság helyett inkább áldatlan felekezeti versengés mutatkozik. A katolikus egyház az abszolutisták hajlandóságú dynastiával való szövetsége miatt népszerűtlenné vált s a lenyűgöző állami gyámköds hatásaként a nemzeti megújulás minden erőt és érdeklődést lekötő mozgalmas korszakában politikai hatalmából veszített, aránylag háttérbe szorult. Az önkormányzat, az egyházi ügyek intézésénél a világi elem actív közreműködésének hiánya nagyfokú, az európai katolikusok között is szinte páratlan vallási indifferentizmust szül, a mely miatt Eötvös később Montalemberthez intézett leveleiben többször panaszkodik. Nálunk is nagy szükség volt tehát a vallási buzgóság élesztésére, a kath. egyház lelki hatalmának erősítésére. Ez a célja Montalembertnek Franciaországban, ezt a célt szolgálja Eötvös is későbbi autonómikus terveivel. Sőt már jóval előbb nyilvános kifejezést ad Montalembertével rokon valláspolitikai álláspontjának 1840-iki két főrendiházi beszédében. Egyfelől midőn a vallásos indifferentizmus ellen fordul; másfelől midőn sikra száll a lelkiismereti szabadság, illetve az egyház szabadságának nevében a kath. egyház álláspontjának védelmére a vegyes házasságok kérdésében az egyházi áldásnak reverzális nélkül való megtagadása miatt támadt conflictus alkalmával. Kifejti ugyanis, hogy a papoknak kényszerítése oly dolgokra, minő az egyházi áldás, nem lehet az állam hatalmában, nem lehet a kormányzás eszköze. Mert «vallásos szabadság független egyház nélkül nem lehet, független egyház pedig nem lehet ott, hol az egyház és a világi hatalom közti határvonal tökéletesen kijelölve nincs».

Ez idézetből világos Montalembert és Eötvös találkozása valláspolitikai törekvéseik legfőbb elvei, végső célja tekintetében; persze Eötvös sokkal kevésbé radicalis az eszközöket illetőleg, mint francia elvtársa az *Avenir* korszakában. Az állam és egyház fennálló viszonyát rendező közjogi alapelvek megbolygatása nélkül kívánja a lelkiismereti szabadságot és az egyház függetlenségét megvalósítani. Még jobban kiviláglik Montalembert és Eötvös egyezése az *Uralkodó eszmék* azon fejezetéből (II. R. V. könyv, XII. f.), melyben a keresztény vallás és az állam viszonyát vizsgálva, arra az eredményre jut, hogy miután «a kereszténység a szabadság vallása», a kereszténység alapelvei tiltakoznak az ellen, hogy a keresztény vallás államvallás legyen. Sőt tiltakoznak az állam mindenhatóságának helytelen elvéből fakadó már azon pártfogási viszony ellen is, «mely a vallást az állam irányában függésbe hozza és nemhogy a kereszténység megszilárdítására tenne valamit, sőt csökkenti annak erkölcsi befolyását, s így az államra is ártalmas visszahatással van.» A míg a kereszténység nemcsak külsőleg, hanem lényegileg fennáll, nem fog sikerülni, «hogy az egyházat tartósan az államhatalomhoz kössék, habár csupa aranylánczokat használnak is e célra.» Csak az egyház szabadsága mellett lehet a kereszténység a mai polgáriasodás alapja; csak a szabad egyház lehet a közszabadság legfőbb erkölcsi biztosítója. Szükséges tehát, hogy az egyház teljesen függetlenné legyen az államtól. «Az egyedüli, a mit az államtól követel a kereszténység — a teljes szabadság... s a vallás egyedül természetes állása keresztény államokban, ha a világi és egyházi hatalom függetlenül állanak egymás mellett.» Persze az egyháznak ilyen állása az állam irányában épp oly kevésbé fér össze a francia forradalom hirdette korlátlan népfelség elvével, «mint az egyedűr hatalmával, ha a lelkiismeretre, oly dolgokra, melyek nem az államot illetik, akarna kiterjeszkedni.» Eötvös nézetét az egyházi és világi hatalom viszonyáról bizonyára a szentírás ama szavai fejezik ki legjobban, melyeket az *Uralkodó eszmék* idevágó fejtegetéseinek jegyzetében idéz: «Adjátok meg a császárnak, a mi a császáré és Istennek, a mi Istené.»

Nem természetes-e Montalembert és Eötvös elvi megegyezése? Hisz mindkettő közéleti működésének legmélyebb világnézeti alapja lángoló vallási buzgalma, rendíthetlen hite a kereszténység megváltó, az egyenlő emberi méltóságot és emberi rendeltetést, tehát az állam pogány mindenhatóságának ellenében az egyéni szabadságot és a civilisatio legszentebb érdekeit szolgáló erejében.

Eötvös valláspolitikai nézeteinek és idevágó állambölcseleti fejtegetéseinek ismerete után azt is szinte magától értetődőnek vesszük, hogy 1865 augusztus 24-ikén Montalemberthez írt levelében

csatlakozását nyilvánítja barátja 1863-iki híres malines-i beszédében foglalt igaz és nemes eszmékhez, «a melyeket egykor bizonyára minden katolikus magáévá fog tenni.» Egyben czélozva e beszéd miatt Montalembert-t mind a szélső papalisták, mind a vallásilag indifferens és egyházellenes elemek részéről ért súlyos támadásokra, kéri, ne csüggedjen el azon ellenségeskedések miatt, a melyeknek ki van téve. «Régi tapasztalat, melyet Jeromos óta egyházunknak éppen leghűbb fiai tettek, hogy az egyház nevében éppen azokat támadják leginkább, kik annak a legnagyobb szolgálatokat tették.» Valóban az 1864-ben megjelent Quanta Cura encyclica s a függelékeként kiadott Syllabus, mely a malines-i beszéd főtételeinek, a liberalis-katholicismus, e programjának, nyilvános kárhoztatását tartalmazza, az egyház leghűbb harczosainak egyikét sujtotta.

E beszéd az egyház és állam szabadságának együttelehetőségét, mindegyik szabadságának egyforma szükségességét hirdeti Montalembert életének vezérelve: az egyház és állam elválasztásának elve alapján. Fejtegetéseinek magva az, hogy a katolikus hit megfér a haladással, a modern szabadság minden nemével és nincs oly szabadságjog az államban, mely az egyháznak ne lenne szükséges vagy hasznos: a catholicismusnak ki kell békülnie a szabadelvű demokratikus állammal, melynek egyébként hathatós orvosszert nyújthat a demokratia bajai ellen, megjavítva azt a keresztyén szabadsággal és támogatva a keresztyén vallás erkölcsi erőforrásaival. Az egyház szabadsága benső solidaritásban áll az állami szabadsággal.

Egyébként elismeri, hogy a vallásszabadság nem korlátlan, hanem csak az állami törvények és a közérköles követelményeinek tiszteletben tartása mellett állhat fenn.

Hely hiányában őszinte sajnálatomra nem foglalkozhatom azzal a mélyenszántó bírálattal, melyet Concha a malines-i beszéd felett gyakorol s a mely állambölceleti termelésének legértékesebb fejezetei egyikét alkotja. Kimutatja, hogy Róma álláspontját egészen mellőzve, a beszédnek Achilles-sarka, eredendő alaphibája az, hogy midőn az állam és egyház szabadságát, elválasztásukat fejtegeti—Eötvös szabadságconceptiójához hasonlóan — a súlyt a szabadságnak csak egyik elemére, az egymás akaratától való mentességre, a szabadságnak csak egyik nemére, a negatív irányú egyéni szabadságra helyezi. megelégedve a szabadság pozitív eleméről, mely uralmat, hatalmat jelent s a mely, mint az állam szabadsága, vagyis legfőbb parancsoló hatalma (a szó elsődleges értelmében vett politikai szabadság) az ember társadalmi életének irányzó, legfőbb rendező elve, ereje. Montalembert megelégedik arról is vagy legalább nem tartja mindig kellően szem előtt azt az állambölceleti igazságot, hogy állam

és egyház szervezetenként elkülöníthetők ugyan, de a kettőt nem lehet egymástól teljesen elválasztani. Az állam physikai kényszer-hatalma is a lelkek feletti uralmon alapszik. Hogyan lehetne az ember lelkét kettévágni? Hogyan lehetne egyházat és államot teljesen szétválasztani? Az emberi lénynek egyszerre véges és végtelen természete megköveteli állam és egyház harmonikus összeműködését.

Miként fentebb láttuk, Eötvös csatlakozását nyilvánította Montalembert malines-i beszédének a lelkiismereti szabadság és a jogegyenlőség elvére támaszkodó, nemes liberalismustól áthatott eszméihez. Hiszen ha egybevetjük ezeket az *Uralkodó eszmék* már ismertetett valláspolitikai álláspontjával, azt kell mondanunk, hogy Montalembert valóban Eötvös lelkéből vette a szót. E beszéd, ha nem is ösztönzője a magyar katolikus autonomia megteremtésére irányuló kezdeményezésének, kétségtelenül megerősítette önállóan kialakult autonomikus terveinek helyességéről való meggyőződésében s így jelentékeny erkölcsi támasza volt. Nem engedte elcsüggedni egyházpolitikai küzdelmei és csalódásai közepett.

Eötvös a «szabad egyházat szabad államban», Montalembert életének a pápa által kárhozottat tragikus végű főtörekvését, egyben a saját eszményét, Magyarországon a protestánsok már fönnálló önkormányzatának analogiájára a többi törvényesen bevett egyház és a zsidók vallási autonómiája által vélte megvalósíthatni. Természetesen az illető egyház, illetve vallásfelekezet különleges belső szervezetének és közjogi állásának szem előtt tartásával és az ezek által engedett határok között. A magyar állam és a katolikus egyház évezredek viszonyának reformját az 1864-iki pápai Syllabusban kárhozottat elv, az állam és egyház elválasztásának elve alapján, nem Montalembert híres jelszavával, hanem csak a katolikus autonómiának kevésbé harcziás neve alatt teszi folyamatba Simor primáshoz intézett 1867 júliusi korszakos levelével, a melyben felkéri (nem mint minister, hanem csupán mint egyházának «egyszerű híve») a katolikus autonomia rendezésének megindítására. Idevágó nézeteit és törekvéseit részletesen és teljes nyíltsággal megvilágítja a vele rokonirányú Montalembertnek 1865—1869 között írott baráti bizalmas leveleiben. Innét e levelek rendkívüli becsé Eötvös eszmekörének megismerése szempontjából. Autonomiai tervének magva az a gondolat, hogy az egyház magasztos hivatásának csak úgy felelhet meg, ha a katolikus közszellem és vallási buzgóság erején nyugszik. Erős egyház csak szabad egyház lehet. Ez pedig csak a világi elem bevonásával megalkotandó, lehetőleg tágkörű önkormányzati jog által válik lehetővé, mely egyben a világi

katholikusok aggasztóan nagymérvű hitközönyének egyedül hatékony orvosszere. A világiak érvényesülésének, sőt túlnyomó befolyásának biztosítása a katolikus egyház világi ügyeiben volt Eötvös automatikus programjának sarkköve. A «szabad egyház szabad államban» nagy elvét az egyházak autonómiai szervezése által tartván gyakorlatilag keresztülvihetőnek, reméli, hogy ez eszményt a katolikus autonómia létesítésével már 1869-ben Magyarországon, tehát (barátjához 1868 december 15-én írt levele szerint) «végre legalább egy országban» megvalósítva láthatja. Montalemberthez intézett utolsó levelével (1869 jun. 11.) pedig megküldi neki a két görögkeleti egyház és az izraeliták vallási autonómiájára vonatkozó szervezeti szabályzatokat azzal a megjegyzéssel, hogy azok mint különböző gyűlések önálló munkálatai egymástól eltérnek és egy sincs olyan, a mely ellen bizonyos észrevételei ne volnának. Mégis azt hiszi, «dass Sie sich aus denselben die Richtung, in der ich die Frage des Verhältnisses zwischen Kirche und Staat lösen will, abstrahiren können, und damit zufrieden sein werden, wenn es uns gelingt, auch die Frage der katholischen Autonomie nach denselben Grundsätzen zu lösen.»

Eötvösnek ez a reménye nem teljesedett. Sem 1869-ben, mely évben előbbi levele szerint a katolikus autonómia létesítésére vonatkozó munkálatokat befejezhetőnek gondolta, sem később, mind a mai napig. Eötvös rendezte a két görögkeleti egyház és az izraeliták autonómiáját, de a katolikus önkormányzatot sem ő, sem utódai eddig nem tudták nyélbeütni. Túlságosan kemény dió az! Concha Győző könyvének két utolsó fejezetében mesteri módon tárja elénk Eötvös küzdelmeit a 47-es ó-conservatív és a szélső papista irányú katolikusokkal, a darwinista szabadgondolkodókkal és a protestánsok aggályaival. Kiemeli, hogy ha Eötvös autonomikus tervei sikerülnek is, az állam és a katolikus egyház teljes szervezeti elválasztása nálunk mégsem következett volna be. A katolikus dynastia, a királyi főkegyúri jog, annak ministeri ellenjegyzés melletti gyakorlása, a katolikus egyház főpapjainak fényes közjogi állása bizonyára nem szűntek volna meg. Nagyon igaz Conchának az a megjegyzése is, hogy nálunk Eötvös halála óta egyház és állam között a kapocs nemhogy meglazult volna, hanem ellenkezőleg egyre szorosabb lett. Hiszen a katolikus egyházon kívül a többi keresztyén felekezet is egészen beékelődött a magyar állam jogi szervezetébe, így különösen legújabbán mindinkább fokozódó mértékben a két protestáns és az unitárius egyház, törvényileg biztosított főrendiházi képviselőjük és egyre növekvő állami segélyek következtében. Ez utóbbi egyházak állami segélyezését pedig az 1848 : XX. t.-cz. foko-

zatos végrehajtásáról szóló, szintén a múlt év december 21-én benyújtott törvényjavaslat sem szünteti meg, sőt a segélyezés lehetőségét az ott tervbe vett örökalapítványi rendszer mellett is bizonyos esetekben kifejezetten fenntartja. Hiába minden. Bármelyik államban a vallási önkormányzat lehetősége három kellékhez van kötve. Hitbuzgóság, a vallásos meggyőződések kölcsönös tisztelete, anyagi jólét és áldozatkészség elengedhetetlen létfeltételei. Vajjon meg vannak-e ezek Magyarországon? Van-e nálunk csak a kálvinistáknál is olyfokú vallásos buzgalom és anyagi áldozatkészség, mint Svájc, Hollandia és Skócia reformátusai körében? Nálunk a közigazgatási úton behajtott egyházi adót sem szívesen fizetik, lépten-nyomon az államhoz fordulnak anyagi támogatásért. Hát hogyan lehetne nálunk a hívek önkéntes adakozásából bármiféle szabad egyházat fenntartani? Lehet-e itt életerős egyházi önkormányzati szabadság, egyházi függetlenség az állammal szemben? Megvalósulhat-e nálunk a «szabad egyház szabad államban» szép eszméje csak megközelítőleg is oly mértékben, mint például az amerikai Egyesült Államokban?

A mi végül azt az érdekes kérdést illeti, hogy miben áll hát Montalembert hatása Eötvösre a magyar katolikusok autonómiájának kezdeményezésében, — erre a kérdésre egészen határozott választ adhatunk Concha könyvének és Eötvös Montalemberthez intézett leveleinek tanulmányozása alapján. E két nagy férfiú egymástól függetlenül körülbelül egy időben jut az állam és egyház viszonya tekintetében lényegileg egyező alapelvekre. De e viszony concret szabályozását, a Montalembert-i formula gyakorlati megvalósítását Eötvös, a sajátos magyar egyházi viszonyokkal számolva és az önkormányzat elvének a katolikus egyház világi ügyeire való alkalmazásával, a világi elem hathatós activ részvételével iparkodott elérni. Eötvös tehát nem irányító eszméit, hanem csak valláspolitikai terveinek, e tervek helyességébe vetett hitének megerősítését, küzdelmei erkölcsi támogatását köszöni Montalembert irodalmi és közéleti működésének. Hasonlíthatatlanul kevesebbet kölcsönöz tőle a katolikus autonomia kezdeményezésénél, mint a francia liberalizmus két más vezéralakja, A. de Tocqueville és Benjamin Constant eszmeköréből az *Uralkodó eszmék* két igen lényeges pontjára, nevezetesen a központosítás és a helyi önkormányzat kérdésére vonatkozólag. Sőt a két nagy francia publicista hatása alól gyakorlati politikai törekvéseiben, illetve a magyar megyei önkormányzat, a megye és kormány viszonyának törvényhozási rendezésénél sem tudott menekülni. Idevágó nézeteiből hiányzik minden eredeti vonás. Nem így egyházpolitikai terveinél. Montalembert-tel közös eszmé

nyét, a «szabad egyházat szabad államban», a magyar egyházak autonómiája által vélte megvalósíthatónak. A montalemberti formulát eredeti önálló tartalommal tölti meg. És igen találó Concha azon megállapítása, hogy Eötvös valláspolitikai gondolata Montalembert-ének az *Uralkodó eszméikkel* «megalapozott s az autonómia terve által gyakorlatibbá tett párja.»

*

Aranyigazság rejlik Fichte ezen szavaiban: «Was für eine Philosophie man wähle, hängt davon ab, was für ein Mensch man ist». Komisz ember komisz filosofiát, előkelő érzésű és gondolkodású ember égbe szárnyalót választ magának. Hisz a filosofiának mint világ- és életnézetnek az azt valló ember lelkének legmélyebb gyökérszálaiból kell táplálkoznia. Filosofiát nem lehet egyszerűen mástól átvenni. Legbensőbb énünk gyötrelmes vívódásainak gyöngye. A filosofiát nemcsak az értelemnek kell átgondolnia, hanem a szívnek is kell éreznie. Egészen természetes tehát, hogy Concha Győző Eötvös József nemes bölcséletének — emberileg elkerülhetlen nagy tévedései ellenére is — leglelkesebb rajongója, legalaposabb ismerője. Mély vonzalma és hódolata Eötvös iránt szólal meg e legújabb könyvében is. E könyv minden tudományos volta mellett is egyben meleg lyra. Concha egy újabb szerelmi vallomása Eötvös geniusának. És mintha kiéreznők e könyvből, hogy íróját is nem egyszer hasonló félreértés bántotta meg «akár katolikus, akár protestáns, akár szabadgondolkodó elfogultság és rajongás műhelyéből», mint a minő a liberális katolikusok két vezéralakját, Eötvös és Montalembert fenkölt egyéniségét környezte, de beárnyékolni sohasem tudta. Valóban nehéz liberálisnak és — úgylátszik — különösen nehéz liberális katolikusnak lenni.

A magyar állambölcséletnek pedig ritka szerencséje, hogy Eötvösünk szellemi hagyatéka, Montalembert-tel folytatott levelezése, Concha Győzőre talált.

Barabási Kun József.

A MAGYAR FÖLDBIRTOK ÚJ RENDJÉHEZ.

Az úrnak 1888-dik évében, tehát több mint harmincz évvel ezelőtt ugyancsak e Szemlében¹ egy merész kísérletet tettem, igyekezvén felhívni annak az olvasóközönségnek figyelmét, mely belőle szerezte értesülését arra, hogy nálunk a nemzeti munka segítségével előállított vagyon megosztása nem kifogástalan és nem nagyon biztató. Boldogult Gyulai Pál némi aggodalommal, de Kautz Gyulának véleménye és tekintélyére támaszkodva közzétette a tanulmányt, mi az akkori időkben bizonyos bátorságra vallott. Pár évvel előbb ugyanis nem kisebb ember, mint Apponyi Albert gróf nagyon rosszul járt, mikor ama socialis olajsepről mert beszélni, a mely szükséges volna ahhoz, hogy állami gépezetünk kerekei simábban és kifogástalanabbul tegyék feladatukat. A capitalismust uraló sajtó s az általa irányított közvélemény megbélyegezte és visszautasítá még a föltevést is, hogy igaza lehetne.

Ezáltal bevágta a javulás útját és felelős lett a rossz irányban történt fejlődésért. Újabb példa ez arra, hogy azoknak, a kik vezetni akarnak, tudásban és a törekvések érintetlenségében magasan kell állaniok, különben munkájuk nyomában nem kél áldás.

Tanulmányom összeállításánál már éreztem azt, mily hiba volt megakasztani a helyzet fölismerését és meggátolni azt, hogy az orvosló tevékenység meginduljon. Kutatásaim eredménye ugyanis az volt, hogy ha engedjük tovább is korlát nélkül dolgozni az erők szabad játékát, sőt ha nemcsak mulasztásainkkal,

¹ *A vagyon megosztása az újabb magyar társadalomban, a Budapesti Szemle CXXXIV—V. számaiban.*

hanem tényleges beavatkozásunkkal is hozzájárulunk ahhoz, hogy a vagyonomegoszlás ellen felhozható panaszok jogosultsága megmaradjon, a jövő viharokat rejthet méhében. Azok az elhanyagolt, de folyton szaporodó és erősülő rétegek, melyeknek néma paúsa legbeszédesebben a kivándorlásban nyert eléggé érthető formulázást, egyszer mégis megmozdulhatnak, a hánu alatt rejtőző parázs lángra kaphat és el is pusztíthatja azt, a mit nem véd más, mint az erő hatalma.

Kiáltó szó maradtunk a pusztában s a társadalom, melyben a vezető elvként felállított önzéssel szemben a vallásosság hanyatlásának egyik eredménye gyanánt nem tudott erőre kapni a solidaritas eleven ereje, egyesek és kicsiny erőtlen csoportok leszámításával haladt azon az úton, melyre a mind erősebben föllépő napi sajtó és saját szűk látkörű önzése terelte.

Így jutottunk el oda, hol ma állunk. Így verődtek össze azok a felhők, a melyek villámai ma bennünket olyan jogosult félelemmel töltenek el. Azoknak, a kik ezt előre látták, keserű elégtétel, de helyzetünkön ez még nem segít.

A forradalom óta a vagyom megosztásának irányítása szállóige lett. A socialista elméleteket a kormányon ülők is érvényesíteni akarják. Ezek munkaeszközeinknek, elsősorban tehát a földnek sosialisálását követelik. A radicalisok a magántulajdon alapján állanak ugyan, de annak a közérdek által követelt megnyírásától nem idegenkednek, a socialdemokraták mint végső cél nem feledik el az öregebb Liebknechtnek azt a mondását, mely szerint igazi socialista csak az lehet, ki a magántulajdont mereven megtagadja.

De egyelőre nem mennek emyire. Engednek a nagy tömegek előítéletének, melyek azokat a magántulajdonhoz fűzik és csakis a nagyobb falusi birtokok ellen fordulnak. A városi ingatlanokat kímélik. A földbirtokok felosztását a forradalmi kormány napirendre tűzi. November hóban nagy tanácskozást rendez, melyen az ellentétek s a megoldandó kérdés nehézségei eléggé kidomborodnak. A minister kijelenti, hogy csakis keret-törvényt akar, mely a főelveknél maradva, azok megvalósítását egészen a minsterre bízza. Mindamellet a készülő tervezetek szakaszai folyton szaporodnak, az aggodalmak mindinkább mélyülnek, az ingyen földet várók hajlandósága

a munkára mindinkább apad. A városi fogyasztók, ezek élén a socialdemokrata mozgalom vezetői is kénytelenek elismerni a reactiósnak bélyegzett agráriusoknak azt az állítását, hogy felosztásra kerülven a nagybirtokok, melyek eddig ellátták a városokat, ezek élelmezése szenvedni fog, megrágnul, sőt lehetlenné válik a termelés mind az iparban, mind a kereskedelemben. Ezannál biztosabban bekövetkezik, mert a meg nem szállt területek termelése a fogyasztáshoz mérve hiányt mutat. Azt pedig nem lehet remélni, hogy a helyzet hamarosan megjavuljon. A felkevert indulatok, a felkeltett igények lecsillapítására hiába jelennek meg cikkek ép azon részében a sajtónak, mely előbb előljárt a birtokosok elleni hajszában.

A kialakuló program egyébként nemcsak a magántulajdon híveivel, hanem a socialdemokratia alapvető tételeivel is ellentétbe kerül. Szaporítani kívánja a kisbirtokokat, erősíteni a parasztságot, mely a socialista apostoloknak sokszor kifejezett nézete szerint fanatikusa a magántulajdonnak s ezzel legerősebb gátja a socialismus érvényre jutásának. De ezt az ellentétet kiegyenlíteni, az ellenmondást feloldani ez ideig még sehol sem sikerült.

A múlt század végén a boroszlói német socialista nagygyűlés foglalkozott e fogas kérdéssel és tárgyalta a Liebknecht, Bebel, Schippel, stb. által kidolgozott programot, mely a parasztság védelmét aánlotta.

Ezt azonban hosszúr és szenvedelmes vita után 158 szóval 63 ellen elvetették és elfogadták azt a Kautsky által képviselt nézetet, mely szerint a parasztság védelme a magántulajdon megerősítését, a kizsákmányoló polgári államhatalom erősítését jelentvén, a proletár törekvésekkel ellentétes és azok érvényesülését gátolná. A kié a föld, azé a társadalom, a föld tehát nem lehet magántulajdon. Az állam el lehet ipar nélkül, de mezőgazdaság nélkül nem.

Miután belátták, hogy a parasztsággal birni nem fognak, mert annál a felforgató törekvések mindig nagy ellenzésre találnak és nem lesz hajlandó belenyugodni abba, hogy házát és telkét az ingyenélőknek adja át,¹ igyekeznek megkerülni a

¹ Kautsky: *Die Agrarfrage* 439. l.

kérdést és a parasztságot érintetlenül hagyva óhajtják a programot úgy a hogy megvalósítani. Sőt kénytelen-kelletlen reá fanyalodnak arra is, hogy udvarolva a paraszt előítéletének, ez osztály megerősítéséről beszélnek. Lenin és társai a gyakorlati megvalósítástól nem rettennek vissza. A híres novemberi manifestumban kimondják a földbirtok köztulajdonná tételét. A paraszt e kijelentést úgy értelmezi, hogy neki joga van a nagybirtokokat felosztani. Ez az intensivebb művelés nagy kárára sokfelé meg is történik s a nagybirtokok helyébe a kisebbek lépnek. A várt socialisálás persze elmarad s az új tulajdonosok több fanatismussal és sikerrel védik az elfoglalt birtokokat, mint tették elődeik. Annyira, hogy alig egy évvel a nagy reform után, Leninék elkeseredetten panaszkodnak, hogy az üdvözítő tanoknak új ellenségei akadtak a falusi bourgeoisieban, mi alatt ők a jobbmódú s a reform által még inkább meggazdagult parasztgazdákat értik. A szegények nem tűntek el a falvakból, sőt megszűnvn a munkaalkalmak a nagybirtokokon, minden valószínűség szerint még csak szaporodni fognak. Viszonzásul a vagyonos gazdákat kizárják a falusi szovjetekből, melyekben a nincsetlenek ülnek, sőt a szent egyenlőség mellett megfosztják a választójogtól is. A sovjetek köztársasága, mely különben annyi elszántsággal irtja ki a vele harczban állók ezreit, a saját maga által teremtet ellenséggel, a parasztgazdákkal szemben elismeri tehetetlenségét, elfogadja az új birtokrendet, melyet csinálni nem akart s a melyben nincs meg sem a jog ereje, sem az egyenlőség, sőt diadalmasak a magántulajdon fanatikusai. Jól teszi, mondja Kautsky. Nyakába kerülhet, ha a magántulajdonhoz nyul.¹

A kísérlet tehát az ígért boldogságért vagyonegyenlőség helyett új ellentéteket éleszt ki és nyomorultabbá teszi a parasztproletárság helyzetét, mint a milyen az valaha volt. De még más eredményt is szül. A mult év tavaszán az Orsz. Magyar Gazd. Egyesületben tartott előadásomban kitértem arra, mily eredményei lehetnek Leninék meggondolatlan vállalkozásának a termelés tekintetében. A lehető legrosszabbtól tartottam ez a legrovidebb időn belől be is következett. A nagy birodalom, mely

¹ *Die Dictatur des Proletariats.* Bécs, 1918. 48. l.

még 1911-ben 821 millió pud gabonát tudott exportálni s ezért 735 millió rubelt vett be, ma képtelen eltartani különben is megfogyott lakosságát s magában Péterváron a *Times* szerint naponta ezer ember pusztul el az elégtelen táplálkozás miatt. Mi volt kegyetlenebb, pusztítóbb és bűnösebb: a cázizmus-e, vagy az a demagogia, mely a boldogságot, a fejlődés végtelenségét ígérve elpusztítá az ipart, tönkretette a földművelést, öt dekagrammra szorítá le a szabad polgár kenyéradagját, milliókat éheztet ki és a halált sokak előtt boldogmegváltásnak tünteti föl a földi gyötrelmekről?

Ezek semmiesetre sem oly kilátások, melyek nagy bizalmat önthetnének a radicales birtokpolitika hiveibe. Kunfi miniszter ugyan a birtokpolitikai értekezleten teljes nyíltsággal jelenté ki, hogy a most uralkodó iránynak célja a birtokpolitikai téren a jövedelem eloszlásának megváltoztatása és az, hogy a kik eddig szegényebbek voltak, jövedelemhez jussanak azok rovására, kik eddig jólétben éltek,² de úgy látszik, nem gondolt arra, hogy a reformnak lehetnek egyéb következményei is. Olyanok, melyek a legnagyobb mértékben koczára tehetik a forradalom eredményeit, teremtve általános nyomort, sőt ennél keserűbb gyümölcsöket is.

Az orosz parasztság bukása az 1861. évi nagy paraszt felszabadítástól keltezhető. A helyett, hogy emelkedett volna, elszegényült, mert nem tudott a szabadsággal élni. Ha nincsenek a közel uradalmak, hova napszámba járt, éhen vesztetett volna. Most már nincsenek és nem gátolják az elszegényülést. De a socialista Kautsky mást is ír. Azt állítja, hogy egymagában a parasztbirtok kiterjesztése mit sem segít. Arra soha sem lesz elég föld, hogy a paraszti gazdálkodás mellett mindenki jólétben legyen. Még azt, hogy az alsó rétegek dictaturája a kard dictaturájának úttörője. Lehetnek tehát reformok, melyek a jövedelmeket elapasztva senkinek, de senkinek nem használnak és legkevésbé azoknak, a kik azokért felelősek. Kinek és mit használt az orosz agrárforradalom?

Tönkretette ugyan a nagybirtokcsokot, de nem idézte elő azt az eredményt, a mi a jövedelem egyenlő eloszlása volna.

¹ A november 22-iki ülés jegyzőkönyve.

Megcsappantá a termelést és útját vágta annak, hogy az egyhamar a régi színvonalra emelkedjék. Fegyvereket adott azok kezébe, a kiknek nézete szerint a demokratia megfelelő politikai iskola és erkölesi tőke nélkül anarchiába csapva át rosszabb lehet a legkegyetlenebb zsarnokságnál. Az orosz parasztságot nem új földek átadásával, hanem tudásának elmélyítésével, olcsó hitellel, takarékosagra és előrelátásra való neveléssel lehetett volna emelni. Az intensív gazdálkodás alapjait Oroszországban a forradalom rontotta le. A socialista termelés feltételei pedig ott nincsenek is meg, mert ezeket csak tökéletesített technikával dolgozó nagy üzemek adják meg.¹ Itt tehát a kisbirtokok szaporítása másodszor is összeütközik a socialismus követelményeivel.

*

Huzamosabban foglalkoztunk az orosz viszonyokkal azért, mert a földnek feldarabolása nálunk is azzal a jelszóval indult, hogy adjunk földet a népnek és pedig úgy, hogy az legyen azé, ki azt műveli. Az orosz hatás egyébként is érezhető közállapotaink fejlődésében. Áttérve ezekre, reá kell utalnunk, hogy a fenti jelszón túl még egy másik játszott igen nagy szerepet a közel multban, az, mely a többtermelést hangoztatta. E mellett a birtokpolitika előretolása nem kis mértékben a háború áldozatainak, a rokkantak, hadiözvegyek és árvák ellátása iránt kifejtett törekvéseknek is köszönhető. Az elesettek és rokkantak túlnyomóan a földművesek soraiból kerültek ki. Nemcsak azért, mert ez a népréteg a legszámosabb, hanem azért is, mert a hadiszolgálat legterhesebb, legtöbb veszteségnek kitett része ezekre hárult. Nemzeti kötelesség tehát az, hogy ezeken elsősorban segítsünk.

A magyar birtokrend egyébként már évek óta kitartó és szívos támadásoknak tárgya. A pénzügyek mai ministere, Szende Pál a nagybirtokot, mint a fejlődés és a nemzet boldogságának akadályát bélyegezte meg.² Ellenben Rácz Gyula, a földművelési ministerium államtitkárja, tanulmányt irt a magyar

¹ Kautsky 49 l.

² A nagybirtok és Magyarország jövője. Budapest, 1911.

birtokosság pusztulásáról. Azonban kevésbé ezeknek a támadásoknak, mint inkább a gazdasági fejlődés által uralt törvényeknek tudható be, ha az utolsó másfél évtized a nagybirtokok gyorsuló felaprózódásáról és szaporodó parcellázásokról beszél. Erre a következtetésre kellett jutnom már 1906-ban tartott akadémiai székfoglalóban¹ s még több adat áll ma rendelkezésemre, ha bizonyításra volna szükség. Ez azonban fölösleges, mert elismert tény, hogy a birtokok szétaprózása folyton haladt s maguk a socialisták is belátják, hogy az, mit Marx és az 1869. évi genfi manifestum állított, t. i. a parasztság elpusztulásának szükségszerű bekövetkezése, alapos tévedés volt. Épen ennek ellenkezője következett be mindenütt, hol nem törekedtek tervszerűen paraszttellenes politikára s a hol, mint Angliában, az industrialismus nem tette könnyörtelenül tönkre az egész mezőgazdaságot. Pedig az 1848. évi átalakulás csak félmunkát végezett, a mikor felszabadítá a jobbágyokat, de nem gondoskodott arról, hogy azok a szabadsággal élni is tudjanak. Ezért nem termett a szabadság olyan dús gyümölcsöket, mint sokan várták. Ezért ütötték meg sok helyt a dobost s került a jobbágytelek idegen kézbe. A másik hézag, melyet a nagy reform nemcsak nálunk, hanem Európaszerte mutat, az, hogy a feudális terhektől felszabadított földbirtokot nem védtek kellően azokkal a veszedelmekkel szemben, a melyek az új helyzetből fakadtak s lassan, de annál biztosabban vezettek függetlenségének aláadásához. A fokozatos eladósulást értjük, melyen még a háborús éveknek sok tekintetben bőséges bevételei sem tudtak segíteni.

Napi sajtónk eléggé érthető okokból egy időben sokat beszélt a földbirtoknak a háború alatt történt automatikus tehermentesítéséről. A hivatalos adatok azonban azt mutatják, hogy ez a tehermentesítés csak igen szerény keretekben mozgott és közel a veszedelem, hogy a béke beálltával a termelés szempontjából szükséges beruházások miatt a terhek inkább szaporodni, mint apadni fognak.

A harmadik hézag, mit az 1848 óta lefolyt hét évtized tapasztalatai mutatnak, az, hogy a földművelők a fejlődés leg-

¹ A földbirtok megosztásáról.

lényegesebb irányítója, a mezőgazdasági termékek ára tekintetében nem tudták megszerezni azt a befolyást, mely nélkül ki voltak és ki lesznek mindig szolgáltatva a közvetítők túlsúlya s talán kiméretlen zsarnokságának.

A termelők jutalmazó, a fogyasztók alacsony árakat kívánnak. E tekintetben a classikus közgazdasági iskola tanítása szerint a kínálat és kívánság dönt. Az erőik szabad játékát azonban ritkán látjuk érvényesülni. A paraszt visszatartja gabonáját, ha csak olcsón adhatná el. A fogyasztók különböző úton és módon igyekeznek a természetes áralakulást javukra irányítani. Firenze azért, hogy olcsó kenyérhez jusson, már az 1324. évi törvényével erősen megrendszabályozza a gabonakereskedés szabadságát. Maximális árat szabott a gabonára, s kimondá, hogy a piacra vitt gabonát, sőt bort és halat sem szabad eladatlanul visszavinni, hanem el kellett adni ott! A modern idők megteremtették a fedezetlen határidő üzletet, a papiros-buzát, melylyel tetszés szerint lehetett emelni a kínálatot. Így jutottunk el oda, hogy volt idő, mikor a budapesti piacon a búza akármilyen olcsón sem volt eladható!

Mindez mutatja, hogy ha viruló kisgazda-osztályt akarunk teremteni, nem elég azt földdel ellátni. Meg kell adni a felvirágzásnak sok más, eddig sajnosan hiányzó föltételeit is.

Ebben az irányban a sokat támadott, reactionsnak esufolt agrárpolitikusok már régen dolgoznak s eredményeket is értek el. A mi ideálunk az volt és az maradt, hogy a magyar föld művelőinek nem elég csupán földet adni. Kellő szakismeret, szorgalom, takarékoság, beruházás, valamint oly gazdasági politika nélkül, mely gondoskodik arról, hogy a földet bíró és művelő nép munkája jutalmazó is legyen, mindez nem vezethet máshoz, mint hogy évente 15—20 ezer birtok kerül újra és szaporodni fog a kivándorlók csapata. A földre szorulóknak ellátása kisbirtokokkal csak egyik része a feladatnak. Könnyebben megoldható minden nehézség mellett is, mint az a követelmény, hogy a föld munkása ne csak termeljen, hanem be is avatkozassék az árak alakításának eddig jóformán teljesen nélküle végzett bonyolult kérdésébe is.

Egyébként ha igaz is az, hogy az apró birtokok szaporodtak, nem kevésbé áll, hogy a régi gazdák közül igen sokan kép-

telenek megtartani az ősi birtokot. A magyar agrárpolitika tehát, ha egész munkát akar végezni, ne csak azzal törődjék, hogy földhöz juttassa azokat, a kik arra jogosan igényt tartanak, hanem tekintse kötelességének a létező birtokok megóvását is. E nélkül mást nem érnek el törekvéseink, mint azt, hogy még nagyobb terjedelmet ölt a birtok-forgalom és még inkább csökken a stabilitásnak és biztonságnak a mezőgazdasági termelésnél és a földbirtok erkölcsi hatásának kifejezésénél, annyira szükséges érzete.

Sürgős feladat tehát a kereskedelmi törvény hatályának olyan megszorítása is, mely kivonva alóla a nem kereskedő rétegeket, proletarizálódásukat megakasztja és megszünteti azt a jellemző helyzetet, hogy egy oly agrár országban, a hol Szende Pál szerint a nagybirtok mindenre rányomta maradi bályegét, a föld művelőit és urait a kereskedelmi codex §§-ainak segítségével tessékelték ki az ősi curiából és kevésbé kényelmes kunyhókból.

A régóta érthető izgalommal várt törvény február 16-án végre megjelent s a néptörvények között a XVIII-as számot viseli homlokán.

Kisajátíthatónak jelenti ki a földbirtokot 500 holdon felül. Ez alól azonban számos kivétel van. A birtok kötött volta a kisajátítást nem akadályozhatja. Bizonyos védelemben részesülnek a 200 holdnál nem nagyobb birtokok. Családi kisbirtokot akar alapítani 5—20 hold, kis szőlőbirtokot $\frac{1}{2}$ —3 hold terjedelemmel. Támogatja a 200 holdig terjedő családi középbirtokok alkotását, a kis kerti és munkásbirtokokét. Azaz nagyon radicális fölfelé, de nagyon jóakarátú igyekszik lenni a kisemberek iránt. Csak azokra nézve akar intézkedni, a kik már előbb földműveléssel foglalkoztak vagy rokkanttá lettek. Kivételek azonban itt is vannak. A középbirtokok kiosztásánál a szakképzettség mellett szintén a katonai szolgálat a döntő. Házitelek, kert és munkásbirtokra iparosok, lateinerek, kereskedők is pályázhatnak.

A kisajátítás árát az 1913. évi forgalmi érték szerint kell megállapítani. De e rendelkezés is enged kivételt úgy le, mint fölfelé.

A kisajátításnak elsősorban a háború alatt szerzett ingatlankra kell irányulnia. Aztán következnek azok birtokai,

kik állandóan külföldön tartózkodnak, tehát nem a külföldi állampolgárság dönt. Az egyházi, alapítványi birtokok s ezeket követőleg azok, melyek részvényes társaságok és szövetkezetek vagy magánosok, továbbá az állam és községek nevében állanak.

Ellenben nem oszthatók föl azok, a melyek gyárak számára nyersanyagot termelnek, tejet szállítanak vagy belterjesen vannak kezelve. (13. és 28. §.) Igen nagy szerepet szán a törvény a szövetkezetek különböző fajtáinak. Az egész művelet vezetését az *Országos Birtokrendező Tanácsra* bízza, melyet a helyi választmányok és a szakértőkből álló birtokrendező bizottság támogat. A Birtokrendező Tanácsban 18 választott tagon kívül ugyanannyi kinevezett tag ül, azonkívül két miniszter s ezek államtitkárai. Ezekhez járulnak a nemzeti autonómiák minisztereinek kiküldöttei. Az első tanács azonban teljesen a ministertanács által kinevezett tagokból s a miniszterek kiküldötteiből fog állani, nem lévén sem országgyűlés, sem a többi választásra jogosított intézmény.

Intézkedik a törvény a kisajátítási eljárásról, a fundus instructusról, kimondja, hogy az új birtokosok csak örökbérletet kaphatnak, de ezt meg is válthatják. Új birtokot átadni, felosztani csak ministeri engedelemmel lehet. Eladni tíz évig nem szabad. Jogában lesz a miniszternek ki nem elégítő gazdálkodás esetén az új birtokot kisajátítani s a két szakminiszter megszabhatja azt is, az új birtokosok mennyit és mivel tartoznak bevetni. A ki ez ellen vét, kisajátítás alá vehető.

Ezen rendesnek mondható eljáráson kívül van az ú. n. ideiglenes rendezés, mely a gyors intézkedést igénylő esetekben nyer alkalmazást. Sőt a két szakminiszter ott, hol azt a termelés érdeke kívánja, megadhatja a felhatalmazást az azonnal való birtokba vételre is az új tulajdonosnak, illetőleg örökbérlőnek.

A vételár fizetésére és egyéb pénzügyi kérdésekre nézve külön törvény fog intézkedni.

A törvény előkészítésénél az illetékesek nagy gondot fordítottak arra, hogy a gyári munkások különböző szakszervezetei, valamint a pénzügyi világ képviselői elmondhatták véleményüket a készülő javaslatra nézve. Ellenben ezt a földtulajdonosaira, nagy-, közép- és kisbirtokosokra, kötött birtokok

bírlalóira nézve gondosan elkerülték. Ez eljárást mi első perczben merésznek és radicálisnak tűntethetnők föl. Közelebbről tekintve könnyen lehet a gyöngeség jelének tekinteni. Másrészt az is bizonyos, hogy Kont és társainak példáját követve szabad halálra készen a földbirtokosoknak egyetlen küldöttsége sem vonult fel a kormány elé.

A másik, mire utalni kötelességünk, hogy ép azon a napon, melyen a földosztás ünnepies részleteit írták le több célzatosság, mint ízléssel s főleg a Károlyi-féle kompolti s a gödöllői korona-uradalomról volt szó, Budapest utczáin a Nemzeti Színház és Ipariskola közelében — már maga ez is mennyi gondolatot költ — vér folyt. A communisták által felbujtott tömeg támadta a rendőröket, kik a *Népszavát* védték, mert erre immár az új korszak negyedik hónapjában erősen szükség lett.

Maga a néptörvény még alapelveiben is compromissumok nyomait mutatja. Általános elvként mondja ki, hogy csak örökös haszonbérletet ad, de azért megengedi, hogy az új birtokosok megváltás révén tulajdonhoz jussanak. Igyekszik a termelést a régi színvonalon fenntartani s azokkal szemben, kik ez ellen vétenek, visszavételi jogot ad a kormánynak, de e mellett korlátozza a szabad forgalmat. Kisajátíthatónak mond bizonyos kis minimumon felül minden birtokot, de kiveszi a belterjesen művelteket és azokat, melyek gyárak részére nyersanyagot szállítanak vagy tejet állítanak elő.

A radicálisok követelésére hajolva megígéri, hogy a földértékadóra nézve külön törvény fog intézkedni, azaz e révén kisajátítván a földjáradékot, sőt ennél többet is, megszünteti az egyéni tulajdont. Ez intézkedés ki fog terjedni a 65. § szerint a városi ingatlanokra is.

A helyes megítélést egyébként a bonyolult kérdések nagy számán kívül szerfölött nehezíti az is, hogy a néptörvényhez indokolás csatolva nincs, a félremagyarázásoknak tehát a legnagyobb jóakarat mellett is tág tere nyílik.

Nagy, szabadon kezelhető hatalmat nyernek a végrehajtó szervek s e lehetőségeket tetszésük szerint használhatják ki. A régi birtokos-osztályok érdekeik érvényesítésében igen szűk körre vannak szorítva. Áll ez úgy az *Országos Birtokrendező Tanács*, valamint a helyi választmányok összeállítására nézve is.

Súlyos sérelem az, hogy a kisajátításnál az 1913. évi forgalmi érték lesz irányadó, azaz a papírpénz értékének csökkenését tekintve, az 1913. évi árak körülbelül $\frac{1}{4}$ -e. Ez azonban a csökkenő irányzatot tekintve, a kifizetésig még minden valószínűség szerint lejjebb fog szállani. Különben pedig ez ár még le is szállítható.

Arra nézve, hogy a megállapított ár ki által és mily módokat mellett fog a régi tulajdonosnak kifizettetni, nem intézkedik a törvény, ellenben arra nézve, hogy az új tulajdonos vagy örökbélő fizetés nélkül is birtokba léphessen — igen. (59—61. §.)

A 48 után foganatosított kártalanításnál a régi birtokosok tönkretételét sok esetben az elkésett kártalanítás idézte elő. Úgy látszik, a Bach-korszak eljárásának második kiadása készül, mert a néptörvényben arról, hogy mikor és miként folyósítják a vételárat, csak annyi van, hogy erre nézve külön törvény fog intézkedni. De mikor és miként?

Miért az a gyűlölet, melylyel az új helyzet urai a régi birtokos osztályt támadják, mikor az szinte kardcsapás nélkül hódolt meg az új iránynak? Elismerjük és magunk is reá mutattunk sokszor, hogy voltak hibái. Legtöbbje nem volt a vagyonszerzésre és annak megtartására berendezve. De így annál könnyebb lett azok munkája, kik a bourgeois világ életelvét nemcsak magukévá tették, hanem ki is tudták használni. Nem szabad azonban feledni, hogy hatalmát mint osztály a legtöbb esetben elég mérséklettel használta föl. Nem lehet reá idézni, hogy oly könnyörtelen lett volna a jobbágyokkal szemben, mint az angol nemesség, mely a híres Statutes of Labourers erejével a XIV. században, mikor a fekete halál kipusztította a parasztság sorait, lehetetlenül alacsony béreket igyekezett biztosítani s azt, ki ez ellen vétett, nemcsak bebörtönözték, hanem tüzés vassal F betűt (Falsity) is sütöttek homlokára.

Mint vonták el a földet a híres enclosures erejével a szegény néptől, mint tették szegénynyé a sokat dicsért yeomanryt, arról elég, ha itt csak említést teszünk.

Senki sem tagadja, hogy voltak nálunk is keményszívű és kapzsi földesurak, a kik kihasználták a helyzetet, de az apák bűneiért az utódokat büntetni és felelőssé tenni alig lehet, mert az is bizonyos, hogy a föld népe és uraik közt egészen véve

sokkal jobb volt a viszony, állandóbb a béke, mint ma az ipar munkásai és a gyárosok között. A föld szerzésére irányuló igények felforgatás nélkül is kielégíthetők lettek volna nálunk az eladó vagy felajánlott uradalmakból s míg a mostani kísérlet eredménye nagyon is kétes, a rendes úton szerzett telkek bizonyára hozzájárulnak a termelés emeléséhez.

Semmiképen sem tudjuk megérteni, hogy ha mi a haladó nemzetek közé akarunk sorakozni, mi okból kell Oroszországot utánoznunk ezredéves történetünk folyamán most először, a midőn a leghatározottabb lépést teszi lefelé?

A német scocialdemokrata kormány január 29-iki rendelete, mely hasonló tárgyú, szinte bámulatosan mérsékelt a mi néptörvényünkhöz képest, a mikor a háború alatt szerzett és olyan birtokokra irányítja a kisajátítást, melyek az utolsó 20 év alatt többször cseréltek gazdát, vagy melyeken rosszul gazdálkodnak, vagy melyek parasztbirtokok összevásárlása folytán állottak elő. Pedig Németországban úgy tudjuk, nagyobb a föld után vágyás, mint minálunk és indokoltabb a gyökeres reform, de ezzel szemben nem óhajtják kockára tenni a termelés érdekeit.

A másik, mit reformereinknek melegen ajánlok figyelmébe, Lloyd George választási manifestuma, a melyben e bizonyára nem agrár érzésű államférfiú kifejti, hogy «tervek készültek és a mint az új parlament összeül, kivitelre is fognak kerülni, az egyes hatóságok és az államnak kötelességévé tétetvén föld vásárlása a célból, hogy a kik háborúban voltak, kertes lakóházhoz vagy pedig mezőgazdaságilag hasznosítható földhöz jussanak. A szakértő művelés és felszerelés megkezdésére pénzbeli engedélyezések is fognak történni. Ezenfelül addig a határig, a meddig ez közérdekből kívánatos, előmozdítani kívánjuk a kisbirtokok szaporítását és művelését.»

«Azonban mindezen terveknek, melyek a nép helyzetének javítását célozzák, szükségképen a termelés emelésére kell irányulniok. A háború nyilvánvalóvá tette, hogy az ország erőforrásai kihasználva nem voltak. Megmutatta, hogy a föld kellő művelés mellett sokkal több élelmiszert szolgáltatathatott volna. A kormány első kötelessége, hogy jóvátegye ezt a hibát, mely oly nagyban növelte a tengeralattiakkal folytatott küzdelemből fakadt nehézségeket.

A háború új jelentőséget adott a föld művelésének s a kormánynak arra kell ügyelni, hogy a gazdasági bérek fenntartassanak, a falusi élet emeltessék, a mezőgazdasági iparágak mint a földművelési politika lényeges alkotó tényezői fejlesztessenek¹

Tehát a termelés fokozása, a falusi élet emelése, megfelelő bérek és a mezőgazdasági iparok fejlesztése. A nagy- és közép-birtokok elpusztításáról szólni Angliában, a legfejlettebb iparos országban, a Mamut-birtokok honában, a radicalis Lloyd Georgenak eszébe sem jut, óvakodik attól, hogy a nemzeti élet egyensúlyát ki nem próbált utopiákért kockára tegye vagy bukásra ítélt socialisáló törekvések érdekében a társadalmi béke alapjait aláássa.

Ez nálunk kétségtől még kevésbé lehet helyén. Nemesak a régi birtokos osztálynak, hanem az új politikai rend urainak is érdekében áll, hogy a nemzetet a balsikerű kísérletektől megőrizték. Az új törvény félelmetesen nagy hatalmat ad az intéző egyének kezébe. Lehetővé teszi nekik a kishirtokok szaporítását, de ezzel szemben módjukban van iparos latifundiumok alakítása, melyek legalább is oly compact módon tömörülnek, mint a hűbéres hitbizományok és meg lesznek óva az elporlástól nemesak a törvény, hanem a tőkék concentratiojának erejénél fogva is. Adhatnak örökbérletet, átváltoztathatják ezt tulajdonná. A birtokok nagysága, a vételár, a beruházások, a felosztandó területek kijelölése, a sorrend megállapítása, mind-mind tőlük függ.

Oly időkben, mikor országgyűlés nincs, a sajtó és vele a közvélemény ellenőrzése pedig hatálytalan! Százszoros kötelesség tehát, hogy vigyázzanak, nehogy fegyvert adjanak azok kezébe, a kik szerint a hatalom ellenőrzés nélkül való kezelése előbb-utóbb, de kikerülhetetlenül corruptiohoz és elbukáshoz vezet. A mult bűneit nagyobb botlásokkal igazolni nem lehet céljuk, még kevésbé az, hogy egyesek igényeit a köznek kárával elégítsék ki.

E mellett gondoljanak arra is, hogy a gazdasági élet törvényeit büntetlenül félretolni vagy megsérteni botorság. Két nagy feladatot vállaltak magukra :

¹ *Times* 1918. nov. 22.

A termelés fokozását és a vagyon arányosabb megosztását. Amannak feltételei nem egy esetben ellentétesek az utóbbival s a kiegyenlítés csak hosszú évek kitartó munkájának eredménye. Az öregebb Liebknecht érezte ezt, mikor Erfurtban hivatkozott arra, hogy a socialismus céljaiban forradalmi, de nem eszközeiben, mert a forradalmi eszközök szerinte anarchistáknak valók. Sőt a socialista programm elismeri azt is, hogy az emberiség összes javai az elmúlt nemzedékek erőfeszítésének eredményei és ezzel igazolja Lamartine szép mondását: *C'est la cendre des morts, qui créa la patrie!* Reméljük, hogy ezt nem feledik azok, kik ma az ország sorsát kezükben tartják és tudatában lesznek annak is, a mire e sorok írója már 1888-ban reá mutatott, hogy a vagyon eloszlásánál mutatkozó legnagyobb eltolódások nem a földet bíró osztály körében, hanem azokban a foglalkozási ágakban vannak, a melyek a nagy ipar és pénzgazdálkodás fészkei. Ezt a háborús évek tapasztalatai után bizonyítani fölösleges. A beavatkozás tehát itt a legsürgősebb.

Erősen tiltakozunk egyébként az ellen, hogy fejlődésünknel minden hagyomány félretolásával, minden észszerűséggel ellentétben, Oroszország megbukó kísérletei legyenek útmutatóink. E tekintetben maga Károlyi Mihály gróf a földosztás megkezdésénél Kápolnán tartott beszédében irányt mutat, a mikor hangoztatja, hogy alkotó és okos munka nélkül rombadól az egész alkotmány és a romok maguk alá temetik az egész népet.

Oroszországban ez folyamatban van s ha mégis e példa után indulnánk, sorsunk meg lesz pecsételve örökre.

BERNÁT ISTVÁN.

AZ ARÁNYOS KÉPVISELETI VÁLASZTÓJOGRÓL.

Politikai életünkben fölmerült az arányos képviseleti választójog problémája.

Az idevágó kérdések egész tömege igényel megoldást.

Elvileg helyes-e az arányos képviselet rendszere; milyen gyakorlati következményekkel jár megvalósítása; hogyan befolyásolja az állami élet menetét? Milyen üdvös eredmények várhatók tőle, s milyen káros hatásaira kell elkészülve lenni?

De tisztázandó a probléma megvalósításának technikai kivihetősége és módszere is.

Ez alkalommal csupán ez utóbbi kérdést vesszük vizsgálat alá.

I. Irányadó szempontok.

A gyakorlati megvalósításnál a következő szempontok döntő jelentőségűek:

1. Jól szervezett és fegyelmezett politikai pártok közreműködésének biztosítása nélkül az arányos képviselet megvalósítása alig lehetséges.

2. A mellőzhetetlenül szükséges pártfegyelem nem mehet olyan messze, hogy a választó ne válogathasson szabadon a párt jelöltjei között.

3. A választási eljárásnak különösen az a része, a mely az egyes választók közreműködését igényli, vagyis főkép a szavazatok leadásának módja

a) olyan egyszerű legyen, a mennyire csak lehetséges,

b) a lehetőségig simuljon hozzá a választók vérébe átment régi szokásokhoz.

Az arányos képviselet elvének megvalósításához olyan választási rendszert kell keresni, mely a különleges magyar viszonyoknak leginkább megfelelhet s a magyar választó ter-

mészetéhez alkalmazkodik, ezért vizsgálódásaimban az utóbbi szempontból fogok kiindulni.

II. Kapcsolt egyes szavazatok rendszere.

A külföld gyakorlatában megvalósított s az irodalomban ajánlott rendszerek közül külsőségeiben, különösen a szavazás módjában, az felel meg legjobban a magyar választási szokásoknak, melyet «System der verbundenen Einzelbewerber» elnevezés alatt szoktak emlegetni.

Ez a rendszer fentartja a régi értelemben vett választókerületeket, s nem ismeri a lajstromos szavazást. Minden választókerületben külön jelöltet állít minden párt, mely a kerület mandátumára pályázik. Minden választó csak saját választókerületében, az ottani jelöltek valamelyikére, de csak egy jelöltre szavazhat.

Ott, a hol csak egy jelölt megválasztásáról van szó, arányos képviselőtről nem beszélhetünk, s épen ezért bizonyos számú választókerület egy magasabb egységbe — pl. egy (választási szempontból vett) megyébe — foglaltatik össze, azzal a czéllal, hogy a szavazatok összegezése és a választás eredményének megállapítása a megyei központban történjék, s ezzel biztosíttassék, hogy a megye mandatumainak pártok szerinti megoszlása azt az arányt tükrözze vissza, melyet a megyebeli választóknak a különböző pártok közötti megoszlása mutat.

Ha a kerületekben leadott szavazatok a megyei választási központban pártok szerint összesítettettek, következik a szavazatoknak a pártok közötti szétcsztása, s itt teljesen mellékes, hogy ez a szétcsztás melyik rendszer szerint történik: a D'Hondt féle belga, a Hagenbach-Bischhoff-féle svájci, vagy a «système des moyennes» francia rendszer szerint. Ugyanazon párton belül pedig azok a jelöltek lesznek megválasztott képviselőknek nyilvánítandók, a kik relative a legtöbb szavazatot nyerték.

Ezen rendszert legjobban megvilágítja az a próbaválasztás, a melyet a Wiener Fabier Gesellschaft 1902 december 15-én rendezett.

Feltevés: A választómegye 5 választókerületet foglal magában. Minden választókerületben 3 párt küzd a mandatumért:

a bölcsesek, a nemzetgazdászok és a történészek pártja. A bölcsesek pártjának jelöltjei az 5 kerület sorrendjében: Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer. A nemzetgazdászoké: Turgot, Smith, Ricardo, Malthus, Say. A történészeké: Raumer, Niebuhr, Curtius, Ranke, Mommsen.

A kerületenkint külön lefolyt választás a következő eredményt mutatja:

Kerület	Bölcsesek	Nemzetgazdászok	Történészek	Összes szavazat
I. Kant	53	Turgot	19	Raumer 8 80
II. Fichte	32	Smith	35	Niebuhr 10 77
III. Schelling	31	Ricardo	24	Curtius 18 73
IV. Hegel	27	Malthus	27	Ranke 27 81
V. Schopenhauer	22	Say	9	Mommsen 40 71
A megyei központban összesítve	165		114	103 382

Oszzuk fel a mandátumokat a pártok között az alább ismertetendő D'Hondt-féle rendszer alapján:

	Bölcsesek	Nemzetgazdászok	Történészek
Szavazatok száma	165	114	103
Osztó 1.	165	114	103
« 2.	82 ½	57	51 ½
« 3.	55	38	34 ⅓

Mandatum-elosztó hányados: 57.

A bölcész-pártra esik $165 : 57 = 2$ mandatum, a nemzetgazdász-pártra $114 : 57 = 2$ mandatum, a történész-pártra $103 : 57 = 1$ mandatum.

Megválasztattak a pártokon belül a legnagyobb relatív többséggel bíró Kant és Fichte — Smith és Malthus — Mommsen.

A mint e példából látható, a választás külsőségei, a használt szavazólapokon kívül, semmiben se különböznek a mi régi választásaink külsőségeitől, az eltérés csak a szavazatok összegezésében s az eredmények megállapításában mutatkozik, a hol a rendszernek az alaphibája is hamarosan szembe-tűnik.

Lehetséges ugyanis, hogy valamelyik kerület jelöltjei közül egyik sem választatik meg s ez esetben a képviselet nélkül maradt kerület szavazatai olyan (bár hasonló pártállású) jelöltek megválasztását mozdították elő, a kikre a szóban levő kerü-

let választói nem szavaztak. Így a mi példánkban a III. kerület választói, a kiket felhívtak, hogy Schelling, Ricardo és Curtius közül válaszszanak, nagyot nézhetnek, mikor kihirdetik nekik, hogy az említett jelöltjeikre leadott szavazataikkal Malthus választatott meg.

Lehetséges továbbá az is, hogy valamely kerületben nem azt jelentik ki képviselőnek, a ki a legtöbb szavazatot kapta, hanem esetleg éppen azt, a kire legkevesebb szavazat esett.

Tegyük fel például, hogy a szavazatok az egyes kerületekben így oszlottak meg:

I., II., V. kerületek, mint fentebb.

III. kerület	Schelling	30	Ricardo	25	Curtius	18	73
--------------	-----------	----	---------	----	---------	----	----

IV.	Hegel	28	Malthus	26	Ranke	27	81
-----	-------	----	---------	----	-------	----	----

Ez esetben a mandatumoknak a pártok közötti megoszlásában nincs változás, az egyes pártokon belül is ugyanazokra esik a relativ többség, a kik az eredeti példa szerint megválasztattak. De míg a III. kerület jelöltjei most is mind lemaradtak, addig a IV. kerület választói azon csodálkozhatnak, hogy az lett a képviselőjük (Malthus), a kire közülök legkevesebben szavaztak.

A rendszer alaphibája abban rejlik, hogy a választók szavazatai nem csupán azon jelöltek mandatumai szempontjából vétetnek figyelembe, a kikre leadattak, hanem a mereven elkülönözött jelöltekre leadott szavazatok egységesnek tekintett pártok javára értékesíttetnek.

Ez a hiba még jobban szembeszökik akkor, ha az egyes kerületekben a szavazók száma között jelentékeny különbség mutatkozik. Ilyenkor ugyanis különböző választóértékű szavazatok egyesíttetnek.¹ Azok a kerületek, a melyekben kisebb a választók száma, csak abban az esetben remélhetik jelöltjeik valamelyikének győzelmét, ha a választók, pártállásukra való

¹ A szavazatok választóértékét a szavazatoknak és a mandatumoknak az arányszáma mutatja. A mi példánkban az egyes kerületek szavazóinak száma nem nagyon tér el, azért a szavazóérték is megfelelő kis ingadozást mutat: I. kerületben $80:1 = 80$; II. kerületben $77:1 = 77$; III. kerületben 73; IV. kerületben 81; V. kerületben 71, a választómegyében $382:5 = 76\frac{2}{5}$.

tekintet nélkül, valamelyik jelölt mögé állanak, a mi elhomályosítja a választásokban nyilvánuló népakaratot, meghamisítja a képet, melyet a választás a pártok számerejéről s azok arányáról visszatükröz, s így elsősorban az arányos képviselőnek, de végeredményében magának a parlamentarismusnak alapelveivel is ellenkezik.

A pártok szempontjából egységes, de a jelöltek szempontjából nem egységes választási területnek a folyománya az is, hogy abban a kerületben, a hol a párt csak kevés szavazattal rendelkezik, nem mindig fog akadni olyan áldozatkész párttag, a ki a biztos bukás tudatában vállalja a jelöltséget, bárha a reá adott szavazatok a többi kerületekben pártjának győzelmét segítenék elő. A választók sem valami nagy lelkesedéssel fognak olyan jelölt körül csoportosulni, a kinek bukása bizonyos, még ha szavazataik más kerületekben pártjuk zászlóit segítenék is diadalra.

De a rendszer hiányát meg lehet javítani.

Ha megszüntetjük a jelöltek kerületenkint való elkülönítését, s azon az egész területen, a hol a szavazatok összesítve érvényesülnek, a jelölteket is közös jelölteknek nyilvánítjuk, akkor az említett fonákságok egyszerre megszűnnek s a rendszer kifogástalanul működhetik.

III. A kapcsolt egyes szavazatok javított rendszere.

A fenti megfontolások alapján kiépített választási rendszert a következőkben vázolom.

Választókerületek. A politikai megyék volnának alapul vehetők. A legnagyobb megyék kettéosztva, a legkisebb megyék egyesítve, úgy, hogy az országnak körülbelül 50 választó megyéje lenne. Választójogunk régi terminológiáját fenntartva, az alábbiakban ezt a választómegegyét fogom választókerületnek nevezni.

A választókerületek által választható képviselők száma a kerületbeli választók számához arányosítva lenne megállapítandó s 5—10 között váltakozhatnék. Azok a városok, a melyek legalább 3 képviselő választására kapnak jogot, külön választókerületek volnának.

A képviselők jelölése az arányos képviselet választójogának legnagyobb megfontoltságot és körültekintést igénylő kérdése.

Ez a választójog azt a célt tűzi ki, hogy a törvényhozó képviselőtestületben a pártok abban a számerőben jelenhessenek meg, a mely a választók közötti arányszámuknak megfelel. A választás tehát kifejezetten a pártok mérkőzése, a jelöltek elsősorban csak mint a párt erőegységei jönnek figyelembe. Ennek folyománya a pártok fokozott szerepe a választási küzdelemben.

De gyakorlati szempontok is kívánatossá teszik a pártoknak a választásoknál való minél tevékenyebb közreműködését.

Az arányos képviselet elve, — a mely az ország minden számottevő párt-árnyalatát be akarja vinni a parlamentbe, — elősegíti a politikai felfogások differentialódását, szaporítja az érvényesülésre törekvő pártokat. Ezzel szemben a pártok kötelessége, hogy ők viszont koncentrálják a választók tömegeinek politikai felfogását, nehogy az egyéni nézetek, összetartó szervezet nélkül, szerteágazva keressenek érvényesülést, bábeli zűrzavarba fullasztva az összes politikai törekvéseket. Az egész rendszer csak úgy lehetséges, ha a választásnál nemcsak a jelöltek, hanem a választók is a pártok szűrőin keresztül érvényesülhetnek.

A választásoknál e szerint kettős feladat hárul a pártokra :

1. A választók megnyerésével, érdeklődésük ébrentartásával és közreműködésük biztosításával ki kell küzdeniök a számarányuknak megfelelő érvényesülést a parlamentben.

2. A párttagokat össze kell tartaniök és olyan jelöltek köré tömöríteniök, a kik a pártprogrammot a megvalósulás útján előre tudják vinni.

Azonban minél több párt jelöltjei küzdenek egymással, annál bonyolultabb lesz az arányosság rendszere mellett amúgy is eléggé bonyolult választási eljárás és ezért épen nem volna indokolt, ha excentrikus, hevenyészett és kiforratlan programok köré csoportosult néhány választó külön jelöltet állíthatna, s ezzel komoly cél és eredményre való minden kilátás nélkül zavarhatná a közakarat helyes kialakulását.

A képviselőjelölés jogát tehát csak tekintélyes számban összetartó választópolgárok csoportjának szabad megadni, s ez

a szám úgy állapítandó meg, hogy megnehezítse az összetartó elvi kapcsolatok nélkül, szervezetlenül szétszórt választóknak külön pártlajstrom körül való hevenyészett és ötletszerű csoportosítását, a nélkül azonban, hogy a szervezett pártoknál nehézséget okozna a megkívánt számú párttagok összehozása.

A népkormány megbízottjának, Rédei Józsefnek 1918. év december 28-án ismertetett előadói tervezete 500 választónak adja meg a képviselőjelölés jogát; ez a szám nem tekinthető túlmagasznak, ha figyelembe vesszük, hogy az ország hét millió választója mellett körülbelül 16—17 ezer választópolgárra esik egy képviselő.

A jelölt-lajstromok összeállítására vonatkozólag a következő szabályok volnának megállapíthatók:

Minden — legalább 500 választóból álló — jelölő-csoport legfeljebb másfélszer annyi¹ jelöltet foglalhat össze egy jelölt-lajstromba, mint a hány képviselő választandó. A lajstromban olyan sorrendben következzenek a jelöltek nevei, a milyen sorrendben megválasztásuk kívánatos. Minden választó csak egy lajstrom jelöltjeinek ajánlásában vehet részt.

Egy jelölt csak egy lajstromban szerepelhet, s hogy ez biztosíttassék, minden lajstrom a benne szereplő jelöltek által is aláírandó. Ez a rendelkezés megnehezítené ugyanazon pártom belül több jelölt-lajstrom indokolatlan kialakulását, mert a párthű jelöltek csak a pártszervezet egységes lajstromában vállalnának jelöltséget. Ez is elősegítené a választási eljárás simább lefolyását.

Az összes szabályszerűen benyújtott jelölt-lajstromok a hírlapokban, falragaszokon s a községekben egyébként szokásos kihirdetési módokon közzéteendők.

Kötelező szavazás nélkül nincs arányos képviselet, mert a választás eredménye csak akkor tükrözhető vissza a pártok valódi számarányát, ha a választók szavazata erre támpontot nyújt.

Ha a választók tekintélyes száma, esetleg többsége, tartózkodnék a szavazástól, akkor az új rendszer mellett is előfordulhatna, hogy a parlament nem hú tükre a nemzet politikai

¹ Törtszám a legközelebbi egész számig kiegészíthető.

gondolkodásának. A pártok parlamenti számaránya ez esetben nem a választók, hanem csak a szavazók számaránya szerint alakulna ki. És ha a szavazástól tartózkodók között a kisebbségi pártok hívei volnának túlsúlyban, ismét előfordulhatna, hogy a parlament kisebbsége képviselné a nemzet többségét.

Megerőtlenülne így az arányos választói jog híveinek az az érve, hogy az arányos képviselőlet megszünteti az obstructio lehetőségét, mert az obstructio csak azon meggyőződésből mérítheti az erkölcsi erőt, hogy a parlamenti többség a valóságban nem képviseli a nemzet többségének akaratát.

Kötelező szavazás nélkül az államélet vezetése nagy ingadozásnak volna kitéve. Az abstinens választók bizonytalan tömegeinek beavatkozása hol egy, hol más irányba dobná az állam hajóját, kiszámíthatatlan kárára a következetességet igénylő államérdekeknek.

És még egy erős érv szól a kötelező szavazás mellett.

Az általános választói jog mellett a tömegeké a döntő szó az államélet vezetésében. Az arányosság választói joga pedig a szervezett pártoknak kedvez. Mind a két elv a socialista pártot juttatná vezér szerephez, mert azonfelül, hogy ez a párt rendelkezik a tömegekkel, a legerősebb pártfegyelmet is ő biztosítja.

A míg ez a jól szervezett és fegyelmezett párt kötelező szavazás nélkül is képes mozgósítani választóit, addig azon pártok, melyek az általános választói jog tömegeivel szemben csak mint kisebbségek érvényesülhetnek, választóiknak csak egy részét tudják a választási harcra bevonni, mert e pártok választóinak másik része visszavonul attól a politikai élettől, a melyben a tömegeké a döntő szó és vezetés s nem vesz részt a választásokban sem, kiszámíthatatlan kárára nemcsak a kisebbségi pártok érdekeinek, hanem a közérdeknek is.

A kötelező szavazás kiegyenlíti valamennyire a pártok érvényesülési lehetőségében mutatkozó ezen kirívó egyenlőtlenséget, s arányszámuknak megfelelő egyensúlyba hozza a politikai pártokat, mert a kisebbségi pártok tagjaival szemben is felállítja az elvek melletti síkraszállás kényszerét, a mit a szervezett tömegekre támaszkodó pártok a saját kebelükön belül biztosítanak.

Szavazólap. Minden választó csak egy jelöltre szavazhat és pedig a választás titkosságát kellőképen biztosító szavazólappal.

A szavazás községenként történik. A községi szavazatszedő bizottságok a választás helyi eredményeit a választókerület központi irodájának haladéktalanul bejelentik, a hol az egész kerületben leadott szavazatok összesítettén, az eredmény megállapíttatik és kihirdettetik.

A választások eredményének megállapítása.

A központi irodában történik a szavazatok összegezése s az eredménynek az arányosságot biztosító módszer szerint való megállapítása.

1. Az egyes pártokra eső mandatumok számának megállapítása.

Az arányosság megvalósítása érdekében minden szavazatnak két irányú jelentősége (double vote simultane) veendő figyelembe.

Minden szavazat elsősorban a megnevezett jelölt érdekében leadottnak tekintendő (névszerinti szavazat = vote nominatif), másodsorban azonban mint pártszavazat (vote de liste) jön figyelembe azon lajstrom javára, a mely lajstromban a szavazatot nyert jelölt szerepel. Ez is az oka, hogy egy jelölt két lajstromban nem szerepelhet.

A központi iroda első feladata azt megállapítani, hogy az egyes jelöltekre az egész kerületben hány szavazat esett.

Második feladata az ugyanegy lajstromban szereplő jelöltek által elnyert szavazatokat összesíteni, azaz megállapítani, hogy a szavazatok hogyan oszlottak meg a különböző pártok (lajstromok) között.

Ha összegezve vannak az egyes lajstromokra adott szavazatok, akkor a D'Hondt-féle rendszer alapján¹ könnyű lesz megállapítani, hogy az egyes lajstromok jelöltjei közül hány tekintendő megválasztott képviselőnek.

A D'Hondt-féle szabály a következő:

Oszzuk el minden lajstrom szavazó számát folyttatólagosan

¹ Ezt a rendszert vette alapul a népkormány megbízottjának 1918. december 28-án ismertetett előadói tervezete.

1., 2., 3., 4. (és így tovább) számokkal, s rendezzük az így nyert eredményeket nagyság szerint. Ezen osztási eredmények nagyság szerinti sorrendjében annyi lépést tegyünk előre, a mennyi a választandó képviselők száma. Az így elért szám a mandatum-elosztó hányados.

Az eljárást a következő példa világítja meg:

Feltetés: Hat képviselő választandó, s 5 párt (illetőleg lajstrom) vesz részt a választásban. A szavazatok a következőképen oszlanak meg az I., II., III., IV. és V. lajstromok között.

Lajstrom	I.	II.	III.	IV.	V.
Szavazatok	56.000	18.000	12.000	10.000	4.000
Osztószám 1.	56.000	18.000	12.000	10.000	4.000
" 2.	28.000	9.000	6.000	5.000	
" 3.	18.666	6.000	4.000		
" 4.	14.000				
" 5.	11.200				

Az osztási eredmények sorrendben 56.000, 28.000, 18.666, 18.000, 14.000, 12.000, 11.200, 10.000, 9.000 stb.

Hat képviselő választandó, tehát a mandatum-elosztó hányados a sorrend hatodik száma: 12.000.

Hogy az egyes lajstromok jelöltjei közül hány lesz megválasztva, azt úgy állapítjuk meg, hogy az egyes lajstromokra esett szavazatok számát elosztjuk a mandatum-elosztó hányadossal.

I. lajstromra esik	$56.000 : 12.000 = 4$	képviselő
II. " "	$18.000 : 12.000 = 1$	"
III. " "	$12.000 : 12.000 = 1$	"
IV. " "	$10.000 : 12.000 = 0$	"
V. " "	$4.000 : 12.000 = 0$	"

Összesen: 6 képviselő.

Ha az osztási eredmények sorrendjében a mandatum-elosztó hányados után ismét ugyanaz a szám következik, akkor ezen a címen az a lajstrom kapja az utolsó mandatumot, amelynek a soron levő jelöltje több névszerinti szavazatot kapott. Ha az érdekeltek szavazatainak száma egyenlő, akkor vagy a kort lehet alapul venni, vagy sorshúzás úján kell dönteni.

2. A mandatumok elosztása az egyes lajstromokon belül.

Első pillantásra itt az a megoldás mutatkoznék legegyszerűbbnek, hogy a lajstrom jelöltjeit az egyes jelöltekre leadott szavazatok száma szerint rangsorozzuk,¹ s a legelül állók közül annyit jelentsünk ki megválasztott képviselőnek, a hány mandatum a fentebbi meghatározás szerint a lajstromra esik.

A mandatumok ilyenén felosztása azonban nagyon igazságtalan volna, s az eredmény megállapításánál a sors szeszélyének juttatnánk jelentős szerepet.

Mert nagyon lehetséges, hogy a párt választóinak óriási többsége egyöntetűen a párt valamelyik előkelőségére adja le szavazatát s csak itt-ott esik egy-egy szavazat a párt többi jelöltjeire. Ha már most a pártra eső további mandatumokat azon jelölteknek ítélnénk oda, a kik a kis számú szétszórt szavazatok közül relative a legtöbb szavazatot nyerték, az ily szeszélyesen kialakult eredmény igazán nem volna alkalmas arra, hogy közmegnyugvást keltsen.

Más módot kell tehát találnunk.

A mandatum-elosztó hányados tulajdonképen a szavazatok azon számát jelenti, a mely elégséges arra, hogy valaki képviselővé választassék.

De minden szavazat, a mely a párt egyik jelöltjére leadott, a pártra leadott szavazatnak is tekintendő s azért egészen logikusan járunk el, ha azokat a szavazatokat, a melyek a mandatum-elosztó hányadost meghaladják, s a melyek ennél fogva a már különben is megválasztott képviselő részére feleslegesek, a párt javára értékesítjük.

Ezt tettük tulajdonképen már akkor is, mikor a pártra esett összes szavazatok alapján állapítottuk meg a mandatum-elosztó hányadost, s ennek közvetítésével a pártra eső mandatumok számát. Itt most az a kérdés, hogy a párton belül kinek javára értékesítsük a már megválasztott képviselők felesleges szavazatait?

E pontnál tűnik ki a fontossága annak a sorrendnek, melyben a párt jelöltjei a jelöltlajstromban egymás után következ-

¹ A mint ezt fentebb a „System der verbundenen Einzelbewerber“-nél láttuk.

nek. A párt, illetve a párttagoknak a jelölésnél közreműködött 500-as csoportja épen azon célzattal állapította meg a lajstrom jelöltjeinek sorrendjét, hogy ez által kifejezésre juttassa, milyen sorrendben kívánatos a párt érdekében a jelölteknek mandatumhoz jutása. Az a választó, a ki az egyik jelőltre adott szavazatával kifejezetten bejelenti, hogy a maga részéről melyik jelölt megválasztását kívánja, egyidejűleg a párt javára leadott szavazatával hallgatólagosan azt az akaratát fejezi ki, hogy másodszorban, — vagyis, ha szavazata az ő jelöltjének megválasztásához már nem szükséges, — szavazatát a párt érdekében azon jelölt javára engedi át, a kinek megválasztását a párt a jelölt-lajstrom sorrendjéből kitűnőleg leginkább kívánatosnak tartja.

Vagyis a szavazatoknak tulajdonított kettős jelentőség úgy fogható fel, hogy az első a választó szabadságát hozza kifejezésre, a második pedig a választó párthűségének logikus — és hallgatólagosan a választó által is elismert — következménye.

A már megválasztott képviselőnek a mandatum-elosztó hányadost meghaladó felesleges szavazatai tehát a párt-lajstrom sorrendjében áthárulnak a következő jelőltre, a míg annak szavazatait a mandatum-elosztó hányadosig kiegészítik. A mint ez megtörtént, a második jelölt is megválasztott képviselőnek tekintendő, s a még mindig felesleges szavazatok ismét tovább háríttatnak át a lajstrom sorrendjében, mindaddig, a míg még vannak felesleges szavazatok.

Ha már nincs több felesleges szavazat, s a pártra eső összes mandatumok még nem kaptak gazdát, akkor a többi jelöltek közül az vagy azok tekintetnek megválasztott képviselőknék, a kik relative a legtöbb névszerinti szavazatot kapták. Szavazategyenlőség esetén az, a ki a lajstrom sorrendjében a másikat megelőzi.

Mindezt egy példa fogja világossá tenni.

Feltevés: A választókerületben 8 képviselő választandó. 5 párt küzd egymással. Az első pártlajstrom 12, a második 7, a harmadik és negyedik 6—6, az ötödik 3 jelöltet állít fel.

Az egyes jelöltek a pártlajstromok sorrendjében a következő számú szavazatokat kapták.

I. lajstrom	II. lajstrom	III. lajstrom	IV. lajstrom	V. lajstrom
A 17,300	N 12,600	a 9,100	g 8,100	x 3,200
B 18,500	O 3,100	b 1,050	h 250	g 500
C 3,700	P 300	c 350	i 600	z 300
D 2,900	R 1,200	d 600	k 350	4,000
E 1,100	S 600	e 400	l 400	
F 3,200	T 150	f 500	m 300	
G 6,300	U 50	12,000	10,000	
H 1,000	18,000			
I 800				
K 600				
L 400				
M 200				
Szav. össz. 56,000				

Mandatum-elosztó hányados 10.000.

Az I. lajstromban ketten kaptak több névszerinti szavazatot, mint a mandatum-elosztó hányados: A és B tehát megválasztott képviselőknek jelentetnek ki. Marad nekik a mandatum-elosztó hányadoson felül 15.800 felesleges szavazatuk. Ha ebből a sorrendben következő C jelölt szavazatait a mandatum-elosztó hányadosig kiegészítjük (kell 6.300 szavazat), marad még felesleges 9.500 szavazat. D szavazatainak (7.100 szavazattal) kiegészítése után marad 2.400 felesleges szavazat. Ez a maradvány az E szavazataihoz hozzáadva már nem üti meg a mandatum-elosztó hányadost, mert E-nek csak 3.500 szavazata lesz, ezért E, F, G, H, I, K, L, M közül az ötödik mandatum a relativ többséget nyert G javára ítélendő oda.

A szavazatok ilyenén felosztása után a lajstromok így fognak alakulni:

I. lajstrom	II. lajstrom	III. lajstrom	IV. lajstrom	V. lajstrom.
A 10,000	N 10,000	a 9,100	g 8,100	x 3,200
B 10,000	O 5,700	b 1,050	h 250	y 500
C 10,000	P 300	c 350	i 600	z 300
D 10,000	R 1,200	d 600	k 350	4,000
E 3,500	S 600	e 400	l 400	
F 3,200	T 150	f 500	m 300	
G 6,300	U 50	12,000	10,000	
H 1,000	18,000			

I 800
K 600
L 400
M 200

Megválasztott képviselők tehát az I. lajstromból A, B, C, D, G, a II. lajstromból N, a III. lajstromból a, a IV. lajstromból g). Összesen 8 képviselő.

Össz.: 56,000

Szembetűnő ebben a példában az, hogy a jelöltek mind a lajstrom sorrendjében választattak meg. Ebből arra vonhatna valaki következtetést, hogy a választások kimenetele már a jelöltlajstromok felállításával eldőlt, a pártoknak a képviselőválasztásra túlságos befolyás biztosítatik. Ezt az ellenvetést teljes merevséggel így lehet formulázni: a képviselőket egyes pártokon belül tulajdonképen maga a párt (vagyis az 500-as jelölő-csoport) nevezi ki.

De az arányos képviselet elve főképen azt akarja biztosítani, hogy a választási küzdelemben minden párt annyi mandatumot biztosítson magának, a mennyi a leadott szavazatok arányában őt megilleti. A választási küzdelemnek az a jellege, hogy itt pártok küzdenek egymással az érvényesülésért, ennél a választási rendszernél különösen előtérbe lép. Ez nem az arányos képviselet választójogának ilyen vagy olyan rendszerével kapcsolatos, hanem magának az arányos képviselet elvének folyománya.

Épen ezért az arányos képviseletet célzó választási eljárás folyamán a pártra eső mandatumok számának kérdése mellett a jelöltek személyének kérdése bizonyos fokig háttérbe szorul, ha nem válik is teljesen a párt belügyévé, mégis jelentős szerep biztosítatik a pártnak jelöltjei kiszemelésére és megválasztására.

De ezzel az egyes választó szabadsága nincs a szükséges mértéken túl megszorítva, mert

1. ha annyi választó, a mennyi a jelölés jogát gyakorolhatja, olyan jelöltre óhajtana szavazni, a ki nincs benne a pártlajstromban, erre vonatkozólag új jelölt-lajstromot állíthat fel. A párt tehát saját érdekében igyekezni fog a választói által kívánt jelölteket lajstromába felvenni, mert minden szavazat, mely nem az ő lajstromának jelöltjére esik, a pártra nézve is kárba vész.

2. A választó szavazatát a lajstromok bármelyikébe felvett bármely jelöltre leadhatja.

Igaz, hogy pártja többi jelöltjeinek megválasztását illetőleg nem helyezkedhetik szembe pártjának a lajstrom sorrendjében kifejezésre juttatott óhajával, de hát a választók a mai rendszer mellett is csak egy jelölt megválasztásában működnek

közre, s így mai jogukkal szemben az új rendszer mellett még az a joguk van, hogy a már elég szavazattal bíró jelöltre leadott felesleges szavazataik nem vesznek el pártjukra nézve, hanem a párt másik jelöltje érdekében érvényesülnek.

3. A párt tekintélyes (a mandatumelosztó hányadosnak megfelelő) számú választója a párt olyan jelöltjeinek a megválasztását is biztosíthatja, a ki a lajstrom sorrendjében leg hátul áll.

Tegyük fel, hogy a fenti példában az I. lajstrom jelöltjeinek szavazata (8 jelölttel) így alakul:

A	3,700	H, C és H tehát meg vannak választva, mert szava-
B	3,300	zataik száma meghaladja a mandatumelosztó hánya-
C	17,300	dost (10,000-et). Feleslegük 15,800 szavazat. A. szava-
D	2,600	zatainak kiegészítése után marad felesleg 9500,
E	1,100	B szavazatainak kiegészítése után felesleg 2800
F	3,200	szavazat, D szavazatainak összege (2600 + 2800) =
G	6,300	5400 lesz. E szerint megválasztott képviselők H, C,
H	18,500	A, B, G.
<u>Össz.: 56,000</u>		

Ilyen eset azonban kényes a pártvezetőségre nézve, mert kitűnik, hogy nincs contactusban a párt tagjaival, s vagy nem ismeri a párttagok hangulatát, vagy szembehelyezkedik azzal. Az ilyen választási eredmény burkolt bizalmatlansági szavazat a jelölésben önkényesen eljáró vagy erélytelennek mutatkozott pártvezetőség ellen.

Ebből az az üdvös következmény áll elő, hogy a pártvezetőség a választást megelőzőleg gondosan tanulmányozni fogja pártjának hangulatát, s olyan jelölt-lajstrom összeállításáról gondoskodik, a mely a párt nagy többségének tetszése szerint való, s a mely ennél fogva a párttagok szavazatának a lajstromra való leadását könnyűvé teszi.

Ezáltal valósággá lesz az a feltevés, hogy a választó az általa választott jelöltre leadott szavazatával egyben (hallgatólagosan) azt az akaratát is kifejezi, hogy pártjának további jelöltjei abban a sorrendben nyerjék el a pártra eső mandatumokat, a mely sorrendben a lajstromban szerepelnek.

Ezek szerint az a körülmény, hogy csaknem mindig azok a jelöltek kapnak mandatumot, a kik a pártlajstrom első helyein

vannak jelölve, nem azt jelenti, hogy az egyes pártokon belül a pártra eső mandatumokat a pártvezetőség osztja ki, hanem azt, hogy a pártvezetőségek pártjaik hangulatát ismerve, olyan jelölt-lajstromokat terjesztenek elő, a melyek a párttagok általános helyeslésével találkozva, jelentősebb változtatás nélkül keresztül mennek.

4. A szavazatoknak fentebb ismertetett kettős irányú jelentőségével tisztában nem lévő felületes szemlélő előtt vizsgásnak tűnhetik fel a választás eredményének olyatén megállapítása, mely szerint nagyszámú (de a mandatumelosztó hányadosát el nem érő) szavazattal rendelkező, bár a lajstrom végén szereplő jelöltek előtt olyan jelöltek jelentetnek ki megválasztott képviselőknak, a kik az előbb említetteknél jóval kevesebb névszerinti szavazatot kaptak.

Ha azonban szembeállítjuk egymással az egyes jelöltekre eső névszerinti szavazatokat feltüntető lajstromot és a felesleges szavazatok elosztása után kialakult lajstromot, akkor az eredmény kijelentésének logikus volta világosabb.

Vegyünk fel egy lajstromot, a melyre 56,000 szavazat esett, s 10,000-nyi mandatumelosztó hányadosával 5 mandatumot kapott.

Névszerinti szavazatok :	A felesleges szavazatok elosztása után :
A 18,500	A 10,000
B 11,200	B 10,000
C 400	C 10,000
D 2,200	D 2,300
E 1,200	E 1,200
F 8,200	F 8,200
G 6,300	G 6,300
H 8,000	H 8,000
összesen : 56,000	56,000

Megválasztott képviselők A., B., C., F., H. Vagyis G-vel szemben, a ki 6300 névszerinti szavazatot nyert, C. választott meg 400 névszerinti szavazattal.

A magyarázat egyszerű. A megállapított mandatumelosztó hányados szerint 10,000 szavazat szükséges ahhoz, hogy valaki megválasztott képviselő legyen. G. nem kapott ennyi szavazatot. Igaz, hogy C. még kevesebb névszerinti szavazatot kapott, de A. és B-nek 29,700 választója azért hal-

mozta nyugodtan szavazatait a pártnak erre a két előkelőségére, mert tudta, hogy az ezek megválasztásához már nem szükséges felesleges szavazatok C. javára fognak számíttatni. A. és B. felesleges szavazatai tehát némi joggal illetik meg C-t, s így C. kiegészített szavazatainak száma meghaladja G-nek 6300 szavazatát. C-nek képviselővé való kijelentése tehát — 400 névszerinti és 9600 átruházott szavazata alapján — így tekintve igazságos.

Pótképviselők. Az arányosság választói joga mellett nem lehet az időnkint megüresedett mandatumokat időközi választások útján egyenkint betölteni, mert a mandatum oszthatatlan lévén, az arányosság egy mandatumnál nem érvényesülhet. Egyenkinti választások csak a többségi elv alapján folytathatók le, de nagy igazságtalanság volna a kisebbségi pártok esetleg megüresedett mandatumait a többségi elv alapján betölteni. Ily rendszer mellett minden időközi választás eltolódást idézne elő a többségi pártok javára.

Ezért az általános választásokkal egyidejűleg az időközben netalán gazdátlanul maradó mandatumok átvétele céljából megfelelő számban pótképviselőket is kell választani.

E tekintetben leghelyesebb azt a rendszert elfogadni, a mely a pártlajstromoknak a megválasztott képviselők után következő jelöltjeit pótképviselőknek tekinti, s a szükséghez képest mindig a legközelebbi legtöbb szavazatot nyert jelöltre ruházza át a mandatumot. Ez volt az indoka annak a fentebb javasolt szabálynak, hogy minden jelölő-csoport másfélszer annyi képviselőt jelölhessen, mint a mennyi képviselő választandó. Fentebbi példákban sorrend szerint a következők lennének a pótképviselők: az I. lajstromban: E., F., H., I., K., L., M., — a II. lajstromban: O., R., S., P., T., U., — a III. lajstromban: b., d., f., e., c., — a IV. lajstromban: i., j., k., m., h.

Ha előfordulna az a nagyon ritka eset, hogy valamely mandatum megüresedése esetén pótképviselő az illető lajstromból már nem állana rendelkezésre, akkor jobb megoldás hiányában el lehetne fogadni azt az elvet, hogy a közvetlenül határes választó-kerületek soron levő ugyanazon párti pótképviselői

közül vagy a legidősebb, vagy a sors útján kijelölt vegye át a mandatumot.

A választás eredményének illetén megállapítása nem okoz különös nehézséget.

Fenti példánkban 5 lajstromban 34 jelölt küzdött a mandatumért. Azt hinné az ember, hogy ennyi jelölt olyan bonyolódottá teszi a választási eljárást, hogy az eredmény szabályszerű megállapítása alig lehetséges.

A dolog azonban éppen nem olyan veszedelmes, mint a hogy első pillantásra látszik. És pedig a következő okokból:

1. A pártok nem fognak mindig annyi jelöltet felállítani, a mennyi jelölt felállítására joguk van. Minden párt ismeri megközelítőleg a választók közötti arányszámát, s előre tudja, hogy körülbelül hány mandatumra számíthat. Ha ezt a számot megkészszerezi, ezzel már a választás váratlanul kedvező alakulásának lehetőségét is számításba vette, s pótképviselőkről is gondoskodott.

De a jelöltek becsvágyát se fogja túlságosan izgatni, hogy a 12-ik helyre jelöltessenek egy olyan lajstromban, a mely legjobb esetben is csak egy vagy két mandatumra számíthat.

2. De ha minden párt annyi jelöltet állítana is, a mennyire joga van, ez se igen bonyolítaná az eredmény megállapítását. Mert a számítást csak az teszi bonyolultabbá, ha nagyon sok a lajstrom, de ha ugyanazon a lajstromon sok jelölt szerepel, ez alig okoz zavart, mert a lajstrom végén szereplő kis számú szavazattal bíró jelöltek a mandatumok kiosztásánál úgy se jönnek figyelembe.

3. És még ha bonyolult volna is a számítás, a választás központi irodájában kellő számú szakember állhat rendelkezésre, a kik könnyen oldják meg a rájuk bízott feladatot. A fő az, hogy a választópolgár teendője szavazatának leadása körül egyszerű legyen, már pedig e tekintetben az ismertetett rendszer igazán nem hagy fenn kívánni valót.

IV. A rendszer általános jellemzése.

A fentiekben vázolt választási rendszert a kapcsolt egyes szavazatok javított rendszerének neveztem.

Két rendszer előnyeinek az egyesítéséből állott elő.

A legelőször ismertetett rendszertől (System der verbundenen Einzelbewerber) abban tér el, hogy a pártok az egész választási területen közös jelölteket állítanak, s a szavazatok kapcsolása nemcsak a pártok között érvényesül, hanem ugyanazon párt jelöltjei között is.

A belga törvény lajstromos szavazólapjaitól pedig abban tér el, hogy a szavazásnak a magyar választópolgárok által megszokott módját: az egyes jelöltekre való szavazást fenntartja, s a felesleges szavazatoknak a párt javára való hasznosítását, s a párt egyes jelöltjei közötti áthárítását a hallgatólagosan elfogadott és megszavazott pártlajstrom segítségével biztosítja.

A fejtegetéseim elején megjelölt irányadó szempontok az ismertetett rendszerben kellőképpen érvényesülnek.

1. A javasolt rendszer a maga egészében, de főképp ennek a jelölés módjára vonatkozó szabályai, a pártokat oly mértékben vonják bele a választási küzdelembe, a mely mód szervezett és fegyelmezett pártokon alapulva, ilyenek kialakulását előmozdítja. A pártszervezeteket olyan pártoknál is megerősíti, a hol magából a pártból kiindulva nem tudott kellő szervezettség és fegyelmezettség kialakulni, s ezzel fokozza ezen pártok versenyképességét azon pártokkal szemben, a melyek a fegyelmezettséget és szervezettséget a maguk erejéből teremteték meg.

2. A választók pártjuk jelöltjei között ezután is szabadon válogathatnak, a pártfegyelem tehát nem esik a választó szabadságának rovására. A választó, miként régi választójogunk mellett, ezután is egy jelölt megválasztására gyakorol közvetlen befolyást, de ezenfelül azon felesleges szavazatai is hasznosíthatnak a párt és a párt többi jelöltjei javára, a melyek az eddigi választási rendszer mellett veszendőbe mentek.

3. A szavazás módja az elképzelhető legegyszerűbb és teljesen megfelel a választók vérébe átment régi szokásoknak.

4. A választási eljárásnak az a bonyolultabb része; a mely a szavazatok összeszámlálásánál és az eredmény megállapításánál az arányosság megvalósítását célozza, a választópolgár közreműködését nem igényli, s megfelelő szakemberek bevonásával minden nehézség nélkül alkalmazható.

*

A bámulatraméltó angol alkotmány az új kor szellemét s a fejlődés követelményeit mindig úgy tudta érvényesíteni, hogy a polgárok által megszokott régi kereteket és formákat fenntartotta, csupán új tartalommal töltötte meg. Ezért az angol állampolgár a hagyományos régi formákban érvényesülő új intézményeket is történetével s multjával összeforrottaknak tekinti, s nemcsak a józan ész érvei előtt meghajolva, hanem szívének egész szeretetével is ragaszkodik azokhoz.

Ebben rejlik az angol alkotmány nagy ereje.

Az állami intézmények nemcsak a polgárok belátásából merítik erejüket, hanem a hajlamoknak és érzelmi motívumoknak a polgárokat többé-kevésbé befolyásoló imponderabilis szövevényéből is.

Úgy látszik, ez volt a népkormány felfogása is, mikor a január 1-jén tartott ministertanácsban az arányosságot megvalósító lajstromos szavazási módszert a hírlapok jelentése szerint azért vetette el, mert az ország különböző részeiből azt az értesítést kapta, hogy a polgárság a bonyolult lajstromok mellőzésével úgy szeretne választani, mint a multban választott.

A kormány engedett a közvélemény hangulatának, bár hangsúlyozta, hogy nem változott az a meggyőződése, hogy az arányos képviselet elve a leghelyesebb. Ezen elvi álláspontjának folyományaképen egyelőre legalább a kisebbségek arányos képviseletét igyekszik megvalósítani.¹

Az arányosság választójogának itt vázolt rendszere meg-

¹ A törvényhatósági és községi néptanácsokról szóló néptörvények már meg is valósították a kisebbségi képviselet egy nagyon kezdetleges alakját. (1919: XVI. népt. 7. §; 1919: XVII. népt. 7. §.)

tartaná a régi kereteket, alkalmazkodnék a választókban mely gyökereket vert szokásokhoz.

Az arányosság új szelleme a megszokott formák között érvényesülhetne.

*

Az arányos képviselet problémája a modern politika tudományának egyik ma még eldöntetlen kérdése.

Ennek a rövid cikknek a keretében nem volt szándékom ezt a nagyon is vitás elvi kérdést fejtegetni; itt csak az elvkeresztülvitelének egy olyan rendszerét akartam bemutatni, amely legjobban simulna a magyar viszonyokhoz. Ha egyszer el volna határozva az arányosság elvének megvalósítása, akkor a kivitelnek a fenti módját találnám nálunk a legegyszerűbbnek.

Az elvi kérdés eldöntése alapos tanulmányt és aggályos megfontolást igényel. Sok érv szól az arányos képviseletet biztosító választói jog mellett és sok érv szól ellene. Addig is, a míg a vitás elv tüzetes bírálatát adhatom, egészen röviden megemlítek a pro és contra érvek legfontosabbjai közül egy-néhányat.

Véleményem szerint hibás a proportionalistáknak a kiindulási pontja, mert a törvényhozó képviselőtestület megalkotásánál nem az a fő szempont, hogy az országban felbukkant valamennyi párt-árnyalat képviselve — és pedig matematikai arányossággal képviselve — legyen, hanem az, hogy olyan törvényhozó szerv alkottassék, amely az állami közérdek komoly elbírálására és az állam felvirágzásának előmozdítására leginkább alkalmas. Az arányos képviselet törvényhozásában pedig nem az állami közérdek az irányadó főszempont, itt az érdekképviseletek egyik tökéletesbített formájával állunk szemben.

Az arányos választói jog eszméje korunkban főleg azért hódít és válik divattá, mert az individualistikus irányzatból táplálkozik s ezt erősíti. A szerteágazó egyéni véleményeket a politikai életben érvényesüléshez segíti. Nézetem szerint éppen az a legsúlyosabb érv ellene, hogy a politikai életben a széthúzó irányzatokat erősíti. Megnehezíti az egészséges parlamentarismus alapfeltételét tevő erős többségi párt kialakulását, s a kormányzat rendszerinti basisává a kisebbségi pártok inga-

tag coalitióit teszi. Hogy különösen a francziák mennyire érzik az innen fenyegető veszedelmet, eléggé mutatja a Briand-kormánynak «a kisebbségek arányos képviseletét» czélzó 1910 június 30-án benyújtott javaslata, nemkülönben az arányos választójog megvalósítása tárgyában a Poincaré ministerium által benyújtott s a képviselőház által 1912 július 12-én elfogadott törvényjavaslat.

A rendszer technikai keresztülvihetősége ma már nem kétséges. Ezt gyakorlati tapasztalatok igazolják. Belgiumban (1899 óta), Svájc egyes kantonjaiban (pl. Genf 1906 márcz. 3-ki törvény) és Tasmaniában (1896 óta) az arányos képviselet választójogának igen tökéletes rendszerei érvényesülnek, s többé-kevésbbé tökéletes rendszerek gyakorlati példáit Dánia (1885), Szerbia (1888), Finnország (1906), Portugália (1910) és egyes német tagállamok szolgáltatják. Azonban ezen kis államoknak alig két évtizedes¹ gyakorlati tapasztalatai az arányos képviselések elvének minden irányú következményeit nem helyezik és nem is helyezhetik teljes megnyugvást nyújtó világosságba.

A rendszer jelentős előnyei közül felemlítem azt, hogy az általános választói jog tömeguralma mellett az intelligentiának legalább azt a kisebbségi szerepet biztosítja, a mely az értelmiség számarányának megfelel. Ilyen értelemben az általános választói jog correctivumának tekinthető.

Az arányos képviselet választójoga mellett szól az az érv is, hogy ez a rendszer a választási corruptiót erősen visszaszorítja s a választási küzdelmet az elvek nemesebb — és nemesebb fegyverekkel megvívott — harczává teszi. Ha figyelembe vesszük, hogy a parlamentarizmus rendszernek épen a választási corruptio és ennek következményei teszik a rákfenéjét, ezen érv súlyossága szembeszökő.

Előnye még az arányos képviselet választójogának az is, hogy egyik módja azon igazságtalanságok megszüntetésének, a melyek a többségi rendszer mellett nem egyszer mutatkoztak.

¹ Dánia és Szerbia régebbi, de nagyon tökéletlen rendszereit, úgyszintén egyes svájci kantonok régebbi, de már megváltoztatott törvényeit figyelmen kívül hagyva.

Kétségtelen következménye továbbá a rendszernek, hogy — miként már említettem is — az összes pártok erős megszervezését vonja maga után, a minek ugyan egyrészt megvannak a veszedełmei, de másrészt megakadályozza, hogy egyes jól szervezett párt szervezettségének a többi, gyengébben szervezett pártok áldozatul essenek, ellenkezőleg, utóbbiakat is olyan szervezetekbe kényszeríti, a melyeknek révén a pártok egyenlő érvényesülésének lehetősége legalább bizonyos fokig helyreáll.

E néhány odavetett megjegyzéssel sem ki nem merítettem, sem ki nem fejtettem azon érveket, a melyek az arányos képviselőlet elve mellett vagy ellene felhozhatók, csak arra akartam rámutatni, hogy a kérdés gondos tanulmányozása és kellő megfontolása nagyon szükséges.

MOLNÁR KÁLMÁN.

ÉDOUARD SAYOUS LEVELEZÉSE MAGYAR TUDÓSOKKAL.

Édouard Sayous volt az első francia, a ki tudományos kutatás céljából magyarul megtanult. 1860-ban került a párisi École Normale Supérieure-be, a hatalmas múltú tanárképzőbe, Franciaország nagy szellemeinek nevelőiskolájába. Figyelme már normalien korában Magyarország felé fordult, már ott készült későbbi tárgykörére, a magyar történelem művelésére. Ernest Lavisse, a kiváló történetíró, az École mostani igazgatója, a ki Sayousval együtt volt ebben a nagyhírű intézetben, *mémoire*-jaiban tanulótersáról e szavakkal emlékezik meg: «M. Nisard (francia irodalomtörténetíró, az École akkori igazgatója) n'aimait que les lettres classiques... Il n'aimait pas que nous fussions curieux de langues exotiques. Il s'étonne que mon camarade Sayous qui apprenait le hongrois, s'intéressât à l'étude des langues slaves».¹ Főiskolai tanulmányai végeztével Sayous a versaillesi, azután a párisi Charlemagne-lyceum tanára lett. Később, 1877-ben, teológiai tanulmányokba fogott, református pappá szentelték, majd a montaubani református teológiai facultáson a vallástörténet, utóbb a toulouse-i egyetemen a történelem, végül (1886) a besançoni egyetemen a középkori történelem tanszékét kapta meg, a melyen haláláig működött (született 1842 jan. 10-én, meghalt 1898 jan. 19).

Tudományos munkássága igen sokoldalú és gazdag volt. Magyar tárgyú munkáinak legtöbbjéről szó esik e levelekben, vagy mint kész és megjelent művekről, vagy mint tervekről. Eleinte, kikerülve az École-ból, a francia történelemmel foglalkozott, de a nem egészen szerencsés kezdet és a szigorú

¹ Lavisse : *À l'École Normale. (Revue de Paris. 1914. évf. 230. l.)*

bírálat elkedvetlenítette, úgy hogy nem sokára, református papi képesítése céljából is, vallástörténelemmel kezdett foglalkozni. Számtalan ilyen munkát adott ki; később, besançoni egyetemi tanár korában sokat foglalkozott Anglia XVII. és XVIII. századi történelmével. Magyar tanulmányaihoz azonban egyéb munkálatai mellett is folyton vissza-visszatért, különösen mikor a *Grande Encyclopédie* fõlszólította a magyar tárgyú czikkek megírására, majd mikor két normalien-társa, Lavisse és Rambaud, megbízta a szerkesztésükben megjelent monumentális *Histoire générale du IVe siècle à nos jours* magyar fejezeteinek megírásával. Mindkét feladatnak mintaszerûen felelt meg, az elõbbibe *L* betûig írta a magyar történelmi irodalmi czikkeket, az utóbbiba a reformatiótól 1848-ig terjedõ részeket dolgozta ki.

Sayous fõérdeme abban van, hogy fölkelte Magyarország iránt a francia történettudomány érdeklõdését, a mely elõtt — mint Kont Ignác mondja szép akadémiai nekrológiájában ¹ — egész revelatio volt a magyar nép története. Kont idéz ott egy töredéket Guizotnak, a nagy államférfiúnak s történetírónak egyik levelébõl, a melyet Sayoushoz intézett, ennek elsõ magyar tárgyú munkája, az *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815*-nek megjelenése alkalmából: «Nagyon helyesen teszi, hogy feljûk (t. i. a magyarok felé) fordítja a közfigyelmet. Ha nem foglalnak el Európa jövõjében jelentékeny helyet, akkor nem fognak megfelelni annak, a mire hivatva vannak. De remélem, ez nem fog megtörténni. Már belefáradtunk a csalódásokba.»²

E levelek közlésével a külföldi magyar-kutatások történetéhez kívánok járulni néhány adattal. Emellett azonban érdekes képet adnak e levelek az 1870—71-i háborúban megvert, megszállott és megalázott Franciaország collectiv lelkérõl, ugyannyira, hogy szinte lehetetlen Franciaország akkori s Magyarország mai állapota között némi párhuzamra nem gondolni. Szólnak ezenkívül a háborút követõ évek közigazgatási

¹ Akadémiai Értesítõ 1900. évf. 131—145. l.

² Kelt 1871 decz. 25-én. Franciaúl: Akad. Értesítõ 1900. évf. 143. l.

reformjáról. A M. N. Muzeum kéziratárából és a M. T. Akadémia irodalmi levéltárából¹ betűhíven közlöm Sayous leveleit, minden hibájukkal, sokszor zavaró helyesírási fogyatkozásaikkal. Egy-egy szava, fordulata érthetetlen is, ha nem fordítjuk vissza francziára, amint itt-ott a jegyzetekben meg is tettem, de nem javítottam a szövegen, mely egy miértünk sokat és eredményesen dolgozott francia tudós magyar rokonszenvének légszebb írásos bizonyítéka.²

1. sz. Toldy Ferenczhez. — 1869 ápr. 10-én.

Paris, samedi 10 avril 1869.

[Toldy írása: Vett. apr. 13.]

Tekintetes tanár ur,

szomorú voltam, mikor Pesten 1868 augusztusban nem találhattam kegyedet. En, francia tanár, magyar történetet és irodalmat tanuló, vig voltam volna Toldy Ferenczét látni. Reményilem hogy egy más évben, talán ez esztendőben boldogabb fogok lenni.

Most a *Kézikönyvben*,³ első 's második kötetben tanulom⁴ a költőket a francia forradalomkor. Együtt Horvath Mihály⁵ érdemes hatodik kötetben a 1790—1795-ig történetet tanultam. Igy jobb értem ez az időtt, 's talán később Toldy Ferencz 's Horvath Mihály nev is Franciaországban igen híres lesznek.

Bocsásson ha kegyedből három pontban egy feleltet reményilem :

¹ A Gyulai Pálhoz intézett leveleket a M. N. Múzeum kéziratára őrzi, a többi a M. T. Akadémia.

² Hosszabban irtak róla halálakor : (Konton kívül. ki az *Egyet. Philol. Közlöny* 1898. évf. 300—301. lapjain is elparentálta) Gabriel Monod, az *École Normale Supérieure* 1899-i Évkönyvében, Louis Léger, a *Bibliothèque Universelle* c. lausanne-i folyóirat 1898. évfolyamában, végül besançon-i tanártársa : Léonce Pingaud S. munkáinak bibliographiájával (önálló kötetben, Besançon, 1898.). — A M. T. Akadémiában Forster Gyula szándékozott emlékbeszédet tartani róla, a melyet a *Budapesti Szemle* akart kiadni, mint fia, André E. Sayous írja Gyulai Pálnak 1898 márcz. 8-án kelt levelében (M. Nemzeti Muzeum kéziratárában): «M. de Forster m'écrit qu'il doit publier dans votre revue et que vous devez lire à l'Académie Hongroise une biographie de mon regretté père. J'envoie à M. de F. tous les documents dont je puis disposer...» De e terv nem valósult meg.

³ Toldy Ferencz : *A magyar nyelv és irodalom kézikönyve*. Pest. I. köt. 1855. II. 1857.

⁴ «Tanulni» itt s több helyen ez értelemben : «tanulmányozni.»

⁵ Horváth Mihály : *Magyarország történelme* 6. kötete (I. kiadás : 1860—63.)

1: Mikor írt Virág Benedek a *Magyar odát* (Kézikönyv, I. 635): mit kételkedem? a Duna zug... és miért ily szomorú volt a Költő?

2: Mi ellen írt Baróti Szabó:

egy ledőlt díófához 1791 (I. 489)

3: Miért 1791-ben a nemzeti iskolákból a protestáns tanárok száműzött voltak. Gondoltam hogy a császár-király Leopold a vallás szabadságot akar adni.

Bocsásson is ha némelly hibát ez a levelben talált Kegyed.

devotissimus

Edouard Sayous

a Caroli Magni Lyceumban historiæ professor

lakó Parizsban

rue Mogador, 3

2. sz. Toldy Ferenczhez. — 1870 július hó elejéről.

[Toldy írása: Vett. jul. 12/70.]

Tisztelt tanár 's barátom,

Reménylem hogy kegyed nem gondolja hogy feledtem Pestet, Magyarországot és derék vendégeimet.¹ De az atyam² és tiz nap később az anyam halála után nagy szomorúságba esettem.

Mikor a szívem nem mondom vig de szabadabb volt, a Magyarország politikai és irodalmi történetet tanulni és írni ismét kezdetem. Egy kis kötet (300 fol.) végeztem és őszkor fogom kiadni: *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815*.³ Horváth Mihály könyvet és Toldy F. kézikönyvet mindenelőtt dícsérem a darabomban, az igazság szerint, és Toldy Istvan, Csengery etc. etc.

Egy példányt Kegyednek, egy Horváthnak, egy Pulszky urnak, egy az Academianak stb. fogom küldeni. Vig legyen a szerző⁴ ha a Magyar emberek örömmel olvasnak egy könyvet a Magyarországról, 's ha Ráth Ur 's egyebek könyvkereskedők némelly példányokat az országba elhoznak.

Legyen olly szíves Horváth Mihályt a nevemben udvözni.

¹ E h. «vendéglátóimat» (hótes).

² Atyja, André (a genfi egyetemen a francia nyelv és irodalom tanára, majd a francia igazságügyministeriumban a nem-katholikus ügyosztály főnöke) 1870 febr. 22-én halt meg.

³ A mű (ugyanily czímen) csak 1872-ben jelentetett meg Párisban (XIV + 283 l. 12°) V. ö. 5. sz. levél.

⁴ E helyett «nagyon fog örülni...»

A tisztelt tanár Urat is üdvözöm 's reményilem Pesten később látni

E. Sayous
rue Mogador 3 Paris.

Ha Toldy Istvan Ur Parisba jövend, nem feledje el engemet látogatni, kérem.

3. sz. Gyulai Pálhoz. — 1871. jan. 2-án.

Bordeaux 2 jr rue Montméjean, 38—

Édes barátom,

Már két hónap óta a védelmező kormányért¹ dolgozom, Tours-ban 's később itt, Bordeauxban. Sokat nyelveket jól vagy rosszul olvasható, hasznos vagyok a külügy delegationnak, elolvasó a külföldi ujságokat, angolokat, németeket (ezt a szót *német* öröm nélkül rom) — Octobert éltünk Genfben, hol a családam egy rész lakik, (néemly napot Olaszországban utaztunk Magyar 's Svájcorszagot közel) A feleségem igen vig volt így szép utazásról, 's szives magyar vendégségről, de igen fárad. Génfben hat conferentiakat tartottam a osztrákmagyar birodalomról, (története, vidék, alkotmányok, irodalmak), 's két csak Magyarországról: a francia sebesekért 's szegény parasztokért. Itt fordítottam egy kegyed igen szép költeményét: *az akarczok alatt*, 's Petőfi stb. verseit.

Nem akarom hogy kezdet egy új esztendő a nélkül hogy a francia mód szerint kegyednek 's a magyar barátimnak egy szerencsés esztendőt kívánom... Szerencsés legyen is Magyarország — Szerencses, ha lehet, a szegény házam. Itt senki reménytelenség, minden ember, mint lehet, dolgoz. A világ kezdetből soha sem egy nemzet olly bátorságot olly boldogtalanság között mutatni látszik (csak ti Magyarok 49-ben). Egy gazdag nép szegénységét nem bán; csak a köz jót akar, csak ebből gondol. Semmit rólátok kívánunk, csak baratságot; tudjuk hogy velünk örvendenditek, ha győzendünk.

Igen vig vagyok, olly gazdag utokat az Academiai könyvtarban találtatni. Jobb időben a Magyarország történetemet fogom dolgozni; nem reményilem hogy nálatok visszajárni lehet ezelőtt, mert a jószágom² nagy részét az háboruért elvesztendem, 's a tanari székem jövedelem még kisebb lesz. Mikor valamit a magyar könyveimmel 's jegyeimmel³ nem tanulhatom, akkor kegyednek vagy a

¹ A Thiers és Gambetta-féle Gouvernement de la Défense Nationale.

² E helyett «vagyonom» (bien).

³ E helyett «jegyzeteimből» (notes).

masok barátimnak fogom írni, 's felelenditek, eszt reménylem 's kérem.

Csengery 's Jokaihoz már irtam, Önt kérem ezeket üdvözelní, s Pulszky, Horváth, Szász, Szilágyi, Toldy (atyá 's fia), Arany, Hegedüs, Kemény, Deák urakat, a nevemmel — is a poroszot Budenz, a' ki, nemzetiségi fanatismus nélkül, nekem úgy haszon volt.

— Legyen olly szíves a benső levelet Lechner Gyulanak adni,¹ drága való² a poszta Franchia-Magyarország köz.

Kegyedet udvöz a feleségem

E. Sayous.

4. sz. Gyulai Pálhoz. — 1871. aug. 29-én.

Montmorency Aug. 29.

Edes barátom,

A mult hónapban, Julius kezdeten, egy hosszú levelet magyarul Nagy Miklós vagy Szász Karoly-hoz irtam, hol a közveleményről és a monarchiai partokról beszéltem — ezt vagy nem kapták Pesten, vagy nagyon rosszúl írva valót nem kiadták, mert az érdekes ujságban³ mit mindig örömmel olvasom, nem találtam. Ma kérem ez az urakat nevemért üdvözelní, de Önhez írok, reménylő hogy a level bizonyosan érend. Ha valamit kiadni akar, ezt engedem.

Mikor Ön kap ez a levelet, fog tudni ha Thiers Ur, a «proposition Rivet» után, a Respublica elnöke marad.⁴ Ma nem tudjuk, de Parisban ohajtunk hogy a jobboldal fondorlatai sikeretlenül végre lennek; mondom mi Parisban rend és tarsadalom és respublica partja, de, mint nem ritkán a szegény hazánkban volt, a tul-jobb és a tul-bal⁵ ellenzék együtt az országot megzavarnak — ez talán is mások országokban — Azért szomorú, vagyok, és sok hazafiui emberek velem, és sokszor a jövődöt féljük. Hogy nem félni, mikor egy nemzetben három vagy négy nemzetek küzdenek? Azonban reménytelenül vagy mély szomorúságban élni nem bölcsöt

¹ Lechner Gyula festőművész, felsőiparrajziskolai tanár s műfordító (magyar költőket fordított németre) 1864—1874. a fővárosban gyakorló ügyvéd volt (élt 1841—1894).

² E helyett «lévén».

³ *Vasárnapi Ujság*.

⁴ A «proposition Rivet», melyet 1871 aug. 30-án fogadott el az *Assemblée Nationale*, a conservatív köztársaság ideiglenes alkotmányául szolgált 1875-ig. Thiers, J.-Ch. Rivet balközép párti képviselőnek e javaslata értelmében, lett ugyanakkor a francia köztársaság elnöke (addig a «végrehajtó hatalom feje» címet viselte).

⁵ A. m. szélsőjobb és szélsőbal.

hiszem.¹ Mikor egy nemzet egy esztendőben kettő borzasztó csapasokat türhet, mint a Porosz és a Commune haborusát, és nagy hitellel még bir, és egy gyűléssel, hól sok okos és tudos emberek beszélnek — Mikor hosszú, mély, mersékles reformi törvényjavaslatokat dolgoz, ez, mondhatjuk, hogy a német-magyar sajtó ez az országot gúnyolhat (*Pester Lloyd*), de hogy sok hatalmak ez előtt főgnak meghalni.

Az új törvények közt egy [,] ti magyarok szeme előtt érdekes foglenni: a *conseils généraux*-ról törvény.² Ennel a vármegyék alkotmányot keveset másoljuk, csak részben, de részben: de Ön tud, hogy nálunk a *département*ok csak hivatalos közösök volnak, egy *préfet* alatt; ez az *préfet* csak a kormány, vagy liberalis vagy absolutus, vagy köztársasági, vagy monarchiai, gépe, organuma; a *conseil général* csak a *département* kívánatokat feliratokban kiadta, igaz hatalom nélkül — Az új törvény után a *conseil général* egy bizottmányt választ, allandót az egész évben a *conseil* ülések között, ez a bizottmány nélkül a *préfet* semmit komolyt csinálni lehet — Akarom minden parttal igaz lenni: ez a derek törvény, valóban köztársaság elvek után, a gyűlés jobboldalából ered. Nem okok nélkül: a nagy családok, a nagy nemes vagy nem nemes földbirtokok, a *département*okban, kivált hól nincs nagy város, nagy hatalmat reménylnék — Azonban a törvény derek, valóban új, és egy új francia történetet nyitó.

Gondolom, hogy Magyarorszáiban bennünket az ember kevesebbet szeret, bennünket francziákat mint Orosz orias barátjokat. De ezt allithatok, hogy nálunk senki sem az oroszokról gondolja, és mindenki a belső ügyekről csak gondol. Ti magyarok később vagy korábban látanditok hogy a szegény francia nép még a legjobb és legtermészetesebb a keleti Európai nepek barátja.

Ezt Ön tud, hogy nálam egy Magyar története (az irodalommal) 1790—1815 kézírva van.³ Mikor kiadhatom? Senki sem, egy megzavartott időben, a mult időt tanul, szükséges várni, talán egy, két évet. Tanulom a 1815—1848-ig történetét, sok könyvekből,⁴

¹ E helyett «nem hiszem, hogy böles dolog, reménytelenül etc.» (je ne crois pas être sage).

² Elfogadta a nemzetgyűlés 1871 augusztus 10-én.

³ Megjelent 1872-ben, v. ö. 5. sz. levél.

⁴ E munkájának egy forgácsa: *La poésie populaire hongroise pendant la guerre de 1848—1849 (Revue des deux Mondes 1872. évf.)* — Sayous később is foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Magyar-

de talán sokszor fogom irni, vagy Önhez, vagy a mások barátimhoz, hogy ezt tudhatok, mit a könyvekben nem találhatok — nehéz van nekem, Magyarországra nem utazni, hova 68, 69, 70-ben ez az esztendő részében jártam, nehéz nekem ez az derék vendégséget nem találni, a Muzeumban Pulszky Ferenczcel, az Harminczadi utcán, Lechner Gyulánál, a városligetben, Csengery asztalnál, Toldy Ferencznél stb. stb... Legyen olly szivesek engemet nem feledni,

E. Sayous

A feleségem (egy gyermeket várok) Önt, és Lechnernét és Csengerynét üdvözöl, is Jókai Mórt, vendégünket —

5. sz. Gyulai Pálhoz. — 1872. április 16-án.

Paris, 16 Avril.

Edes barátom,

A könyvtárusomnak utasítást adtam, Önnek az Hist. des Hongrois 1789—1815 25 példányt küldeni. Önt egészen szabadot hagyom: adja, kérem, azokat, az egyetemi vagy gymnasii, vagy egyházi könyvtaraknak, a kerületeknek, a személeknek, mint Önnek tetszik (egyit, kérem Vajda Viktornak). A tél kezdetében reménylem egy új munkát kiadni: egy in — 8° — nagy kötet: Histoire de Hongrie sous les Arpad — 1301, történelmi, irodalmi, nyelvészeti, etc. leginkább történelmi munkát.¹ Már régóta ezt dolgozom, Pesten, Parisban, mindenütt; most az Akadémia Evkönyveket és közleményeket... is a régi gyűjteményeket: úgy egész *Pertz Monumenta*, a magyar szempontból gyűjteményt, olvasom — a mongoli haborút dolgozo, is keveset a mongoli nyelvet hasonlítottam — sok száz könyveket minden nyelven vagy olvastam vagy fogom olvasni (nem végeztem). Ez nagy munka.²

ország legújabb korának történetét (1825-től 1867-ig, főműve t. i. 1825-ig terjed) megírja, de a tervezett mű nem jöhetett létre. L. Kont Ignác: *Akadémiái Értesítő* 1900. 138. l.

¹ E műve nem jelent meg, csak részlet belőle: *Les Origines et l'époque païenne de l'histoire des Hongrois*. Paris, 1874. 128 l. — Ez és más hasonló tárgyú dolgozata tulajdonkép részlettanulmány két kötetes főművéhez: *Histoire générale des Hongrois*. Paris, 1876. 2. kiad. (egy kötetben) Paris—Bpest, 1900.

² E kutatásainak eredményeképp jelent meg a köv. dolgozata: *L'Invasion des Mongols en Hongrie dans les années 1241 et 1242*. — *Acad. des Sciences morales et politiques*. 1875. tome 104. 145. l.

Reményilem hogy a magyarok ez könyvet jól főgnak kapni,¹ jóakarattal, mint írva lesz — később két mas kötetet fogom kiadni.

Igen kellemetes nekem volt volna, ha a magyar Akadémia nekem a tag (elég levelező tag fog lenni) czimet nekem fog adni.² Örülöm a Kisfal. Tars. tag lenni,³ de ez igen hasznos, ha a jövőndő könyvemet lehet írni: membre de la Soc. Kisf. et de l'Académie hongroise. Tudom hogy Ujfalvy Károly Ur az akad. tag. lenni kíván, de talán mindkettő lehet — minden esetre neki ellenséges nem akarom lenni — de talán mindesetre a czimet: «levelező tag» lehet nekem adni.

[A levél vége nincs meg.]

6. sz. Gyulai Pálhoz. — 1872. tavaszán (május 15-e előtt).

Edes barátom,

Nincs tüzes levelező a Magyar ember: magyarokhoz írni könnyű Magyarországot vagy Magyarokat látogatni kellemetes, de a Magyarokból egy levelet kapni, nehéz. Tíz az új magyar politikai és irodalmi törtenelemnek példányat küldöttem: az újságban szívesen erről mondatok, és egy hosszabb czikket reményilem, de senkitől egy leiratot kaphatok. A magyar academia semmit felelt, semmit a barátim.

Később (két het ota) Nagy Mikloshoz irtam. a lakását emlékezem, az Önnek nem, (Sándor utca de a szám?). Egy Hunfalvy a *balt tengeren utazását* példányat kívánom,⁴ és kérem ezt *a posta által küldeni*, mert akarom ez az utazásról valamit a Société de Géographie-ben beszélni,⁵ talán valamit a Revue critique-ben írni. Ez a könyv kétség kívül igen érdekes a finn nyelvet illetőleg. —

Semmit! . . .

Irtam hogy kérem nekem írni, hány forint tartozom, ez a könyvért és a könyvemért (itt Párisban a vasuti adót Pestig fizetni lehetetlen) —

¹ E helyett «fogadni» (recevoir).

² A M. T. Akadémia csak 1875 május 26-i nagygyűlésén választotta kültagjává (34 szavazattal 1 ellen).

³ Kültag 1872 óta (*Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. Új f. VII. k. 70. l.).

⁴ H. Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékein*. Pest. 1871.

⁵ Ismertetése a következő évben jelent meg. (Paul Hunfalvy: *Voyage dans les provinces finnoises de la Baltique*. Bulletin de la Société géographique 1873. I. 535—547. l.)

és kérdeztem ha kellemetes Nagy Miklosnak, vagy nem, ha Parisból a politikai és gunyol képeket küldendek. —

Semmit!

Kérem Önt Ráthnál egy Hunfalvy példányat engemért kivanni, és a posta által, nem a lassu könyvkereskedelem által küldeni.

Ha egy ujságban valami a könyvemről kiadva van, kérem ezt nekem is küldeni. Itt minden ember csak a mostani politika-rol gondoskod, és még várok czikkeket, csak a masodik sorból lapokban, vagy az idegeniekben erről mondanak. De a *Revue des II Mondes*-ben,¹ a *Moniteur* és *Temps*-ben reménylni lehet.

Legyen olly szives Budenz urnak mondani hogy nagy érde-
kel a masodik füzetét a mordvin stb. nyelvek illetőleg, olvastam. Valamit
erről és mások finn nyelvek... irtam a *Revue critique*-ben, de még
nem kiadva...² is neki mondani hogy örömmel láttam hogy Benfey
Geschichte der Philologie in Deutschland-ben Budenzről így kedvesen
irt — is hogy Castrèn, Schieffner, Kellgrèn stb. könyveket tanu-
lom — később a középkori Magyarországot.

Ezt az ujságban nem érdektelen, talán: egy beke-mozgalmat
(pacific agitation) csinálunk, a végtelen porosz adónkat egyrészen
szabad subscriptio által fizetni. Az elsassi asszonyok a példát adtak,
most a francia asszonyok ezt a mozgalmat nagy mertekben indul-
nak: én, tanar, ezer frankot adom, ha minden ember ezt cseleked,
egy miliardot ez esztendőben szabadon találunk.

Jo egészszé-
gben az osztrák-magyar birodalom? Ezt kivanom,
nem tudom. Nem nagyon kevés-
yek,³ kérem! a példánk hasznos
legyen!

A Lechner Gyula csalad-
jat kérem udvözelni.

Edes barátom, Isten hozzá.

E. Sayous
rue Mogador, 3

egy levelet kivanom!

tüzesen!

szivesen!

[Dátum nélkül.]

¹ E művéről jelent is meg ismertetés a *Revue des deux Mondes*
1872 május 15-i számában.

² Még abban az évben megjelent Sayous ismertetése e címen:
Budenz: *Études linguistiques ougriennes. Revue critique* 1872. I.
174. l.

³ E helyett «ne legyenek nagyon...» (pas très fiers).

7. sz. Gyulai Pálhoz. — 1872. okt. 2-án.

Mühlhausen, 2 Oct.

Edes barátom,

Ma Parisba visszamegyek, hol fogom sokat dolgozni: változom a lakásomat¹ stb.... Itt még keveset időm hozza irni, és kérem emlékezni az új házamat: rue Monsieur le Prince 14, még² nem rue Mogador 3. Legyen olly szives ezt mondani Nagy Miklosnak félem hogy a Vasárnapi Ujs... Polit. Ujs... és Hazánk... ez az házanak küldenek, hól az oct. 8 ota fogom nem lakni.

Svajczországban az ünnepek időt kellemesen töltöttem: egy második gyermekét a következő februarban várom, és egy falusi házban csendesesen maradtunk.³ Reményilem 1873 September végben három napot, az Oroszországból visszajövő Pesten lenni: kívánom a Balt. teng. vidékeit és Moscow látogatni — családom nélkül.

Isten hozzád

E. Sayous.

8. sz. Gyulai Pálhoz. — 1873. június 24-én.

Parisban (...) jun. 24 (...) 73.

Edes barátom,

Irtam a Revue Critique-ben (egy kriticus és eruditiói szemle-ben) két czikket, egy az Arany L. és Önnek m. népk. gyűjtemény-ről (7 Déc. 1872, de később kiadva volt a lap),⁴ a második Donner és a finn nyelvekről (18 Janvier).⁵ Önhez [jav. Önnek] ma küldöm néhány példányakat, az Akademiába, és kérem a nevében adni:

7 Déc. 72 egy Önnek
 egy Arany Lászlónak
 egy Budenznek
 egy Szarvasnak
 egy a Kisfaludy Tarsaságnak
 18 janv. 73 egy Önnek
 egy Budenznek
 egy Hunfalvy Pálnak

¹ «Lakásomat» helyett.

² «Már» helyett.

³ «Laktunk» helyett (demeurer).

⁴ *Recueil de poésies populaires hongroises. Revue critique.* 1872. II. 366. l.

⁵ Donner: *Histoire des études sur les langues ouralo-firnoises. Revue critique.* 1873. I. 43. l.

egy a Kisfal. Tars.-nak
egy Toldy Ferencznek

Reményltem még egy peldanyat Kázár és Nagy... uraknak küldeni, de nem még mint 6 peldanyat akart adni a könyvkereskedő.

Hogy van? Jól, adja Isten. Talán (nem kell mondani, soha sem, bizonyosan) Önt és a másokat Pesten fogom látni két vagy három napokban, Septemberben a Balt tenger és Móska vidékeiről vissza jő, és a Bécsi világ..ba fogom menni.

Mikor jövend Parisba?

Legyen olly szives Hunfalvy Pálnak mondani, hogy a könyveről olvastam a Société de Géographie-ben egy közleményt, hogy a Társaság igen elégtelt volt, és hogy a czikkem a Bulletin de la Société-ben fog kiadva lenni.¹ Akkor fogom küldeni.

A Société de Linguistique-ben beszéltem a m. népkölt. gyűjteményről és a Magyar Nyelvőrrel. —

Várom egy második gyermeket, Februar vég-ben.

Sokat dolgozom a tanari székemért és a francia protestans dolgokért. A vallásunk keves haladás nélkül nem marad. A francia protestans uj Synodos egy tagja vagyok.¹

Isten hozzá

E. Sayous.

9. sz. Toldy Ferenczhez. — 1873. szept. 16-án.

[Toldy: Vett. Szept. 16/73].

Sajnalom kegyedet nem itthon találni. Pavaszigetben tegnap Gyulai Pállal Önt akartam látogatni, de nincs. Csőtörtökön esten szükséges nekem elutazni — De kegyedet még reménylem látni.

Szoljab [szolgája?]

E. Sayous

Angolkirályné-ben lákom, de ritkán a fogadoban vagyok, csak reggel fel tíz óráig.

10. sz. Budenz Józsefhez. — 1874. márcz. 2-án.

Paris, 2 Mars 74.

Edes barátom,

Igen sajnáltam, mikor Pesten voltam szeptemberben kegyedet nem találhatni.³ Ma kétszer nekem hasznos lenni lehet: 1. én kezdek

¹ Ez a 6. sz. levélben említett *Utazás a Balt-tenger vidékein*.

² A Lozère département egyik képviselője volt a párisi református zsinaton.

³ T. i. a megelőző év szeptemberében.

Olvasni O. Donner új Vergleichende Wörterbuch előszóban, hogy Ön nem régóta *Magyar-Ugor összehasonlító szótárt* kiadta. Legyen olly szives, kérem, egy példányt nekem küldeni, az érdekes Magyar nyelvőr-ral, a kit rendesen kapni szerencsem.

2. Nem tudom ha a derék barátom Gyulai meghalt vagy alud, de kétszer neki irtam, Strassburgból és Parisból, hogy nagyon kívánom a könyveket kapni, melyeket Szabo, Salamon, Revesz stb. nekem jól akartak adni.¹ Semmit kapom, sem levelét, sem könyveket, Legyen is olly szives ez azt indolens és Musa inását barátomat kérni, és mondani hogy nagyon szükséges a dolgaimnak ez a könyvek.

Nagyon alálatos

E. Sayous

Paris, rue Monsieur le Prince, 14.

PS. Mindig a régi lakosságomnak küldenek a Vasárnapi ujságot. Nem maradom rue Mogador 3, egy esztendő és négy hónap óta.

E. S.

11. sz. Budenz Józsefhez. — 1874. márcz. 8-án.

Paris, 8 Mars 74.

Édes uram,

Igen sajnalom, és bocsásson kérem, de a franczia posztai rendszerünk a legrossabb az egész Európában. Ma reggel jött a «Ugor-F. Szótár» és mar örültem, mint a posztai «facteur» kíván 27 francs. Hihetetlen! Volt *affranchissement insuffisant*, és fizették mintha volnának sok levelek. Ez azt nevezünk «un abus scandaleux et intolérable», és nem akartam kifizetni. Nem adott nekem a füzeteket, és a haragom nem hasznos. Bocsásson, de lehetetlen volt ezt tőnni. Kérem úgy kegyedet még egy példányt nekem küldeni: akarom egy cikket a Revue critique-ben arról írni, de ha a pesti poszta nem jól tud hogy szükséges kifizetni, legyen olly szives ez a példányt Gyulai Pálnak, semper somnianti pigro, Musarum amico, adni, kérő ez a nagy költőt, de gyenge levelezőt, ezt és a másokat könyveket nekem küldeni. Azokat kívánom,

Comme un cerf altéré brame

Après le courant des eaux,

mint monda a régi franczia protestans psautierunk.

¹ E helyett «szívesek voltak nekem adni» (ont bien voulu me donner).

Emlékezem hogy Hunfalvy P. ur is nekem küldött néhány füzeteket, és hogy rendszerben volt. De is lehet egy nagy «paquet»-ben ezt küldeni, mint kaptam a Kisfaludy Tarsaság köteteket.

Üdvözlöm mind a barátimat, és vagyok Önnek az alálatos szolgálata

E. Sayous.

PS. Kérem önt a másot kicsini levelet Lechner Gyulanak adni, ügyvédnek, Harminczadi utca, egyszer, mikor a ház előtt fog jarni. Haragban vagyok a poszták ellen, és nem akarom azoknak sok pénzt adni.

E. S.

12. sz. Budenz Józsefhez. — 1874. márcz. 26-án.

Parisban 26 Mars.

Edes uram,

Jól kaptam a második jól kiszabadult példányt a levelével. A munka igen érdekes látszik, és akarom erről egy ezikket írni és egy közleményt a Société de Linguistique előtt felolvasni. Remény-lem hogy a későbbi füzeteket ön fog is nekem küldeni.

A könyveket nem kaptam, és Klingsieck ur könyvarus semmit tud azok irant. Ez igen unalmas¹ nekem, mert most sokat az Arpadok korat dolgozom, (már régóta) és igen és a könyvek hiányzik. Legyen olly szives Gyulai Pált kérni, még egyszer a posztaról vagy a könyv-arustól kérdezni, hogy ez lehet, és hól vannak a könyvek most.

Kérem is a Vasárnapi ujsagnak a lakoságomat adni *rue Monsieur le Prince* 4. Habár már irtam, mindig *rue Mogadornak* küldenek.

Nagyon alálatos

Sayous Ede

13. sz. Gyulai Pálhoz. — 1896. junius 16-án.

Kedden

Édes öregem,

Megérkezem B. Pestre holnap után 18, hét óraker este a gőzhajóval. Tessek nekem egy szobát a *Hungarian* megtartani, három forint ha lehet, ha nem, nem még mint négy naponként. Remény-lem legalább öt napig maradni — kétségkívül az utolsószor megyek Magyarországba. Örülöm kegyedet még egyszer, 's barátunkat (nem meghalt) vizsalátni

Sayous E. tanár

¹ «Kellemetlen» helyett (ennuyeux).

[Levelezőlap. Bécsből küldve, postabélyegző: 1896. VI. 16.]

[Külcím: Nagyságos Ur

Gyulai Pál

(a felső ház tagja)

Budapest]

14. sz. Gyulai Pálhoz. — 1896. július 5-én.

Besançon, le 5 Juillet 1896.

Édes barátom (nem öregem, mióta láttam, szükséges mondanom: fiatalam), vagyok *focus et ara*-mban, szép emlékezettel, és nagyon halálatos a jó vendégségeért. Reményilem *még egyszer*, egy kicsiny *egyszer*,¹ Budapesten maradni és dolgozni, egy csendesebb esztendőben. Tessék a barátunkat és a derék Fannyt nevemben üdvözelni. Ha valami írva lesz, mindjárt Önnek küldenem. Egész szívemből

E. Sayous

[A «Société d'Émulation du Doubs» levélpapírján.

Áthúzva a köv. nyomtatott sor: Le Secrétaire de la Société.]

BARANYAI ZOLTÁN.

¹ «Une petite fois» szóról-szóra lefordítva. — Reménye nem vált be, ez volt utolsó budapesti látogatása.

A FÖLD ÉS FAJ HATÁSA A TÖRTÉNELEMBEN.

Első közlemény.

I. A történetbölcselet és a földrajzi tényezők.

A világháborúnak szemünk előtt lejátszódó eseményei ellenállhatatlan erővel fordították figyelmünket a történelem-philosophia néhány fontosabb eredményére és arra készítettek, hogy régibb és újabb írók és gondolkodók rendszerét a ma tapasztalatain épülve átvizsgáljuk.

A modern történeti felfogás az evolutio elvén áll és ez azt a hitet keltheti, hogy az emberiség élete rendszeres, megmáshatatlan fejlődésen megy át, a melynek törvényei olyan szigorúak, mint a természettudomány törvényei. Egyenletes, lassan és arányosan hullámló történeti menetet tételezne fel ez a felfogás, a melyet azonban a történelem vizsgálata nem igazol. Az események nem szükségszerűen történtek úgy, a hogyan történtek, irányításukba befolyanak olyan tényezők, a melyek kiszámítás alá nem esnek és oly hatás alatt állnak a multból, a melynek döntő szerepét ma, a mikor közvetlen és tevékeny, nem észlelhetjük és azt csak századok multán fogja a tudomány megállapítani. Renouvier *Uchronie* című művében Európa és Előázsia történetét másképen szerkeszti meg, mint a hogyan lefolyt. A Kr. utáni II. századon kezdve leírja, miként ad Marcus Aurelius a római birodalomnak új alkotmányt, hogy megmentse a keresztyének államfelforgató tanaitól. Gallia, Spanyolország, Italia és Görögország szabad lakói római polgárokká válnak. A birtokviszonyt rendezik, a polgárokat az elhagyott földekre telepítik, a latifundiumokat meghatározott méretekre szállítják le, a fennmaradó részt bérbeadják rabszolgáknak, kik ily módon szabadokká válnak. A Stoa erkölcs-tana szolgáltatja az állam vallását. A Lares tiszteletét felújítják, az állati áldozatokat megszüntetik. A neoplatonismus és az emberi jogok hite válik uralkodóvá. Ennek következtében a

keresztyének önként Afrikába és keletre vándorolnak ki, hol a papság és a secták harcaiban a keresztyénség elcsenevészedik. Nyugaton virul a cultura. A IX. században a Kelet a népvándorlás jelében keresztes hadjáratot indít Nyugat ellen, ez azonban nem sikerül és a germánok, kik keresztyénségüket Keletről nyerték, összeolvadnak a nyugati népekkel és beolvadnak culturájukba. Renouvier szerint tehát az antik világ összeomlása nem volt szükségszerű következmény, az ókori történelem átmenete a középkorba más is lehetett volna. Érdekes azonban Paul Barthnak (*Philos. d. Gesch.*, 22.) erre vonatkozó megjegyzése, a mely teljes valójában elénk tárja e kérdés fontosságát. Renouvier — úgymond — a történet önkényes menetét oly ponton kezdi, a mely már nem volt kritikus többé, a mikor hatalmas államférfiak már nem hathattak ki irányának megváltoztatására. Ha Renouvier az állapotok oksági lánczolatát kereste volna, azt kellett volna találnia, hogy az antik társadalom végzete a Gracchusok korában állt be, mert akkor a római hadsereg magva, az itáliai paraszt, habár fenyegetve, de még megvolt, később aztán kihalt és a császárok azon igyekezete, hogy Itáliát újból benépesítsék, későn érkezett, mert nem volt meg a megfelelő emberanyag.

Nem kevesebbet mond ez az állítás, mint azt, hogy az emberi történelem bizonyos korszakai nemesak saját maguk állapotaira, viszonyaira, hanem századokra szólnak meghatározóak lehetnek. A mikor még az akarat mérsékelhetné, irányíthatná őket, nem ismerhetjük fel hatásukat, mert a jelen szűk láthatára nem engedi sejteni a távolbahatás óriási következményeit. A mennyire megczáfolja a történelem ily felfogása a békés, egyenletes, megszakítás nélkül haladó, törvényszerű menetét, olyannyira megdöbbenően kényszeríti államférfiainkat a történelem mozgó erőinek kutatására: hiszen nem tudhatjuk, mikor és mily módon állunk oly gracchusi korban, mikor helyesen cselekedni még nem késő, nehogy látszólagos, múló jólét és virágzás után századokra pusztulás álljon be. A világháború is ilyen válaszut. Közvetlen folytatása az események olyan menete lehet, a melyből nem tudhatni talán azt sem, vajon egyes intézkedések egy század múlva nem döntik-e sírba hazánkat, mert nem volt elég gond a közvetett, fontosabb ered-

ményekre, melyek kérlelhetetlenül sujtják apáik vétkeiért az utódokat.

A történelem az élet mestere, tartja a közmondás, de hogy mit és hogyan tanít az életre, az utódok életére is, azt nem mondja meg. Mi hozza létre a történelmet? A föld alakulata, a fajok képességei, az eszmék, az emberi akarat, a belátás? Vagy pedig földöntúli meghatározottság vezeti életünket, melyet gyarló emberi gondolkozással saját értelmünk keretén belül akarunk felfogni és emberi viszonylatból magyarázni? E kérdéseknek csak egyikére-másikára próbálok felelni. Azokra, a melyekre nézve éppen a háború alatt oly sok ki nem elégítő, egyoldalú és módszertelen feleletet hallottunk.

Vizsgálódásunk anyaga nem új. Ősrégi idők óta foglalkoztak azzal, hogy megértsék a történelem folyását, hogy megtalálják az események között az okozati kapcsolatot, és így számos tényből, tapasztalatból egy általános szabályt, törvényt vonhassanak le. Se szeri, se száma azon legendáknak és adomáknak, a melyek az élet alapoka, alaptörvénye után kutattak. A népek történelmét is *egy* ilyen alaptörvényre próbálták visszavezetni. A legtöbb gondolkodó azonban nem a történelmi események pontos ismeretéből indult ki és így akarta a tipikus jelenségeket kategorizálni, hanem általános okoskodásokat választott, a melyekhez azután példát keresett a történelem gazdag eseményeiből.¹ Hibás utat választott. A legtöbb eseménynél talán éppen a legfontosabb okozati tényezőt nem ismerjük és ezért helytelenül, tévesen soroztuk olyan kate-

¹ Sok egyoldalú történelmi felfogás mégis a valóság valamely helyes megfigyelésén nyugszik, ha egyirányban halad és korlátolt szempontot választ is. Törvényei, elvei és fogalmai azért mondanak ellent a valóságnak, mert gondolkozói nem ismerik fel korlátolt érvényességüket és abszolút, általános magyarázatokat kíváncsolnak belőlük. Így Hegel történelem-bölcselete azon a találó megfigyelésen nyugszik, hogy történelmi mozgalmak gyakran uralkodó áramlatok ellen törő visszahatások gyanánt lépnek fel, s az áramlat és ellenáramlat között előbb-utóbb megegyezésre vezetnek. Marx felfogása is helyes annyiban, hogy társadalmi mozgalmak és állapotok gazdasági alapon nyugodhatnak. (Bernheim: *Lehrb. d. hist. Methode* 747., Dilthey: *Die Jugendgeschichte Hegels*. Abhandl. kgl. Akad. Berlin 1905.)

góriába, a hol mint példa és esetleg döntő bizonyíték szerepelhet. Többnyire csak a közvetlen okozati kapcsolatot látjuk és az eredendő ok, melynek hatása a távolban óriásivá nőtt, elvész kutató szemünk előtt. Hányszor vezethető vissza két férfi vetélkedése és harcza gyermekkori ellentétekre, hányszor különít el két táborba kicsinyes féltékenységgel oly férfiakat, kiknek együttműködése más folyást adott volna az eseményeknek. Minket ezek az apró, de nagyhorderejű tények érdekelnek, mert a népek történelmére, az emberek jólétére, pusztulására, műveltségére és boldogulására éppen olyan döntő befolyást gyakorolnak, mint a természeti tényezők. Csatavesztés nemcsak a terep alakulatától függ, hanem annak spontán kihasználásától, a hadvezér tehetségétől, rátermettségétől, számos kiszámíthatatlan véletlenségtől, a melyek mind okozati kapcsolatban állanak egymással, de rájuk sem emberi előrelátásnak, sem a szükségszerűség belátásának nincs kihatása. Mégis elvesztett csaták döntőek az illető nép illető nemzedékére nézve. Ez a történelmet nemcsak szemléli és tanulmányozza, hanem átéli, átszenvedi vagy élvezi. Az ember ezért igyekszik megfejteni a történelem titkait, keresi az események regényes tömkelegében, miért történt ez így vagy úgy és miképpen fog alakulni a jelen és a jövő. A jövőt a múltból, a történelemből akarja megfejteni. Ennyiben rokon a történelem a csillagjóslással, a haruspexek jóvendőléseivel, csakhogy módszerei lassan és sok visszaesés után már kezdenek kibontakozni az esetlegességek, a külső analógiák és hibás következtetések tömkelegéből. Ha van valami, a mi az általánosítás ellensége, a történelem az, az emberek élete. Tetszetős és felemelő érzés, ha mintegy varázsütésre, ösztönszerűleg megtaláljuk azt az igazságot, a mely minden eseményt megmagyaráz a többi eseménnyel kapcsolatban. Néhány évvel ezelőtt Magyarországon is ez volt boldog hite sok fiatal tudósaknak. Vitába is bocsátkoztak a conservatív történetírókkal, a kik eddig — szerintük — illetéktelenül avatkoztak bele a középiskolai történelem-tanításba. Álláspontjuk röviden az volt, hogy nem a történelmi eseményeket, évszámokat, uralkodók neveit kell tanítani, hanem «a történelem örökérvényű törvényeit». Spencernek voltak tanítványai, a kinek művei ifjúságunk leggyönyörűbb olvasmányai közé tartoztak és a ki a

történelmet «a list of royal misdemeanours»-nek nevezte. De hogy melyek a történelem örök érvényű törvényei, azt eddig kielégítő módon senki sem tudta megmondani. Azt hiszszük, hogyha ez iskola hívei a történelemnek csak tíz évre terjedő korszakát alaposan áttanulmányozták, avagy saját életüket — az emberi történelem analog parányát — vizsgálták volna, hamarosan átláthatták volna, hogy az egyes események mind más és más okból származtak, ismét más oknál fogva kerültek egymással viszonyba és e viszony minéműségére is teljesen más okoknak volt döntő hatásuk.

A történelem «örök törvényei»-t a történelemből magából nem sikerült kihámozni, ezért analógiákhoz fordultak. Hasonló jelenségek lefolyását vizsgálták és az azokban talált törvényszerűséget próbálták alkalmazni az emberi történelemre. A történelem eseményei — a mennyire ismerjük őket — olyan engedelmes természetűek, hogy megfelelték az analógiáknak. De ha a részleteket alaposan átvizsgáltuk, azt kellett tapasztalnunk, hogy az egész kísérlet többé-kevésbé jól sikerült játék és a történelem ezekről a «törvényekről» további folyásában nem akart tudomást szerezni. Haladt a maga útján és daczolt az analógiákkal és az ezeken alapuló megállapításokkal. Az analógiákat tudtuk valahogyan alkalmazni az elmúlt események magyarázására, de a bekövetkezendő események minden analógiát és jövődőlést meghazudtoltak. Ha a jelent és jövőt éppen úgy megtudnók válogatni és határozni, mint a hogyan a multat megválogathatjuk és beállíthatjuk, akkor analógiánk bizonyára a jelenre és jövőre nézve is valahogyan beválnék. A valóság kérelhetetlenül megtagadja a hódolást önalkotta törvényeinknek. Az analógiákra támaszkodó történelmi bölcsélet, a biológiai sociologia, a comteismus csak sötétben tapogatózás maradt. Soha nem fogott philosophus a tudományos tények oly nagy halmazával rendszere megalkotásához, mint Herbert Spencer és e nagy tudás mégis mily kevés tényleges eredménnyel járt.

Követői elvont utakon haladtak és a történelmi jelenségeket, azok okozatát és hatását a természettudomány módszerével igyekeztek megfejteni. Ők is a törvényszerűség hívei. Ratzen-

¹ A sociologiai megismerés lényege. Ford. Timár Sz. 14. oldal.

hofer azt mondja: ¹ «A legszélesebb értelemben vett természet-tudományok alapjai a sociológiának, mert az emberi kölcsön-vonatkozások a reális megismerés terei, a melyen a kosmogonia tantételei egész a physiologiai lélektanig érvényesülnek. Majd kitudódik, hogy a világ physikai törvényei határozzák meg a társadalmi jelenségek alapvonásait, hogy a vegytan fontos tanokat szolgáltat a sociális folyamat megértéséhez. Be fog bizonyulni, hogy a geologia minden történelem kezdete, tehát módot nyújt arra, hogy a sociális fejlődés alapvonásait meg-lássuk».

A történettudós számára ez csak féligazságot tartalmaz. Tudjuk, hogy a világ minden jelensége szerves kapcsolatban van, de az események egy része — azok, a melyek történelmünket teszik — csak abban a kapcsolatban fontosak ránk nézve, a melyben életünket előre vagy hátra, jobbra vagy balra irányít-ják. Amerika felfedezése a geologia, a biologia törvényei nélkül lehetetlen lett volna, hiszen az Atlanti-Oceán mivoltát, a száraz-földek elhelyezkedését, Európa és Amerika földrajzi viszonyát csak a geologia alapján érthetjük meg; élet nélkül, a melynek tudománya a biologia, a két világrész földtani létezése mellett sem fedezhették volna fel, de hogy felfedezése miért történt a XV. század végén és miért vettek abban részt Columbus és társai, miért gyarmatosították először spanyolok, miért történt mindez úgy, a hogyan ismerjük, ahhoz sem a geológiának, sem a biológiának nincs köze. E példára még alkalmanq lesz vissza-térni, ezért itt nem foglalkozom vele bővebben. A történelem nagy korszakai, 4000—5000 éves periodusai talán beleszoríthatók egy-egy általános törvénybe, habár eddig a «változás»-on kívül alig találunk összefoglaló ítéletet, de minket sem az elmúlt, sem a jövő 4000 esztendő nem érdekel, úgy mint a jelen és a jövőnek közvetlen változásai és azok okainak és irányainak kutatása. Az emberi élet legbiztosabb zárköve a halál, a melyet senki sem került ki, de hogy ez utolsó pillanat mikor fog be-következni és milyen körülmények között végbemenni, vajjon az élet pályája milyen lesz, az örökké felderíthetetlen rejtély marad. És mindez a biologia szabályainak közvetlenebbül van alávetve, mint a társadalom élete, a melyre a biológiát csak analógiával alkalmaztuk. Az egyén életében egyetlen mozzanat

sincs, a mely okszerűségnek ne volna alávetve, de ez az okszerűség oly bő és gazdag forrásokból táplálkozik, hogy azok egy általános meghatározás alá nem foghatók. Kéveszerűen, egymás mellett haladva, hol activ, hol passiv módon, majd vezetve, majd lappangva, itt az egyik, ott a másik ok kerül előtérbe és sohasem hat egyedül, hanem együttesen, sokféle combinációban, erőben váltakozva hozza létre azokat az eredményeket, a melyek rögtön maguk is ok gyanánt lépnek fel és csatlakoznak az előbbi tényezőkhöz. De ezt a folytonos fejlődést tompítja az, hogy az egyes tényezők egymást le is ronthatják, vagy társulva összeolvadnak, elhalványulnak. Hol van az a világosság, a mely az emberi értelemnek utat mutathatna e labirinth rejtekeibe? Hol van az az eszköz, a mely kutatásaink eredményét megnyugtató próbára tehetné és tévedésünket felderítené? Csak tapogatózunk a sötétben és midőn hitünk szerint célhoz értünk, a legközelebbi lépés elárulja, hogy lidérczfény után futottunk. A sok meddő kísérlet, a sok csalódás arra tanít, hogy óvatosak legyünk.

Számos történelembölcseleő általános ok keresése mellett egy okban látta a döntő tényezőt. Ez egyoldalú történeti befogásra vezetett. Némelyek a szellem, az értelem hatalmának tudtak be minden változást, de vonakodtak elismerni, hogy a szellem maga is productum, tehát nem lehet alap-ok (Hegel). Mások az anyagot állították oda mozgató indoknak és nem akarták belátni, hogy az anyag maga tehetetlen, örökké megvolt és az emberi értelem irányítja, formálja. Vajmi kevesen voltak azok, kik a középutat igyekeztek megtalálni s a szellemi erő és anyag között levő viszonyt a tér, az idő és az alkalom (momentum) kapcsolatával szerves tényezővé emelni. A történelmi események ezen elemekből magyarázhatók meg. Nem atomistikus elszigeteltségben lehet az okot keresnünk, sem az okok mechanikai összegezésében, hanem azoknak a körülmények szerint változó arányban való együttes közreműködésében. E nézet nem abstractio, hanem a történelem eseményeiből való inductio eredménye. Ha tehát elismerjük a szellem óriási hatását az emberi sorsra, nem általánosítjuk e véleményyt oly módon, hogy az emberi szellem az egyedüli, vagy a döntő tényező az események felidézésében és formálásában, sőt azt sem állítjuk, hogy a szellemnek a történelem minden esemé-

nyénél van valamelyes szerepe, hanem csak létező, az egyes esethez képest többé-kevésbé befolyásos tényezőnek ismerjük el, a mely nem egyedül, hanem a többi tényezővel kapcsolatban hathat. Eredménye még ott is, a hol döntő szerepe van a többi tényezőhöz képest, módosul és teljesen más irányúvá lehet, mint az kiindulási állapotában felfogható lett volna.

Az iszlám vallása kezdetben szellemi actio volt. Sokakat szellemével hódított meg; jámbor lelkek csatlakoztak Mohamedhez, szegények az elnyomás ellen vigaszt kerestek benne; Mohamedet azonban szellemi becsvágya mellett hiúsága, régi ellenségei ellen érzett bosszúvágya s a hatalomra való törés is vezette. A beduinokat sem pietismus vagy politikai belátás vezérelte, midőn Mohamed zászlója alá gyülekeztek, hanem vezetőik, törzsfőnökeik alatt harczolva, miként Mohamed előtt egymás ellen, úgy most több törzs együtt a szomszédos államok ellen kelt síkra. A rablás és a fosztogatás, ez örök emberi sajátságok ép oly nagy szerepet játszottak Mohamed seregében, mint az imádkozás és istenfélelem, de ez fegyelmet teremtett csupán, a harczosokat az aljasabb ösztönök toborozták, a melyek a moszlim győzelem előidézésében döntő tényezők voltak. E győzelmek azonban nem jöhettek volna létre az arabok egyéb faji tulajdonságai nélkül, melyeket a klíma és a százados életmód érlelt bennük és a szomszédos birodalmak akkori állapota, földrajzi helyzete és szereplő embereinek egyénisége tett lehetővé. Az arab beduinok hódításai azonban csak első lépcsőfoka további fejleményeknek. A vad, műveletlen törzsek olyan gazdag terület birtokába jutottak, a mely a kard e proletárjait kiemelte szegényes környezetükből és vagyonos állam harczosaivá tette. A gazdag földet régi lakói tovább művelték és adójukkal lehetővé tették az egész harczos arabságnak további nagyúri létét. Az állam kiterjedése és termékeny földje maga után vonta a cultura fejlődését. A mezopotámiai talaj aratása a kanaáni termés olyan fejlődést biztosított, a melyet sem az arab törzsi particularismus harczai, sem a perzsa nemzetiségi elnyomás elfojtani nem tudott. Megszületett az arab állam, a mely gazdasági alapokra volt fektetve és a melynek eredete szellemi mozgalom volt, a mely szervezve a széthulló arabságot, anyagi javakhoz juttatta

az iszlámot. Íme szellemi actio a történelemben nem végződik valamely elmélet tudományos megírásával, hanem tetté érlelődik, csiszolódik, a rögön, levegőn, az emberek akaratán és fegyverein át. Még a holtak is hatalmasan beleszólnak sorsába.

Mind e tényezők együttesen hozták létre az eredményt. Ha egyikük kisebb vagy nagyobb mértékben juthatott volna kifejezésre, az eredmény korántsem lett volna a tényező szerepével egyenlő arányban más, mert az összehatás több, mint az egyes alkotó elemek összesége.

A fenti példa alapján más világításban látjuk azokat az elméleteket, a melyeket lassan a mai anthropogeographiából egymás után felállítottak régebbi gondolkodók. «A történelem nem a természet mellett, hanem a természetben áll — mondta Ritter; — a lakó föld lassan változó formáival hamarabb gyakorlat hatást az emberre és mélyebben érinti, mint az ember a természetet.» Mint valamely határozott alakú sziklatömbön a hullám mindig ugyanabban a formában fog megtörni, úgy bizonyos természeti feltételek az élet folyamatának mindig azonos utat jelölnek ki.¹ De az ember jellemét az együttélés, a szaporodás folytán beállott társadalmi küzdelem is megváltoztatja és lassan felemeli a természet fölé. A gyorsabban változó ember hamarabb bővíti eszközeit és könnyebben szaporítja fegyvereit, a melyeket aztán felhasznál az őt kezdetben formáló, fejlesztő természet leküzdésére. De az ember végleg sohasem lesz urrá a föld felett. Eltávolodik tőle, igába hajtja és uralkodik rajta, de erejét tőle nyeri. Ha a föld gazdag, könnyebben él meg rajta a szegény; ha szegény, a serénynek is véres verejtékkal kell áldásait kisajtolni. A modern ember ép úgy a rög gyermeke, mint a barlanglakó, de fejlettebb eszközeivel a föld nagyobb, gazdagabb kincseit tudja kiaknázni. A vasutak korszakában az ember a föld széntermékeitől annyira függ, mint a czölöpépítmények lakója az erdő és tavak vadjaitól. Helyesen mondja Czirbusz, hogy «a természeti világnak hatása kétségtelenül igaz, mert az ember, mint földi lény, ki nem vonhatja magát lakó, tápláló és földi küzdőterének hatásaiból, de az is igaz, hogy sok emberi cselek-

¹ Ratzel: *Anthropogeographie*. III. kiad. 9.

- mény, főleg szellemi világának tényei függetlenek földünk plastikájától s physikai életétől. A nyelvek csodás keletkezését, terjedését, a politikai, ethnographiai egyediségek, a talentumok, gondolatok, művelődési körök létrejöttét semmiféle geographiai öv, physikai törvény meg nem magyarázza. Nem szabad a jelenségek hiedelmét mindjárt tényekké felfujni, a laboratoriumi kísérletekből és mathematikai formális igazságokból azonnal kosmikus igazságokra s a mindenséget összetartó törvények létezésére következtetni.¹

A geographiai tényezőket az emberek cselekedeteiben, jellemében már az ókor számos gondolkodója észrevette, de e tényezőket csak atomistikusan fogta fel és hatásukat függetlenül a többi tényezőtől önállónak képzelte. Így aztán ez igazság sem vezetett okulásra, hanem általános törvényekre, a melyek elhomályosították a történelmi láthatárt. Az alexandriai iskola a természet mindenhatóságát hirdette. Hippokrates felismerte, hogy a népek jelleme a klimától függ. Strabo egy-néhány mondata olyan találó megjegyzést tartalmaz a természet és az ember viszonyáról, a mely szűk földrajzi látkörüket tekintetbe véve, bámulatos. «Nincs prædestinatio sem a klimatikus tagoltságban, sem a népek és nyelvek különbségeiben. Efféle dolgok nem történnek előzetes gondoskodásból. Mert művészi készségek, ügyességek minden szélességi övben találhatók, csak legyen, a ki azokat kezdi. Némi része van a geographiai helyzetnek is, más része azonban a népekkel veleszületett természete, szoktatása s gyakorlata. Mert nem a külső természet hatása miatt tanultak az athéneiek és tanulatlanok a spártaiak és thébaiak, hanem gyakorlatukból. Ép így a babiloni és egyiptomi bölcsek sem természeti környezetüknél fogva bölcsek, hanem gyakorlatból és szoktatásból. A lovak, tulkok jóra valóssága sem a helytől függ, hanem gyakorlásukból. A mit Polybius nem akar tudni.»³

A középkorban e tekintetben is nagy hanyatlás állt be. «Ennek a kornak — úgymond Sybel³ — nem volt történelmi ítélőképessége, semmi érzéke nem volt a történelmi reali-

¹ Czirbusz : *Antropo-Geographia*. I. 12.

² Strabo. 159. *Erdbeschreibung* v. Forbiger 1856. V. 159.

³ Sybel : *Über die Gesetze des historischen Wissens*. 1864. 16. old.

tások iránt, nem tett különbséget ideális és ténybeli, poétikus és történeti valóság között. Hosszú történeti fejlődést egyetlen nagy tetre vezettek vissza, egyetlen személyes teremtnőnek tulajdonítottak.» Nagy különbséget mutat fel a nyugati történetírással szemben az arab Ibn Khaldún, (1332—1406), a ki hányatott életében és politikai szereplésében megtanulta ismerni a történelmi erőket. Világtörténete bevezetésében megkísérli, hogy az államok keletkezéséből és hanyatlásából általános törvényeket vonjon le. Nézetét, hogy az államok keletkezése a sivatag és termékeny területek határain tipikus, a mai történetírás is igazolta. ¹

Nyugaton jóval később találunk csak hasonló gondolatokra, Jean Bodin *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (Paris, 1566) című művében, de ő Ibn Khaldún Bevezetését nem ismerte. Könyvének ötödik fejezetében *De recto historiarum iudicio* az ethnologia, vagy akár a modern anthropographia tanát alkalmazza, a mennyiben a népek történelmi cselekedeteit és sorsát abból a jellegükből származtatja, a melyet ethnophysikai hajlamuknak köszönhetnek. Így az északi népek technikai és hadi túlsúlyát, a délvidékiek szemlélődését, a mérsékelt földöv lakóinak gyakorlati állambölcseletét lakhelyük különböző klímájának tulajdonítja. Szemére veti a történetíróknak, hogy a népek természetes jellegét nem vizsgálják és ítéletet mondanak azok történeti szerepéről. Nem kerüli el figyelmét a chronographia befolyása sem és *De Republica* című művében (V. könyv 1. fej.) párhuzamot von a természeti földalakulat, klíma és az államformák között. A népjellemek három osztályba való csoportosításának gondolatát megtaláljuk már Plato *Államában*, (IV. 11.), kétségtelenül innen merítette Bodin is. Bodintól származik a történelemnek az egyházi felfogástól elütő, önálló felosztása korszakokra, a mely fejlődéstaniilag három korszakot különböztet meg. Bodin nemcsak korát, hanem utódjait is túlszárnyalta. Figyelmét oly mozzanatokra terjesztette ki, a melyek elkerülték a gondolkodók figyelmét, és később sem voltak döntő hatással.

¹ Ibn Khaldun: *Mukaddama*. Arab kiadás Bejrut. ford. de G. de Slane: *Prolegomènes*.

Bodin sem látta meg azonban a történelemnek azon mély és jellemző sajátosságát, hogy a természet hatásai nem önkényesen nyilatkoznak, hanem az emberi spontaneitás azokat vagy erősítheti vagy tompíthatja. Még az atomistikus iskola bilincseit hordja ő is. A történelem korszakainak megállapításánál pedig ugyancsak dogmatikusan jár el. Szerinte az első a kelet déli népeinek uralma jellemzi, szelleme vallási és bölcséleti; a második, Krisztus születéséig tart, eszméje a mérsékelt öv állami szelleme; a harmadikat a technika és művészetek fellendülése és az északi népek hadjáratai határozzák meg. Ha nem tagadhatjuk, hogy a történelem Bodin koráig csakugyan ily folyamatot vett, e megállapítások nem terjednek ki azon tényezőkre, a melyek ez irányt előidézték és figyelmen kívül hagyták azt a fontos körülményt, hogy a történelem ezen folyamatában része volt minden földövnök, minden népnek, még abban a korszakban is, a melyben még nem virágzott.

Ez az elkülönző felfogás, mely még Kantot is bűvkörében tartotta, egyrészt megakadályozta azt, hogy a történelemből nagy általános tanulságokat vonjunk le, másrészt később könnyen vezetett általánosításokra, a melyek minden újabb adat, minden újabb szempont érvényesítésénél megdőltek. Bodin történelmi felfogásából épen az hiányzik, a minek egyes jelenségeit alkalmazni próbálta: az anthropogeographiai szempont. A föld és a tér, a népek elhelyezkedése és szaporodása kölcsönösen határozták meg azt az irányt, a melyet a három korszak befutott. De miként a térben sincs ugrás, hanem átmenetileg haladnak az események benne, úgy a gondolkodás sem szabadulhat meg teljesen előzői béklyóitól és nem alkothat teljesen újat. Lépésről-lépésre lassan változik a gondolat, a mint a környezet eszközei, eseményei, állapota azt megengedik és elősegítik. Ha anthropogeographiai szempontot érvényesítünk Bodin korszakainak megítélésénél, akkor annak törvényszerűsége megincg, de bepillantást enged a történelem kusza, meg nem jósolható szövevényeibe. Az ó-kor keleti népeinek philosophiai korszakában is volt technikai készség, de mivel e korszaknak kevesebb tapasztalata volt, mint az utána következőnek, technikai készsége nem lehetett oly kiváló. Háborúi az akkori népesedési viszonyok arányában, az akkori

társadalmi állapotoknak megfelelően folytak le. Vallási és bölcséleti szellemét az adta meg, hogy keleten a babyloniak, a zsidók, nyugaton a görögök voltak szereplő népei. De mellettük számos vallástalan, bölcséletileg képzetlen nép is irányította történelmét. Vajjon okszerűleg fontos volt-e, hogy az első korszak szelleme bölcséleti volt, vagy ez csak kísérő mozanata volt annak a történeti folyamatnak, a melyet az akkori világban kedvező földrajzi fekvés, a szomszéd népekkel való viszony és a gazdasági helyzet tápláltak? Tudjuk, hogy az ókor fejlett fokra emelkedett technikai tudásának jó része az utána következő korban ismeretlen volt. Más népek jöttek a történelem színpadjára, kiket a távoli országokból éhség vagy háború, vagy geológiai átváltozás, desiccatio hajtott elő, hogy döntően befolyásolják egy előttük ismeretlen terület történelmét, megakasszák annak addigi fejlődését és oly okot szolgáltatassanak a történelem fejlődésének, a melyet az előző állapotokból megállapítani nem lehetett. A görögök politikai hanyatlása nem járt culturájuk hanyatlásával, de nyugaton a rómaiak katona nemzete saját területén, saját fejlődésében olyan hatalomra tett szert, hogy nem tudott ellenállni neki az akkori világ egy népe sem. A római lett a világ ura, a Földközi-tengeré és Dél-Európa azon részei, a melyekre a geographiai alakulat folytán eljuthattak. A rómainak az állami szervezkedés volt jellege, ezért mint az akkori leg-hatalmasabb nép, rányomta bélyegét korára. De vajjon az előző korszakban az Achemenidák perzsa birodalma nem épült-e a szervezés alapján? Vagy a parthusok a második korszakban az állami szervezésnek ugyanazon formáját mutatták, mint a rómaiak? Az állami szervezet eszméje tipikus volt ugyan római területen, a római imperiumban, de nem volt szükségszerű folyománya az előző korszak vallásos, bölcséleti gondolkozásának. Midőn Krisztus után a népvándorlás által a történelmi front megváltozott, más népek más jellege, más tájak más termékei újabb képet adtak a történelemnek. Nem olyan fejlődésen alapult ez, a mely magából nőtt ki, hanem a melybe hatalmasan szóltak bele külső, accidentalis események is. De a föld felülete, formái, vizei, hegyei nem tágitottak az emberi mozgásnak, az emberi történelemnek irányt szabtak.

A tér motívumát figyelmen kívül hagyta Spinoza is, habár helyenkint érinti.¹ A történelmi események szerves kapcsolatát egymással és a természettel Montesquieu, Voltaire és Buffon kezdték hangoztatni. Voltaire *Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations* (1756) című művében nem rendszeres földrajzi munkát akart írni, hanem érvényesíteni akarta azt a szempontot, hogy az ember jellege a klimától, tehát földrajzi tényezőtől is függ. Azonban a klíma hatásának megítélésében ép olyan dogmatikusan jártak el, mint előzőik. Ha igaz, hogy a szellem és a szív szenvedélyei különböző klímák alatt különbözők, akkor a törvényeknek a jelleg és a szenvedélyek arányában kell állaniok.² A következő fejezetek azt tárgyalják, hogy az embereknek a különböző klímák alatt különböző physikai sajátságaik vannak, holott e sajátságok gyakran egymásnak ellenmondanak. Az egyes klímák intézményei egyformák. Természetesnek tartották, hogy a forró klímák alatt csak petyhüdt emberek lakhatnak, hideg égöv erőteljes férfiakat nevel; a férfiak a keleti és déli tájakon gyávák, de izgatottabb a kedélyük és erősebb a képzelőtehetségük. A felmerülő ellenmondásokat sophismákkal egyenlítették ki. Az intézmények (esclavage, despotisme en Orient) is csupán az égöv hatásából származnak. Nem voltak tekintettel a történelem többi tényezőjére és ha nagyjában sokat irtak is a síkvidéki és hegyilakók jellemének különbségéről, a szigetlakók szabadságszeretetéről, nem látták a történelmet, a mely az egyik hegyinéből síkvidékit vagy szigetlakót formál, a mely elárulja az egyes tájak lakóinak vándorlását és keveredését és így nem sokkal haladtak előre az ókor dogmatikus tájbeli meghatározásaihoz képest.

A XVIII. század útleírásai mély hatással voltak a földrajzra és a fajelméletre. De a legtöbb elmélet felületes vizsgálat eredménye; Kant maga is tévedések áldozatává vált. A physikai földrajzról szóló előadásában Buffont követte és csak 1779-ben megjelent *Von den verschiedenen Rassen der Menschen* című művében foglal előbbi nézete ellen állást. Kant tagadja az emberi faj gyors, véletlen változását. Az ember szerinte valamennyi

¹ Rich. Mayr: *Die philos. Geschichtsauffassung d. Neuzeit*, 69. old.

² Montesquieu *L'esprit des lois* XIV. ch. I.

klima alatt megélhet és természetében rejlő alkalmazkodóképességét kifejlesztheti.

«Mily laposak és halványak Buffon, Kant vagy Rousseau és Herder gondolatai az emberiségről, Forster Reinhold eszméivel szemben, — mondja Ratzel,¹ — ki az első volt, a ki a népeknek a klima hatása alatt való gyors elváltozásáról szőtt képzelgésekre azt az ellenvetést teszi, hogy életünk túlságosan rövid, történeti értesüléseink a népvándorlásokról tökéletlenek, fizikai megfigyeléseink újszerűek és kezdetlegesek ahhoz, hogy biztos eredményt érhetnénk el. Forsternél találjuk a valódi anthropogeographia első kezdeteit, a mely a népeket mozgó tömegek gyanánt fogja fel, melyeknek mai testi és culturalis viszonyaiban nem kereshetjük mindig mai környezetük hatásait. épen mozgékonyosságuk következtében. A fajokra és népekre vonatkozólag Forster a vándorlásoknak, a nép lélekszámának oly jelentőséget tulajdonít, mint senki ő előtte és így nézete a sötét és világosbőrű oceániaiak eredetére és culturalis különbségére nézve még ma is figyelemreméltó».

Nemcsak a földrajzi felfogás dolgában, hanem a történelem synthetikus megítélésében is első helyet foglal el Herder, ki aránylag rövid életében a történelem-bölcselet terén is nagyobb és mélyebbre ható eszméket vetett föl, mint az őt megelőző századok összes gondolkozoí. Ezek gondolkozása hibás volt, mert önmagukból igyekeztek a mindenséget és az élet problémáit megfejteni és ebben csupán a formális logikára voltak utalva. Ténybeli ismereteik egyrészt elégtelenek voltak, másrészt félrevezették őket gondolataikban. A történelmet csupán emberi, egyéni szempontból látták, a hogyan az ismert események a logikának megfeleltek. Azok okait és hatását sem geographiai-lag, sem sociologiai-lag nem terjesztették ki a szomszédos területekre és e szűk határokon belül a távolbahatást, az összesség egymásra hatását és utaltságát nem ismerék fel. Felfogásuk atomistikus volt. Csak a nemzeteket, az egyéneket látták. Az egyes események és az egész történelem folyását csupán germinális alapon tudták megérteni, úgy, a hogyan az okokat a felszínen feltűnő belső fejlődés mutatta. Nem gondoltak

¹ Ratzel id. mű 13.

közvetett okokra, a melyek egy eseményt előidéznek a nélkül, hogy annak okát logikusan velük kapcsolatba lehetne hozni. Az újkor gondolkozása intellektuális volt. Az intellectualismus vagy a rationalis gondolkozásmód Sokrates óta kísért, ki az erényt is a helyes belátástól teszi függővé. A középkorban Sct. Augustinus kivételével az összes elméket büvkörében tartotta, úgyszintén a Kant előtti philosophusokat Berkeley kivételével. Psychologiai motivumai nyilvánvalók. A lelki élet egyoldalú, felületes szemléletén alapszik, a mely az elméleti vizsgálatnál a leginkább szembeötlő jelenségeket e lelki élet összességével felcseréli. Ez a tévedés annál könnyebben áll be, mivel a lelki élet gondolati tagolása maga is egyoldalú intellectualis ténykedés, az önmegfigyelés, a mely minden psychologiai analysisnél fontos szerepet játszik, arra indít, hogy az intellectualismust a lelki élet legfontosabb tevékenységének fartsuk. E mellett a Kant előtti philosophia csak az egyéneket tartotta létező substantiáknak, a néplélek csak az *egyének* egyező lelki folyamatában nyilvánult. Fontos hatással volt e felfogásra a természettudományok akkori állása, a melyek keretében az anorganikus disciplinák, a mechanika és a physika, az organikus disciplinákkal szemben egyoldalúan fejlődtek. Fejlődésük azt a felfogást erősítette, hogy az összesség csak a componens részek összege, mivel a mechanikában a mozgás, a gyorsaság és az erők vizsgálata azt az ítéletet hozza, hogy az eredő az egyes alkotó elemek összességével egyenlő. Ez a szempont volt mérvadó a politikai és társadalmi élet vizsgálatánál és ez az összehatások atomistikus felfogására vezetett. Az az elmélet, a melyet az organikus disciplinák nyújtanak, hogy az összesség, az összehatás több és más, mint a componensek összege, a Kant előtti philosophia előtt ismeretlen volt. Pedig a történelem szerves tudomány. Eseményeit ok-componensei nem matematikailag összegezik, componensei nemcsak közvetlen, hanem legtöbbször közvetett okok, a melyek a geographiából, psychológiából, gazdaságból valók és e területek legtávolabbi zugaiból éreztetik hatásukat.

Herder felfogása e tekintetben korszakalkotó. A történelem nem marad individualis korlátaiban, hanem az egész földet

átöleli. Egyenkint kikutatja az egyes eseményeket és sorba elhelyezi azokat a különböző kategoriákba okszerűség szempontjából és e számos forrásból táplálkozó folyó alkotja a történelmet. Itt földrajzi ok, ott emberi, pszichikai vagy materiális, a mely egyedül vagy együtt létrehoz valamely eseményt, ez újból ok gyanánt szolgál, hogy a politika, a gazdaság vagy a szellemi művelődés érzi meg hatását. Kapcsolatban egymásra hatva, határ és korlát nélkül, folyton fejlődve, az időbelileg előtte állón alapulva folyik a történelem. Nincs esemény ok nélkül, nincs ok kapcsolat nélkül. Ez a genetikai felfogás, a mely megelőzte a természettudománynak a történelemre is alkalmazott evolúciós tanát.

Herder nem hisz a klimának oly mélyremenő hatásában, mint Montesquieu és mások. «Das Klima zwingt nicht, sondern neiget» (7. könyv. III.).¹ A klíma szempontjából itéli meg a mythológiát. «Die Mythologie jedes Volkes ist ein Abdruck der eigentlichen Art, wie es die Natur ansah, insonderheit, ob es seinem Klima und Genius nach mehr Gutes oder Übel in derselben fand und wie es sich etwa das eine durch das andere zu erklären suchte». (8. k. II.) Klassikus mondása Herdernek az, a mely óvás minden gyors általánosítástól és a mely műve és egész felfogása lényegét adja: «Mich dünkt dieses, dass allenthalben auf Erden werde, was auf ihr werden kann, theils nach Lage und Bedürfnis des Orts, theils nach Umständen und Gelegenheiten der Zeit, theils nach dem angeborenen oder sich erzeugenden Character der Völker». A brahmanizmus szilárd mozdulatlanságát nemcsak a klímából, hanem az indus nép jelleméből magyarázza. Az ázsiai népek tunyaságát országuk tagolatlanságában keresi, a mellett ama «véletlenségeknek» tulajdonítja, a melyek őket hegyi népek támadásaival érték. (15. k. I.) Herdert csak egy lépés választja el attól, hogy fejtesse azokat a hatásokat, a melyeket a lakhely az emberek tetteire gyakorol. (13. könyv. I.) De nem felejt el, hogy az ember spontán módon cselekvő lény és ember nélkül nincs történelem. A klíma és a földrajzi fekvés nem az egyedüli hatalom. (VII.)

Hogy Herdernél nem találjuk a történelmi okozat teljes

¹ Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte d. Menschheit.*

rendszerét, azt annak a körülménynek kell tulajdonítanunk, hogy látását az ethikai felfogás elhomályosította és metaphysikai térre terelte. A történelmet teleologiai szempontból itéli meg, mint az isteni jószág és szeretet megvalósulását az emberi némen, a mely az emberiséget a szellemi felvilágosultság és tökéletesülés felé viszi. Minden eszköz ennek a célnak a szolgálatában áll.

GERMANUS GYULA.

ÉRTESÍTŐ.

Surányi Miklós új regénye.

Kantate. Regény, írta Surányi Miklós. Hely és év nélkül. Budapest, 1918.), Singer és Wolfner kiadása. 8.-r 174. l. Ára 10*K.

Mint a csillagász a váratlan fölbukkanó égitestek pályáját, olyan érdeklődéssel vizsgálom Surányi Miklós rövid multú, de mérész ívben hajló pályájának minden újabb állomását. A *Kantate* az állomások során *A trianoni páva* és *A szent hegy* után a harmadik : három pont az égi sphærán elég a csillagásznak, hogy meghatározza az égi test egész pályáját — olyan képesség, melylyel mi, kritikusok, nem vagyunk megáldva, s mi három mozzanat alapján akárhányszor még jósolni sem merünk.

A *Kantate* is, Surányi legújabb munkája, némi zavarba ejt. Fölismerszenek rajta Surányi határozott írói egyéniségének vonásai, ugyanazon elemekből van összeszöve, mint a melyekből eddigi regényeit alkotta, de az elemek más arányban alakulnak egységes vegyületté. Komoly emberi probléma, mint a regény tengelye ; nemzetünk multja, mint a problémát hordozó események kerete ; sok erotika : ezek az elemei most is. A probléma mélyebb, tisztább, mint régibb regényeiben. Regen Richard, egy nagy művészi tehetséggel megáldott muzsikusz, pályája elején egy hatalmas cantatet szerzett a *Szamáriai asszonyról*. Az egyszer megízlelt dicsőség szomja úzi-hajtja, újabb diadalra vágyik, s már meg is találta a bibliában a megzenésítendő motivumot, új cantatéjának tárgyát, Lót csodálatos menekülésében. Mindennapi mestersége azonban, az orgonálás, a melyben művészete szintén csodálatos erővel érvényesül, és beteg felesége iránt érzett gyöngéd, odaadó szerelme megbénítja lelke szárnyalását. Örömmel fogadja tehát a pécsi püspök ajánlatát, a ki őt Regensburgból a Mecsek-alji kis magyar város dómjának karmesteréül hívja meg. Útközben felesége meghal, s Regen szívében nagy fájdalommal, de a lelki nyügtől megszabadulva érkezik Pécsre. Ez a sokat ígérő præludium, most következik az opusz. A karmester lelkében zsongnak a vágyak s az eszmék : Pécsből

egy új Baireúthot akart teremteni s új cantatéjával ismét magára vonni a világ figyelmét — de mindez pusztá ábránd marad, álom, melyet a valóságban nem tud beváltani. A költői föladat, melyet az író maga elé tűzött, az volt, hogy egy ember lelki életének rajzában bemutassa, mint sorvasztják el a kisváros szűk szemhatára, az élet mindennapisága, az apró szerelmek ezt a nagy tehetséget, mint zsugorodik művészi alkotó ereje pusztá executiv művészi tevékenységgé, mint lesz a lánglelkű componistából organaművész és zenetanár.

A conceptio merész, a gondolat értékes, a terv nagyvonalú, de a kivitelben, sajnos, megromlik. A hős energiátlansága, akarateréjének gyöngesége találóan van rajzolva, de művészi hivatottságát, alkotó erejének nyilvánulásait, küzdelmeit a lelkében forrongó eszme megvalósításáért annyira nem látjuk, hogy nem az tűnik fölsodának, mint tudott ez a művészi lélek elközönségesedni, hanem az, mint tudta annak idején *A szamáriai asszonyt* megcomponálni. Hibás a regény compositiója: Regent alkotó ereje teljében nem vezeti elénk, csak hallunk róla; a mikor megismerkedünk vele, már fáradt, megtört energiájú ember, s előre tudjuk róla, hogy soha sem fogja második cantatéját megalkotni. Ez a költői érdek rovására megy s annál inkább, mert Regenben csak az embert látjuk, s nem egyszersmind a nagy művészt is.

A cselekvényt sem állította a szerző eszméje szolgálatába, sőt ebből a szempontból tekintve nincs is a regénynek igazi cselekvénye. Szerves mesét eddig sem igen tudott Surányi költeni — s ez hiba ugyan, de nem végzetes, a regény műformája megtűri s nyújt alkalmat kártalanításunkra — itt azonban a mese nem egyéb, mint apró szerelmi kalandok szövődéke, melyek nem minden művészet nélkül vannak episodokká csiszolva, de céljukat tévesztik. Regenből akarata ellenére Don Juant formálnak a nők, de viszonyai annyira nem kötik le lelkét s annyira nem izgatják érzékeit, hogy ezek miatt bátran elkészülhetett volna a *Lót menekülése*. E szerelmek közül csak egy van, mely a művész egész valóját megrendíti: az utolsó, az a heves emésztő szenvedély, melyet mostoha leánya gyújt a szívében. Ez már nem episod, ez igazi tragédia, nemcsak a regénynek legkiemelkedőbb része, hanem általán a legjelentősebbek közé tartozik mindabból, a mit Surányi eddig írt. A regény költői eszméjével azonban nem tudja szervesen összeolvasztani; a viszony képét erősen aláfesti ugyan a bibliából vett színekkel, hogy minél teljesebb legyen a párluzam a művész szerelme és tervezett cantatéjának tárgya között, s Regen lelki vívódásai közben újra meg újra megjelen a leányait megbecstelenítő Lót alakja, de a kapcsolat mindvégig külső ma-

rad, érdekes exoticum inkább, mintsem fejlesztő lélektani rúgó. A *cantate* ez által nem jut sem közelebb a megvalósításhoz, sem nem kerül távolabb tőle. Igazi értékét akkor látjuk meg, ha ezt a mester-séges kapcsolatot széttépjük, s a tragédiát önmagában tekintjük. Kissé kényes és erősen érzéki a tárgy, de kitűnő pszológiával van megalkotva. Az öregedő férfinak egyszerre föltámadó szenvedélye, mely elemi erővel ragadja; az agyát elborító vérhullámok s a nyomukban föllépő érzéki vágy perzselő forrósága; a hosszú, váltakozó eredménynyel folyó küzdelem egyrészt az emésztő vágy, másrészt lelkiismerete, tisztességérzete, feleségének emléke között, mely utoljára mégis jobbra dől el: mindez nagy művészettel van kidolgozva, s az igazság erejével hat. A regény sokat nyert volna, ha a szerző erre a föladatra koncentrálja erejét, s a művészi problémát egészen elejtve ezt a lelki vagy inkább érzéki problémát teszi műve gerinczévé.

Valamint a regény cselekvénye ez egy mozzanaton kívül az epizodoknak láncolata, akként emberei is az egy Regen kivételével csak statiszták. Maga Regen élő valóság, ha talán nem látjuk is egészen olyannak, a milyennek a szerző elgondolta. Eleven emberi lélek, ingadozásaiban és habozásaiban is következetesen rajzolva, gazdag lelki tartalommal fölruházva. A többiek vagy pár vonással odavetett chablonok, vagy részletesen megrajzolt típusok. Az előbbieket sorába tartozik az anya és leánya, a kiknek a regény szerkesztésében nincs más szerepük, mint hogy a hősben bizonyos érzelmeket keltsenek; az utóbbiak között legnagyobb gonddal és szeretettel a világiás gondolkodású, szellemes és cynikus Szilvássy abbé és az öreg levéltáros Péterffy György vannak megalkotva. Nem hősök, csak színészek, a kik megfelelő szerep híján, tétlenségre kárhoztatva, pusztán életphilosophiájuk törmelékeit szórják elének s ezzel szórakoztatnak. Igen érdekes az utóbbi, az öreg levéltáros. Tetőtől-talpig úri ember, a ki hivatalában is megőrizte egykori földesúr voltának szeretetre méltó vonásait, s nagy művészettel cisellált, plastikus alak — csak az élet színe hiányzik róla. Az író benne, de még inkább az abbéban, a maga epikureismusát és hedonismusát hirdeti, az öreg úrban megfinomítva, némileg megnemesítve, a másokban bizonyos, helyenként bántó cynismussal, s itt is, valamint a regény folyamán egyáltalán szinte fitogtatva a maga történeti és művészethistóriai ismereteit, a melyek azonban most sokkal alaposabbak és megbízhatóbbak, mint voltak első regényében, noha a történeti nevek írásában még mindig van bizonytalanság és tévedés.

A regény cselekvényét Surányi, mint minden regényében, gazdagon megrajzolt, színekben pompázó történeti háttér elé állítja, s így a korrajz jelentős részévé válik a művészi hatásnak. A Biedermeyer-világ (*A trianoni pára*) s a XIII. század helyett (*A szent hegy*): ezúttal a múlt század nyolczvanas éveit választja s nagy városok, történeti nevezetességű helyek után egy csöndes magyar kis várost. Rajza aprólékosan részletező, s annyira ki van töltve, olyan sok vonással dolgozott, hogy fárasztóvá válnék, ha nem volnának ezek az egymás mellé sűrűn sorakoztatott vonások olyan színesek. Ez a korképet érdekessé teszi s a kis városi életet a maga valójában elénk tárja. Van benne távlat, s megérzik rajta a közelmúlt levegője és hangulata — de a kép mégis egyoldalú, meg van hamisítva. Meghamisítja a szerzőnek túlzottan fejlett érzéke az erotika iránt. Nem akarom kétségbevonni az erotikának, az érzéki szerelem rajzának jogosultságát a költészetben, s valamint az életben az emberi cselekedetek egyik hatalmas indítéka, akként az újabb költészetben a legtöbbet szerepeltetett és a legerősebb fejlesztő rugók közül való, de művésziatlenné válik, ha önczéllal lesz, s még akkor is, ha szükség nélkül elhatalmasodik a cselekvényen. Ennek a kétféle szerepnek megvilágítására keresve sem találunk jobb példát, mint Surányi új regényét. Regennek mostoha leánya iránt érzett szerelmében az erotika korántsem sért annyira, noha csak úgy tombol benne a buja érzékiség, mint a cselekvénybe céltalanul belefűzött szerelmi kalandok mindennapi erotikája. Még Regen szeretkezéseinek is csak akkor volna költői jogosultsága, ha ezekbe fulladna a művész teremtő genieje — erről azonban nincs szó — a többihez meg, a táblaelnök piszkos vásári szerelmétől kezdve. Coronini grófné raffinált művészetű viszonyáig, éppen nincs közünk. S azáltal, hogy a szerző az erotika iránti vonzalmában a kis város egész társadalmát megmártja az erotika legiszaposabb folyamában, hogy kivétel nélkül minden asszonyt, a kit fölléptet, szerelmi viszony vagy éppen szerelmi viszonyok fertőjében mutat meg, válik hamissá a korkép. Surányi nem keres párhuzamot a nyolczvanas évek Pécsé és Sodoma meg Gomorrha között, azaz nem művészi célból túloz és torzit, hanem pusztán egyéni kedvtelésből, s nem veszi észre, hogy így egészen meghamisította a képet, elrajzolta az egyébként biztos és találó vonásokkal megadott keretet.

A haladás az élők világában rendszerint nem az egyenes vonal irányában történik, s vannak kilengések, melyek eltérítik a szervezetest pályája síkjából. Ilyen kilengés, eltérés a fejlődés irányától, a *Kantate* is: nem ott jelent meg az irodalom egén, a hol *A szent*.

hegy után vártuk volna. De vannak, láttuk, művészi értékei s ez biztatás a jövőre. Kíváncsi volna, hogy Surányi az író vagy rakjon féket erotikus hajlamaira, vagy ha ez nem megy, találjon módot arra, hogy az erotikát egészen a művészi hatás szolgálatába kény szerítse.

r. r.

Kiss Menyhért.

Tábornok és talizmán. Versek, 1914—1918. Harmadik kiadás. Légrády Testvérek kiadása, 1918. — *Boldog emberek.* Elbeszélések. 1919. A Szent István Társulat kiadása.

Kiss Menyhért azon ritka íróink közé tartozik, kik egyaránt munkálkodnak a vers és próza terén s nem kevés érdemmel. *Tábornok* cz. verskötete két év alatt három kiadást ért, *Lagerfeuer* czímen németre is lefordították, igen sikerülten, sok művészettel s most együtt jelent meg a *Talizmán* cz. verskötet második kiadásával. *Talizmán* egy hazafias költemény címe; magyarsága a költő talizmánja. E versek hatását nem nehéz megérteni: tárgyuk és tüze magyarázza azt.

Költői egyéniségének alapvonása — székelysége. Tárgyban és hangban egyaránt ez az uralkodó vonás. Képzelete a székely tájakon szálldos költői és prózai műveiben egyaránt; szíve a székely népért, székely katonákért dobog, az ő életüket festi, az ő hőstetteiket magasztalja, szavaikkal, fordulataikkal szövi át nyelvét. Mindez bizonyos sajátos szint ad műveinek, faji és egyéni jelleget, a nélkül azonban, hogy a múlt század ötvenes éveinek üres táj költészetébe süllyedne, mert nála ez nem pusztán sallang, hanem együtt jár tárgyaival, alakjaival. Sőt írói egyéniségével is, mert székely volta nem csupán tárgyaiban nyilvánul, hanem írói jellemében nem kevésbé: tárgyaival s alakjaival való erős kapcsolata, lyrai áradása, lelkesége, mely hazafisága, heve innen erednek. S e tűz nemcsak belülről melegíti verseit; külső alakjukra is kihat; e hévtől nyerik a legjobb versek szárnyalásukat, röptüket, itt-ott az ódai emelkedést. Nyelve is a népies nyelv, mely tisztaságával, elevenisége, egyszerűsége által kiválik a nyomtatás mai torzonborz beszédei közül s erőteljesen zengő ritmusba csendül. Többet zenére is tettek. Mindez becsülésre méltó tulajdonokkal olvad össze az író jellemében, minők: az eszményekért való lelkesülés, a mély érzés s erős erkölcsi érzék, melyek egyaránt áthatják költői és prózai műveit.

A *Tábornok* csupa háborús költemény, főképp a székelyek hőstetteinek krónikája. Az *Ajánlás* a katonához szól, kik megmentették a családok otthonát,

A fán a gyümölcsöt, tulipánt a kertben,
 Templomok harangját, hogy imára csengjen.
 A hajnalos derűt gyöngypártás lányarczon,
 Édes furulyaszót füzes Tiszaparton...

A költő sajnálja, hogy őt a sors «kirosta» a hadakozók közül s hogy újtjokra csak dalszirmot hinthet, csak zengheti tetteiket; «Kár, kár, ... hogy nem tudtam szebben.» Ez ajánlás megadja az egész kötet alaphangját. Némelyik költeményen valóban ódai pathos ömlik el, így mikor a «kilenczeseket» magasztalja; e vers rhythmusán és compositionján különben Petőfi hatása érzik. Bakanótái közül a «Kimegyek a budapesti vasutállomásra ...» kezdetűt szélteben danolják. De illik neki a csöndesebb, szomorgós hang is. Ilyen a kötet egyik legszebb verse, a *Mozog a föld* című; a bús vándorcsapatokat rajzolja, melyek átkelnek a nagy vizeken, az otthona árván maradt kertet, az elhagyott csert, mely bölcsőt adott, a szomorú tájat, hol

Mezön nem izzad víg munkás-sereg,
 Buja, vad gyommal az udvar benőtt,
 Nem béget a bárány, nem sir a gyerek —
 Valami történt ... Mozog a föld ...

E versegyszerű rajza- s nyomott hangulatával, inkább csak ezekben sejtetett, mint kimondott mély tárgyával valóban sikerült költői alkotás. S az ily szerencsés, újszerű rajz nem ritka a kötetben. A háború felidézi a költő előtt Napoleon alakját; egyik költeményében (1913) sirja mellett áll, az invalidusok templomában s a sülyedő jelenből visszaszáll abba a korba, mely tudott eszményekért szenvedni s lelkesülni; a lassan hullámozó rhythmuson átérzik a dóm fensége s az ünnepélyes hely kriptái csöndje. Egy másik vers Heine *Két gránátos*-át támasztja föl, a császárért lelkesülőket, csakhogy ezek most német katonák s bálványuk, a császár, itt Vilmos; a gondolat művészi és megkapó, a rhythmus a csalódásig követi a Heineét, s a fordulat is megragadó.

A kötetben sok az elbeszélő költemény, de ez is mind álcázott lyra. A kisebb tárgyak közül kiemelkedik *A muzsik*, a ki letörli az elesett magyar hős arczáról a vért s ráteríti köpenyét.

Ki tudja, mi járt a muzsik eszébe?
 Egy ima, melyhez könnyet hullatott?
 Egy kert, egy pad, egy alkony, vagy egy dallam?
 Egy drága élő, vagy egy szent halott?

A kapitány aznap parancsba adja, hogy a muzsika foglyokkal jól bánjanak. Szép a *Katonatörténet*, a haldoklónak baza írt vigasztaló.

levelei, melyekhez társa írja hozzá a szomorú valóságot. A *Ferike* címűben az elesett hős arra kéri az Urat, hogy lenézessen a felhő ablakán: hogy' van hazája s nőtt-e Ferike? Mindezekben a halál szomorúsága némi katonás legénykedéssel olvad össze, a mi népies, s a mellett emelkedettséggel, a mi költői. Legszebb ezek közt a *Krisztus a csatatéren* című; egy nagy csatakép az egész; s a dombtetőn, a fészületen Krisztus szeme könnyezni kezd és vele sír a felhő és az ég, a lombok és a halott katonák.

A hazafias költemények szerelmi versekkel vegyülnek; ez érzés is talizmánja. Ezekben férfias, erős érzés mély gyöngédséggel párosul. Legkiemelkedőbb e részben a *Mit rejt a lelke mélye?* cz. töprengés.

Mély lyraiság hatja át a prózai elbeszéléseket is. Egyik-másik valóságos lyrai vers, prózában feloldva, mint az *Erdélyi hangulatok* című rajz, mikor élete párját hazaviszi s megmutatja neki a Nyárádméntét, vagy a *Csiksomlyói szent Szűzanyánk!* cz. rhythmikus s néhol rímes prózában írt új legenda, midőn a menekült páterek visszamennek elhagyott templomukba a csodatevő szűz szobraért. Az író itt is többnyire székely földön jár, lépten-nyomon e tájak és lakóik zamatos nevei bukkannak elénk. Ezek a népies elbeszélések a legsikerültebbek; az író jól ismeri a nép életét, szokásait, eszejárását s pompásan tud élni jóízű nyelvével. Például *Ágnes* történetében a nélkül, hogy kimondaná a gazdag szomszéd feleségének halálát, mily eleven vonásokkal rajzolja az udvar elárvulását, a mint délben a csirkék átröppennek Ágnes udvarára, mert otthon nincsen, a ki szemet szórjon; aztán a cicza is átmegy, azután a gyermekek is. Az egésznek compositiója is sikerült, a mint az esemény egy levélből bontakozik ki. Egyszerűségében csinos és eleven kép a *Meghalt a bekecsi pásztor* című rajz is, mely az egyszerű emberek természetes megadását rajzolja a halállal szemben. Ez egyszerű világot festi néhány háborus kép is, melyek biztos rajzokkal, élénk színeikkel s az üde népnyelv által hatnak. *(Mindnyájunknak el kell menni, Hajnali beszélgetés, Megérkezett).*

Nem a nép köréből vett elbeszéléseiben többször az első szerelem kitörölhetetlen hatalmát hirdeti s a hozzá való visszatérést, különösen kedves elnösséggel a *Darvassy Erzsébet házasságá*-ban. Megható vonásokból van szöve *A Kacsá-utczában* című, egy szegénysorsú fiatal pár szerelmének félig humoros, félig mélabús rajza. Kiemelkedik a *Bálint testvér elmegy* cz. klastromi történet. A guardián egy kis pénzt gyűjtött össze, egy új oltárképre, melyet kedvence, Bálint frater fölszentelésén szeretne fölavatni. A festő megjön, sokat beszélget Bálint testvérral a nagy világról, hol annyi csalódás és szenvedés

érte ; mire a nagy nap eljő, Bálint testvér czellája üres, — őt elhívta a nagyvilág, a festő pedig itt marad helyette, a nyugalom révében. Nagyon jól van rajzolva néhány vonással a guardián, természetesen s művészettel szöve a beszélgetések, melyek a vágyó s a csalódott lélekre oly ellentétes hatást gyakorolnak ; az egész épen egyszerűségében megkapó.

Ez elbeszélések fő jellemvonása az a aggodolat és előadás czi-környátlan egyszerűsége, józansága, a nyelv épsége s az író meleg magyarsága és komoly erkölcsi érzéke. A mellett e könnyed rajzokon megérzik, hogy valóban könnyen, erőltetés nélkül, igazán kedvtelésből termettek ; ez kellemesen hat az olvasóra is.

v.

Olasz renaissance-festmények Krakóban.

Gerevich Tibor: *A krakói Czartoryski-képtár olasz mesterei*. 25 táblával és 105 képpel a szövegben. Budapest, 1918. Franklin-Társulat kiadása. 4° 240 l. Ára 60 K.

A krakói Czartoryski múzeum képtára Európa kisebb gyűjteményei közül való s eddig még senki sem méltatta behatóan. Gerevich 24 számottevő festményt mutat be s határoz meg a gyűjtemény renaissance-kori olasz képei sorából. Külföldön, főleg Itáliában, szerzőnk műtörténetirői munkásságával már évekkal előtt jelentős sikereket aratott. Eredeti kutatásokon alapuló olasz nyelven írt tanulmányait Itália művészetéről szélteben idézik. Magyar nyelven szétszórta megjelent kisebb cikkei és tanulmányai után ez a könyv első nagyobb munkája, a melyben közönségünknek teljes vértzetben, széleskörű ismeretével, jó ízlésével s biztos ítéletével mutatkozik be. A hatalmas összehasonlító anyag, a melyet Gerevich tanulmányai-ban feldolgoz s kitűnő reproductiókban is bemutat, magában véve is igazolja stiluskritikai megállapításait. Szerzőnk ezenfelül az írott források bőséges kiaknázásával is megerősíti fejtegetéseinek helyességét. Szemléltető módszere, történelmi és művelődéstörténelmi vonatkozásokkal átszőtt fejtegetései ugyancsak érdekes olvasmányt teszik könyvét. Egyik-másik képkritikai tanulmányában a művésztörténelem legragyogóbb korszakai tükröződnek, mint például abban, a melyet Lionardo festményéről vagy Rafael férfiarcképéről írt. Az előbbi, a Menyétes hölgy, Gerevich szerint valószínűleg Cecilia Galleranit, Lodovico Moro kedvesét ábrázolja s tüzetes képkritikai meghatározása után most már aligha fogják a renaissance nagy varázslójától elvitatni. A másik festmény nem Rafaelt örökíti meg, a mint ezt eddig hitték, hanem egy eddig ismeretlen fiatal embert, «a kit

a művész a lelki tartalom kifejezésével és fokozásával s nagyszabású beállításával jelentékeny alakká növel és pompás jelenséggé avat». A képtár többi festményei sorában Palma Vecchio Szent családja, Garofalo Három szent királya s Bernardino Luini vászonra húzott falképtörödéke a legkiválóbb. Amico di Sandro Madonnát angyalokkal ábrázoló festményéről Gerevich azon sejtelmének ad kifejezést, mintha e név alatt oly olasz festő volna értendő, aki Vasari szerint Mátyás király számára is dolgozott; úgy a kép valószínűleg Budáról került Lengyelországba s idővel a Czartoryski képtárba. Az utóbbit egyébként a XVIII. század végén Czartoryski Ádám tábornok felesége, Flemming Izabella alapította és sok hányatás után 1880-ban került Krakóba, a hol húsz év óta mint nyilvános gyűjtemény szerepel.

Gerevich fejtegetéseit színesen, magyarosan, könnyedén gördülő stílusban írja, a melyet csak itt-ott zavar meg egy-egy keresett, jobbal könnyen pótolható szó, mint például fésület hajviselet helyett, hajzatok egyszerűen haj helyett, hajték ráncz vagy ruharedő helyett. A könyv kiállítása fényes és ízléses, éles, tiszta fényképfelvételei Balogh Rudolfot dicsérik. A háború alatt, a mikor ezt a könyvét írta, Gerevich a rendezetlen esztergomi primási képtárban is nagy munkát végzett. Mostani könyve alapján ugyancsak felcsigázott érdeklődéssel várhatjuk erről szóló beszámolóját.

D.